

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT

ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZETI HAGYOMÁNYOK
SZEPES ÉS SÁROS MEGYÉBEN

I.

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT

ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZETI
HAGYOMÁNYOK
SZEPES ÉS SÁROS MEGYÉBEN

I.

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY

BUDAPEST >< 2023

Magyar Tudományos Akadémia

Nemzeti Kulturális Alap

Rómer Flóris Terv

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Bakó Zsuzsanna, Juraj Bartík, Buday Péter, Marián Chryvala, Marian Čurný, Sandra Csabiová, Tomáš Haviar, Michaela Haviarová, Martin Homza, Farbakyné Deklava Lilla, Koreň Péter, Kovács Gergely, Stanislav Krivjanský, Martina Orosová, Bibiana Pomfyová, Semánová Csilla, Marián Soják, Szakács Éva, Terdik Szilveszter, Miroslav Terray

MÉM MDK

PŰ SR Bratislava/Pozsony

Archív KPŰ SR Prešov/Eperjes

AŰ SAV Nitra/Nyitra

SNM – Archeologické múzeum, Bratislava/Pozsony

Szerkesztő KOLLÁR TIBOR

Lektor LŐVEI PÁL

Fényképek

MUDRÁK ATTILA

KOLLÁR TIBOR, SZAKÁCS BÉLA ZSOLT, ZENTAI PÉTER, FARKAS BÉLA, ÁMENT GELLÉRT

Az archív képek forrását a képaláírásokban jelöljük.

Képfeldolgozás ÁMENT GELLÉRT

Alaprajzok SZAKÁCS DOMONKOS

Térképek NAGY BÉLA

A szerkesztő munkatársa ZENTAI PÉTER

Könyvterv KÖRNYEI ANIKÓ

A borítón: Szepesmindszent (Mudrák Attila fényképe)

A hátsó borítón: Haraszt (MÉM MDK, Fotótár, 048.710 N)

A 2. oldalon: Kakaslovník, falképrészlet a sekrestyében (Mudrák Attila fényképe)

© Szakács Béla Zsolt, 2023

© Teleki László Alapítvány, 2023

Felelős kiadó TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY

Igazgató DR. DIÓSZEGI LÁSZLÓ

II. kötet | ISBN 978 963 7081 37 8

Minden jog fenntartva. Bármely másoláshoz, sokszorosításhoz, adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Nyomtatta és kötötte a Keskeny és Társai 2001 Kft., Budapest

Felelős vezető IFJ. KESKENY ÁRPÁD

TARTALOM

› I. KÖTET ‹

Előszó	7
I. ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZETI HAGYOMÁNYOK SZEPES ÉS SÁROS MEGYÉBEN	
1. Bevezetés	9
1. A kutatás helyzete és feladatai	9
2. Szepes és Sáros megye korai történetéről	16
3. A középkori örökség megőrzése Szepes és Sáros megyében	42
2. Építészeti elemzés	68
1. Épülettípusok	68
2. Térlefedés és támaszrendszer	100
3. A diadalív formái	130
4. Kaputípusok	148
5. Ablakformák	212
6. Faltagolás	260
7. Fülkék és szentségházak	276
8. Építészeti ornamentika	296
9. Figurális faragványok	362
3. Értelmezés	359
1. Csoportosítás és kronológia	401
2. Hazai és nemzetközi összefüggések	413
3. Következtetések	425

II. ADATTÁR

ÁRPÁD-KORI JELLEGŰ TEMPLOMOK
SZEPES ÉS SÁROS MEGYÉBEN

Útmutató

Szepes megyei templomok

Sáros megyei templomok

Kovács Gergely: Fejezetek a műemlékvédelem

Szepes és Sáros megyei tevékenységéből (1872–1920)

FÜGGELÉK

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

HELYSÉGNÉV-KONKORDANCIA

7

9

11

235

327

403

427

445

ELŐSZÓ

Ez a könyv egy véletlennek köszönheti létrejöttét. Ez a véletlen persze egy hosszútávú terv végrehajtása során keletkezett, tehát akár sorsszerűnek is mondható. Lassan két évtizede, hogy felvetődött bennem, hogy hasznos volna az Árpád-kori Magyarország templomainak katalógusát összeállítani. Tekintve, hogy akkoriban csak a művészettörténetileg jelentősebb emlékeket kívántam összegyűjteni, a vállalkozás nem látszott reménytelennek. 2004 és 2007 között nagyrészt elkészült egy katalógus 250 dunántúli tétellel, amelybe már a kisebb emlékek is belekerültek, de csak a művészettörténeti módszerrel is elemezhető (azaz a teljesen formájukat veszített vagy csak régészetiileg igazolható emlékek nem). Ennek tovább csiszolt változatát az ehhez készített bevezető tanulmánnyal együtt 2016-ban habilitációs dolgozat formájában védtem meg, és 2021-ben megjelent a Martin Opitz Kiadónál. Időközben az Árpád-kori építészet további kutatásában Kollár Tibortól kaptam ösztönzést és felbecsülhetetlen értékű segítséget, aki 2010-től elkezdte a történeti Szatmár, majd a Kárpátalja és részben Bihar középkori templomait kiadni három impozáns tanulmánykötetben. E munka során már egyes kárpátaljai templomokban felfigyeltem a klasszikus gótika egy érdekes, vidékies változatára, amellyel a 2013-ban meglátogatott berekböszörményi templomban is találkoztam. Amikor ehhez analógiákat kerestem, a leggazdagabb anyagot a Szepességben találtam meg. Így vetődött el és kerültünk hatása alá a Kárpát-medence egyik legvarázslatosabb vidékének. Ennek középkori templomait 2014-ben kezdtük el dokumentálni, amely munkát idővel Liptó, Turóc és 2018 óta Sáros megyére is kiterjesztettük. A szepesi és a rozsnyói püspökség, a kassai érsekség, valamint az eperjesi görögkatolikus érsekség nagyvonalú engedélyével a kiválasztott templomokat végigjárhattuk és dokumentálhattuk. A munkát nagymértékben segítette a budapesti Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ és a szlovákiai műemlékvédelmi hivatalok és munkatársaik előzékenysége, számos hazai és szlovákiai kutató önzetlensége. Hálás vagyok lektoromnak, Lővei Pálnak, és másik két opponensemnek, Romhányi Beatrixnak és Szovák Kornélnak gondos munkájukért. Az, hogy a kiadvány megjelenhetett, a Teleki László Alapítvány nagylelkűségét dicséri. Fogadják ezért mindannyian köszönetemet ezúton is, ahogy az utakon velünk tartó kollégák (Szakálos Éva, Gaylhoffer-Kovács Gábor és Terdik Szilveszter), és mindenekelőtt a munka motorja, aki nélkül a magyar középkortudomány számos remek kötetével szegényebb lenne: Kollár Tibor.

1. Bevezetés

1. 1. A KUTATÁS HELYZETE ÉS FELADATAI

Azokat, akiknek megadatik, hogy bebarangolják a Szepességet, nemcsak a táj festői szépsége nyűgözheti le, hanem a középkori templomok sűrűsége és átlagon felüli színvonala is. Szinte egymást érik azok a falvak, amelyekben megtekintésre érdemes építészeti emlék maradt ránk, és ezek jelentős százalékban Árpád-kori eredetűek, vagy legalábbis az Árpád-kor építészeti örökségét hordozzák: megjelenésükben, arányaikban, építészeti megoldásaikban megfelelnek az Árpád-kor folyamán (főleg annak utolsó szakaszában) létrejött templomoknak, de vannak köztük, amelyek datálása már a XIV. század elejére esik. Ennek a könyvnek a lapjain hetven olyan szepesi templomot mutatunk be, amely ebbe a kategóriába sorolható.

Ez egyetlen megye területére nézve óriási szám. Összevételül: az egész Dunántúlon mintegy 250 művészettörténeti módszerekkel elemezhető Árpád-kori templomról tudunk, és ez 13 középkori megyében (valamint Pest megye ide eső részén) oszlott el. Ez átlagosan megyénként körülbelül 20 emléket jelentene, de a megoszlás nem egyenletes. Komáromnak a Dunától délre eső részéről csak egy, Győr megyéből öt, Tolnából hét számítható ide, ellenben még a legsűrűbb emlékanyaggal rendelkező történeti Zala megye (beleértve a Balaton-felvidéket és a ma Szlovéniába eső részt) is csak 61, Vas 49, a történeti Veszprém 22 emlékekkel képviselteti magát.¹ Ráadásul első ránézésre a szepesi emlékek anyagi időben zártabb csoportot képez, mindössze egyetlen évszázad hagyatékát, és ennek zöme is a XIII. század utolsó harmadára és a következő elejére esik. Lényegében azonos stílusfokon, feltűnően rövid időn belül hatalmas épületállomány jött létre, és ebből igen sok ránk is maradt.

Ez a megdöbbentő építkezési láz önkéntelenül is kérdéseket vet fel a látogatóban: vajon milyen történeti jelenség állhat mögötte? Nagyfokú pusztítás, esetleg a tatárjárás következménye? Vagy radikális etnikai változások, a szászok

betelepülése? A II. Andrástól megsokasodó, nagyvonalú királyi birtokadományok következménye? Mivel ezeket a folyamatokat sem ismerjük teljes mélységükben, az is megválaszolható kérdés, maguk az építkezések használhatók-e bizonyos történeti jelenségek forrásaiul, indikátoraiul.

Ahhoz azonban, hogy a templomok támpontul szolgálnak, tisztában kell lennünk az építkezések pontos kronológiájával.² Ehhez a művészettörténész a stílusvizsgálatokkal tud hozzájárulni. Ugyanakkor tudatosítanunk kell, hogy a XIII. század második fele nem tartozik a jól kutatott korszakok közé Magyarországon. A romanika bemutatása gyakran megszakad a tatárjárással,³ és a következő, jobban feldolgozott időszak már az Anjou-kor.⁴ A tatárjárás utáni bő fél évszázad így parlagon hever.⁵ Pedig sok jel mutat arra, hogy ez az időszak jelentős fordulattal járt: a korábbi, főleg a korai gótika és a késő romanika által dominált évtizedek után a század közepétől számolhatunk egyre inkább a klasszikus gótika térnyerésével – amely azonban már ezt megelőzően is jelen volt.⁶ A fordulat természetesen nem egyszerre következett be, hanem a korábbi stílusirányzatok is jelen voltak, sőt bizonyos fókig összeolvadtak az újakkal. A koncentrált szepesi emlékanyag kitűnő terepnek ígérkezik annak vizsgálatára, hogy miként zajlott ez az átmenet, és az, amit jellemzően Árpád-kori jelenségnek érzékelünk, meddig éreztette hatását: azaz meddig tartott a művészettörténeti értelemben vett Árpád-kor.

Mindezen általános felvetések megválaszolására önmagában aligha alkalmas egy szűk területen vett mintavétel. Hiszen kérdéses, hogy amit a Szepességben tapasztalunk, azt mennyiben tekinthetjük helyi, regionális sajátosságnak. Ugyanakkor éppen a regionális jelleg képezheti a vizsgálat harmadik fő irányát. Az utóbbi évtizedekben a középkori művészet feldolgozásának egyik legintenzívebb ágát a regionális kutatások alkotják. Erre buzdít mestereink generációjának munkássága is. Ahogy Tóth Sándor fogalmazott a gyulafehérvári székesegyházzal kapcsolatos kutatása során: „annak a koronának, amellyel mi, művészettörténészek, or-

← Szepestapolca, a déli kapu jobb oldali konzola

szágunk múltját igyekszünk feldíszíteni, az esztergomi kápolna francia kapcsolata szép ékköve lehet; az összefüggés a fejedelmi kapuval elmegy hozzá foglalatnak. Ám a korona abroncsa csak a színek további elemeinek korrekt egybe-kapcsolásával kerekíthető ki.” „Szabatosan feltérképezett helyi stíluskapcsolatokat kell tehát távolabbi jelenségekkel egybevetni ahhoz, hogy az Árpád-kori művészetnek európai kötődése, sajátos arculata és összefüggő története legyen.”⁷

A regionális kutatások az 1990-es években vettek nagyobb lendületet, először a középkori Dunántúlt bemutató, 1994–95-ös kiállítással,⁸ majd ennek folytatásaképpen a Dél-Alföldről szóló tanulmánykötettel⁹ és ennek dél-magyarországi folytatásával,¹⁰ amit logikusan egészített ki az Észak-Alföld és a Kárpátalja feltérképezése (2011–2014).¹¹ Ez a regionális érdeklődés, amelynek motorja Kollár Tibor, a közelmúltban az erdélyi Mezőségről, Zólyomról és Nyitra vidékéről is látványos kiadványokat produkált.¹² A legnagyobb hagyománya hazánkban Erdély regionális feldolgozásának van, amelynek Árpád-kori építészetét Entz Géza tette közzé.¹³ További, kisebb területek alapos feldolgozását nyújtotta Valter Ilona a Nyugat-Dunántúlon, és jelentősek a megyei szinten készült egyházi építészeti topográfiák is, bár ezek általában régészeti szemléletűek.¹⁴ Így 2013-ban Marosi Ernő már megalapozottan jelenthette ki, hogy „a 13. század az első olyan korszak, amelyben – ha nem is az ország egész területén – az emléktárgyból régiók összefüggései rajzolódhatnak ki.” Ezek közt felsorolta a Csallóközt, Hont megyét, az erdélyi szászok építészetét, a kerci műhelyt, a Dunántúl délnyugati részét és a Szepességet is.¹⁵ Meglepő lehet ezek után, hogy (míg a többi területen érdemi kutatások folytak) a Szepesség a magyar szakirodalomban alig van jelen, lényegében Divald Kornél 1905–1907-es kötete óta önálló művészettörténeti feldolgozás tárgyát nem képezte – és akkor sem az Árpád-koron volt a hangsúly!

Nyilvánvaló, hogy a szepesi templomok nem légtüres térben jöttek létre. Hogy jobban megértsük a regionális sajátosságokat és feltérképezzük a szomszédos, megyényi régiók egymásra gyakorolt hatását, kutatásainkat kiterjesztettük Sárosra is. Ez annál inkább indokolt, mivel a középkori Sáros megye még kevésbé van jelen a hazai kutatásban. Míg a Szepesség egyes Árpád-kori templomai fel-felbukkannak az országos összefoglalásokban, Sárosról mélyen hallgat a szakirodalom. Valószínűsíthető, hogy szisztematikus építészettörténeti gyűjtőmunka magyar részről még sosem folyt itt, legalábbis Divald Kornél bő száz évvel ezelőtti topográfiai útjai óta.¹⁶

A jelen munka célja tehát kettős: egyfelől a feledés homályából előhívni Szepes és Sáros megye Árpád-kori építészeti hagyományokat őrző templomait, másrészt választakat keresni a konkrét emléktárgy révén általánosabb tör-

téneti, stílustörténeti és a regionális művészetet érintő kérdésekre.

Mindezzel csak látszólag áll ellentmondásban, hogy a Szepesség múltja iránti érdeklődés lényegében folyamatos a középkor óta.¹⁷ Itt készült a rendtörténetírás egyik korai hazai alkotása, a *Karthauzi krónika*, mely a menedékkövi kolostor alapítását és eseményeit dolgozta fel 1517-ig.¹⁸ Innen maradt fent a késő középkori lokális történetírás páratlan magyarországi emléke, az ún. *Szepesszombati krónika*, mely német nyelven, valószínűleg Lőcsén keletkezett a XV. század közepén.¹⁹ További más, kora újkori kéziratokkal együtt ez egy folyamatosan bővülő, szepesi krónikahagyomány nyoma lehet, amelynek a lecsapódásaként értékeli Szabó András Péter az 1500 körüli lőcsei falikrónikát is,²⁰ mely a Szent Jakab-templom előcsarnokának nyugati falán az 1431 és 1494 közti eseményeket ismerteti.²¹ Ez a helyi történetírás Caspar Hain (Hain Gáspár, 1632–1687) monumentális kompilációjában érte el a csúcát a XVII. század második felében.²²

Talán nem véletlen, hogy Szepes megyét választotta Bél Mátyás honismereti vállalkozásának (a *Notitia Hungariae novae*) mintakötetétül (*Prodromus*, 1723).²³ A későbbiekben forráskiadványaiban (*Adparatus* 1735–1746) a szepesi vonatkozások háttérbe szorultak (egyedül David Frölich eredetileg Lőcsén 1641-ben megjelent, a gepida-szász kontinuitás elméletét megalapozó őstörténeti munkáját adta ki latin fordításban), de más szepesi krónikákról is tudomása volt. Ezekről a kor legjelentősebb forrásgyűjtőjétől, az eperjesi Dobai Székely Sámuelről értesült, aki fontos forrása volt Karl Wagnernek is. Wagner négykötetes forrásgyűjteménye (1774–1778) ma is nélkülözhetetlen a történettudomány számára.²⁴ Nem véletlen, hogy a további forráskiadványok is ennek kiegészítéseképpen jelentek meg (Bárdosy 1802, Schmauk 1889). Ugyancsak Wagner adta ki Sáros máig használatos forrásgyűjteményét is.²⁵

A pozitívista történetírás legfontosabb helyi műhelye az 1883. december 18-án Lőcsén alapított *Szepesmegyei Történelmi Társulat* volt, amelynek 1885–1914 között 13 évkönyve jelent meg. Ebben olyan jeles kutatók publikáltak, mint Demkó Kálmán, Hradszky József, Pirhalla Márton, Sváby Frigyes, Weber Samu vagy a művészettörténeti vonatkozásokat feldolgozó Vajdovszky János. Eredetileg céljaik közt szerepelt a megyei monográfia elkészítése, de ezt az 1894-es közgyűlés elejtette, és helyette egyes témák feldolgozását vette pártfogásába. Ilyen volt a szepesi prépostság története Pirhalla Márton tollából,²⁶ melyet rövidesen a szlovák származású Hradszky József szepesváraljai plébános latin nyelvű monográfiája követett.²⁷ Ebbe a sorba illeszkedik Hradszky könyve az ún. kisvármegyéről, vagyis a szepesi tizlándzsások problémájáról.²⁸ Hradszky foglalta össze átfogóan a megye középkori történetét is.²⁹

A társulat tagjai közt voltak természetesen helyi szászok is, akiknek irodalmi munkássága jelentős részben németül folyt. A magyarul Weber Samuként publikáló Samuel Weber szepesbélai evangélikus esperes több helytörténeti munkája mellett (pl. Leibic, Szepesbela, Podolin)³⁰ egy bibliográfiát is összeállított 1895-ben.³¹ A szepesi szászok felfogását képviselte és közvetítette magyar nyelven Bruckner Győző több feldolgozása.³² Az utóbbi mű a „*Magyarország vármegyéi és városai*” c. sorozat szepesi kötete számára készült, de ez a világháború és az azt követő határmódosítások miatt már nem jelenhetett meg.

Így az 1930-as évekre maradt, hogy a Szepesség középkori történetéről, földrajzi, társadalmi viszonyairól elkészüljön a magyar kutatás számára mindmáig meghatározó jelentőségű monográfia Fekete Nagy Antal tollából.³³ Levéltárosként kitűnő forrásismerettel rendelkezett, és különös érzelme volt a történeti földrajzhoz is.³⁴ Természetesen az adott helyzetben a nemzetiségi kérdés is előtérbe került, amelyben Fekete Nagy magyar szempontú, de kiegyensúlyozott álláspontot foglalt el; erre rövidesen reagált is a cseh kutatás.³⁵ A két háború közötti szepesi történeti irodalom legfontosabb szlovák hozzájárulásai Jozef Špirko írásai, amelyek elsősorban egyháztörténetiek, de van művészettörténeti munkája is.³⁶

Sáros megye szintén nem jelent meg a Borovszky-féle vármegyei monográfiák közt. Ennek pótlására Tóth Sándor eperjesi gimnáziumi igazgató vállalkozott, akinek pályázatát 1907-ben fogadta el a vármegyei közgyűlés.³⁷ Pár héttel később, 1907. VIII. 14-én megalakult a *Sárosvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület*, amely az ébredező szlovák nemzetiségi mozgalmak ellen irányult.³⁸ Tóth nem építhetett tehát olyan nagy hagyományokra, mint a szepesi szerzők, és a családtörténetből is kevés olyan munkára támaszkodhatott, mint Berzeviczy Edmund áttekintése a Tarkói és Berzeviczy nemzetségekről.³⁹ Tóth munkája ma már csak kritikával használható, és érzékelhető az írott források elégtelensége, bár a harmadik kötetben bemutatta a vármegye levéltári anyagait és okleveleit. Magyar nyelven hosszú ideig nem jelent meg átfogó mű Sáros megye középkori történetéről, viszont szlovákul rendelkezésre áll Ferdinand Uličný rendkívül alapos munkája.⁴⁰ Ennek hátránya, hogy a szerző a helyi szlávok történetileg sokszor nehezen megragadható régmúltját alkalmanként kritikátlanul kidomborítja. A magyar kutatásban Nógrády Árpád kutatásai képeznek fordulatot, aki először Sáros egyháztörténetéhez közölt fontos adalékokat, majd 2022-ben kiadta a megye teljes történeti anyagát az Árpád-kori történelmi földrajz újrainduló sorozatában.⁴¹

A Szepesség vonatkozásában a történészek számára továbbra is annak betelepítése képezte az egyik legfontosabb problémát. Ezzel a folyamattal foglalkozott alapos tanulmányában Körmendy Adrienne, aki részben Fekete Nagy kuta-

tásaira alapozva körvonalazta a telepítés ritmusát, a benne résztvevő birtokos családokat és a telepítés lefolyását, a soltészszággal járó jogi és társadalmi előnyöket és feladatokat.⁴² Ugyanő folytatta a szepesi kutatásokat a plébániahálózat kiépülése kapcsán, ahol figyelembe vette a templomokat is, de még nem álltak rendelkezésére megbízható építészettörténeti előmunkálatok.⁴³

A terület benépesedése, a szlávok korai története a szlovák történészek és régészek számára kulcsfontosságú témának számított. A korai nyomokat szisztematikus gyűjtötte szepesi ásatásai során František Javorský, akinek munkássága a templomépítészettel kapcsolatban is kulcsfontosságú volt. Az óvatosabb, az extrém korai feltételezésekkel szemben kritikus szlovák álláspontot képviselte például Gabriel Lukáč és Dominik Repka.⁴⁴ Történeti oldalról kiemelkedik Ivan Chalupecký és újabban Martin Homza munkássága.⁴⁵ Az utóbbi nevéhez fűződik annak a két vastos kötetnek a megjelentetése is, amelyek tematikusan, szlovák, lengyel, német és magyar szerzők bevonásával dolgozták fel a Szepesség korai történetét.⁴⁶ A szerzőgárda nemzetközisége természetesen nem fedi el a különféle álláspontok közti különbségeket, így a kezdetek megközelítése a magyar felfogástól számos esetben merőben eltérő. Ez azonban a jelen kutatás témáját lényegében nem érinti. Az újabb szlovák irodalomból érdemes kiemelni a középkori városokról készült lexikont, melyben szepesi és sárosi vonatkozású leírások is megjelentek (igaz, az itt tárgyalt emléktárgy szempontjából ezek többnyire későiek).⁴⁷ A Szepesség középkori történetének tanulmányozásához szilárd alapot biztosítanak újabban Peter Labanc publikációi, amelyek részben társadalomtörténetiek,⁴⁸ de főleg egyháztörténetiek.⁴⁹

Magyar részről az újabb szakirodalomban a Szepesség megyévé alakulása váltott ki vitákat. Bár Györffy György történeti földrajza nem jutott el Szepes megyéig, a szomszédos területek leírásában (Borsod, Gömör, Abaúj) találunk utalásokat. Kristó Gyula igyekezett a Szepességet beilleszteni a királyi alapítású vármegyék közé.⁵⁰ Frissebb meglátások, a szászok korai betelepülésének kritikus kezelése jellemzte a középkori Magyarország nem magyar népeit tárgyaló monográfiáját.⁵¹ Újabban Zsoldos Attila tért vissza többször a Szepesség megyévé szerveződéséhez és különös jogállású népeihez.⁵² Középről érintette a Szepesség és Sáros területét az ezt is magába foglaló Druget-tartományról írt monográfiája.⁵³

A pályafutását a Szepességben kezdő Kálmán herceg, IV. Béla öccse az utóbbi időben nagyobb figyelemben részesült. Nemrég monográfia is megjelent tevékenységéről Font Márta és Barabás Gábor tollából.⁵⁴ A Szepességet Szlavóniával összekötő egyénisége a horvát kutatás érdeklődését is felkeltette, így Vladimir Gossét.⁵⁵ Ugyanebben a horvát és

szlovák kapcsolatokat elemző tanulmánykötetben más szerzők is foglalkoztak hasonló témákkal, így Szeberényi Gábor a szepesi tizlándzsások kiváltságait a turopoljei nemesekével vetette össze.⁵⁶

A Szepesség egyháztörténetének kutatása terén is öröndetes pezsgést tapasztalhatunk. Buják Gábor nemcsak a szepesi prépostság (és ennek kapcsán lényegében a Szepesség egyháztörténetének) szlovák historiográfiájáról nyújtott szélesívű áttekintést,⁵⁷ hanem többször is érintette a szepesi prépostok és plébánosok jogállását és tevékenységét.⁵⁸ Koszta Lászlónak a szlovák kutatásban feltételezett szepesi bencés monostorról írt tanulmánya alapvető a kérdés reális megítélés szempontjából.⁵⁹ Több újabb doktori disszertáció is érintette a Szepesség egyháztörténetét, így Török Márta az egyházi középréteg mobilitását vizsgálta a szepesi káptalanban,⁶⁰ Vida Beáta feldolgozta a karthauzi rend két itteni középkori alapítását.⁶¹ A ciszterciak tevékenysége is érdeklődést váltott ki mind magyar,⁶² mind szlovák részről.⁶³ A szepesi prépostság helyzetét lengyel szempontból Stanislaw Sroka tekintette át.⁶⁴ Mindez azt jelzi, a Szepesség a történészek számára az utóbbi évtizedekben vonzó, izgalmas terepnek bizonyult, és szlovák és magyar oldalról egyaránt friss kutatásokat inspirált.

Ami az építészettörténetet illeti, a helyzet nem ennyire örömteli. A terület kutatása a korai időszakban voltaképpen jól indult. A szepeshelyi (1776-tól székesegyházi rangú) templom Árpád-kori részleteiről már Ipolyi Arnold is megemlékezett 1861-es előadásában, majd falképével részletesebben is foglalkozott.⁶⁵ Ez talán nem független attól, hogy pár hónappal korábban Wenzel Merklas tett közzé részletes közleményt a templomról.⁶⁶ Részben Merklas közleményeire épült Henszlmann Imre 1865-ös összefoglalásának szepesi és sárosi fejezete is, melyben főleg a későbbi gótikus emlékek domináltak.⁶⁷ Kiterjedtebb helyszíni kutatásokat folytatott Vajdovszky János szepesolaszi plébános, aki már 1874-ben közölt egy listát Szepes vármegye régi templomai-ról,⁶⁸ saját templomáról önálló írása is megjelent,⁶⁹ és 1888-ban kísérletet tett a középkori szepesi egyházi műemlékek összefoglalására.⁷⁰ Ugyanekkor Myskovszky Viktor is a terület felfedezésére indult, és 1875-ben Szepes, Sáros és Abaúj vármegyében számos fontos középkori templomot lerajzolt. Bár az ő munkásságát nem alapítvánul érte kritika már életében, mivel rajzai nem mindig megbízható pontosságúak,⁷¹ az azóta sokszor jelentősen átalakított templomokról készült dokumentumai és leírásai mégis felbecsülhetetlen értékűek.⁷² 1881-ben Czobor Béla támogatást kért a Szepesség középkori műemlékeinek tanulmányozásához a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól, de sikertelenül.⁷³

Így Divald Kornélra várt a feladat, hogy a felvidéki vármegyét, köztük Szepest és Sáros bejárja és műemlékeit lajstromozza. Az eperjesi fotográfus famíliából származó kutatónak már édesapja, Divald Károly is készített sárosi műemlékekről felvételeket, de nagyszabású kiadványterve nem kapott támogatást.⁷⁴ Eredetileg Divald Kornél is Sáros megyével kívánt foglalkozni, de hamarosan megbízást kapott Szepes vármegye művészeti emlékeinek feldolgozására. Ez három kötetben, Vajdovszky János szerkesztésében, a Szepesvármegyei Történelmi Társulat kiadásában, a Műemlékek Országos Bizottságának támogatásával meg is jelent 1905–1907 között. Az építészettel az első kötet foglalkozik, de ebben a korai emlékek nagyon háttérbe szorulnak – Divald lényegében érzéketlen volt az Árpád-kori emlékekre. Felkeltették azonban figyelmét a fatemplomok, és feltételezte, hogy ezek hagyománya a tatárjárás elé nyúlik vissza.⁷⁵ Ezzel párhuzamosan bekapcsolódott a bártfai Sárosvármegyei Múzeum létrehozásával kapcsolatos munkálatokba, így 1903-tól Szepes mellett Sáros megyében is végzett terepmunkát. 1905-re már tekintélyes, 700 darabos fényképgyűjteménye volt, amelyet a Műemlékek Országos Bizottságának ajánlott fel megvételre. Ugyanebben az évben megbízást kapott Szepes és Sáros vármegyék műemlékeinek összeírására, amellyel kapcsolatban tavasztól őszig folyamatosan járta a vidéket.⁷⁶ A következő években főleg a Felvidék nyugati megyéit utazta be, de időnként visszatért Sárosba, így az I. világháború alatt is. 1917-ben a bártfai, majd a kisszebeni és az eperjesi járás műemlékeinek anyagát véglegesítette, és az eperjesi járás anyagot 1918 áprilisában leadta.⁷⁷ A viszonyok változása következtében Divald topográfiai kézírata hosszú időn át nem jelent meg, csak 1999-ben rendezte sajtó alá Bardoly István.⁷⁸ Divald maga már csak egy emlékirat jellegű könyvben elevenítette fel „felvidéki sétáit”.⁷⁹

Nem Divald volt az egyetlen, akit vonzottak a felvidéki emlékek, de kutatásainak rangját emelik az általa készített topográfiaiak. Az építészeti részleteket csak sommásan ismertette, de néha a bordaprofilról vázlatot készített. A komolyabb építészeti felmérések természetesen nagyobb felkészültséget igényeltek. Kiemelendők a Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola növendékeinek szünidei felvételei, melyeket Foerk Ernő vezetésével készítettek 1913-ban Márkusfalván, 1914-ben további szepesi templomokban.⁸⁰ Ennek a háború és az azt követő határmódosítások vetettek véget.

A két világháború között szellemi téren is megindult a küzdelem a Szepességért. Magyar részről Gerevich Tibor 1938-as nagyszabású monográfiája tűzte ki célul, hogy az ország középső területének, a királyi központoknak a ki-sugárzását mutassa be a legeldugottabb falusi templomban is.⁸¹ Ha Gerevich térképére tekintünk, a Szepesség kiemelkedik az emlékek sűrűségével, bár a szerző válogatása néha

esetlegesnek tűnik.⁸² Határozottan érvelt a szepeshelyi prépostsági templom dunántúli, esztergomi kapcsolataival mellett, amelyet kiterjesztett Leibicre és Ménhárdra is.⁸³

Sokkal részletesebben foglalkozott a Szepesség középkori templomaival Oskar Schürer, az Erich Wiesével közösen írt 1938-as szepesi monográfiájában.⁸⁴ A kötet, mely a német közönség számára először tette hozzáférhetővé ennek a régióknak a művészeti emlékeanyagát, azt egyértelműen a német kultúra keleti határterületeként mutatta be. Az áttekintés ugyan felöleli az újkort is, de a hangsúly a középkorra esik; a XIV. század előtti emlékek mégis alig jutnak benne szóhoz.

A szlovák kutatásban is az 1930-as évekre értek be az első fontosabb eredmények. Az egyháztörténeti tevékenysége miatt már említett Jozef Špirko 1936-ban jelentette meg építészettörténeti áttekintését.⁸⁵ Ugyanebben az évben hozta létre a szepeshelyi Egyházmegyei Múzeumot, amelyet a háború alatt élete kockáztatásával is igyekezett védeni. Monográfiája az emlékek első részletesebb, szisztematikus bemutatása szlovák nyelven, de inkább az újkori írott források felhasználásával rekonstruálja a templomok történetét, érdemi művészettörténeti eredményeket nem tartalmaz. Ennek ellenére forrásértékű munka, hiszen több, általa leírt részlet mára megsemmisült. Ennél lényegesen fontosabb Václav Mencl munkássága, akinek személyével érdemes kissé bővebben foglalkozni.⁸⁶

A többgenerációs építészcsaládból származó, plzeňi születésű Mencl (1905–1978) mérnöki tanulmányai mellett a prágai Károly Egyetemen hallgatott művészettörténeti előadásokat. Ennek során professzora őt ajánlotta Wladimir Zalozičnek, az ekkor már a bécsi egyetemen tanító építészettörténésznek asszisztensként, akivel 1925-ben keresték fel az ekkor Csehszlovákiához tartozó kárpátaljai fatemplomokat. Ezt a következő évben Közép-Szlovákiában is folytatták, Mencl helyismerete tehát ebből az időből származhat. Katonai szolgálatát Pozsonyban töltötte le, majd itt maradt állásban is: 1930-tól a pozsonyi állami műemléki felügyelőségénél dolgozott. Rendszeresen bejárta a Szepességet is, amiről topográfiai, felmérései és feljegyzései tanúskodnak. Ezek sok esetben az azóta átépített templomokról dokumentumértékűek, és mindig megbízható, pontos megfigyeléseket tartalmaznak. Szepesi kutatásaihoz hozzájárult, hogy 1934-ben jelent meg Fekete Nagy Antal fentebb már idézett kötete, amelynek apropójából Mencl közzétette első áttekintését a Szepesség korai építészetéről.⁸⁷ Ezeket a kutatásait részben beépítette abba az 1937-ben megjelent monográfiába is, amelynek első kötete a román kor végéig tárgyalta Szlovákia középkori építészeti emlékeit.⁸⁸ Ennek oldalain a késő romanika egyik jelentős emlékcsoportját azonosította a Szepességben. Sajnos a tervezett második kötetet a történelem viharai elsodorták; Mencl az utolsó cseh

tudósok közt távozott az önállóvá vált Szlovákiából 1939-ben. A háború után, 1948–1953 között ismét Pozsonyban dolgozott (az ottani egyetemen), majd 1958-tól a prágai műemléki hivatal munkatársa lett. A Szepességhez később is visszatért, így jelentős 1965-ös tanulmánya a sziléziai és kis-lengyelországi kapcsolatokról,⁸⁹ és Sáros gótikus építészetét is vizsgálta.⁹⁰

Mencl először dolgozott ki a Szepességre modern művészettörténeti koncepciót, amely a későbbi kutatásra erősen rányomta a bélyegét. Cseh tudósként nem kötődött a magyar kutatás hagyományaihoz, és az újonnan létrejött Csehszlovákia keretei közt a Kárpát-medence északi részét nem annak közepéhez, hanem a közép-európai, értelemszerűen a cseh és észak-német emlékeanyaghoz viszonyította. Felfogása szerint a gótika két irányból jutott el a területre: egy déli, dunai vonalon, mely a burgundi ciszterci kora gótikát közvetítette (Dijon, Troyes, Regensburg, Heiligenkreuz, Zlatá Koruna), és egy északon, amely Észak-Franciaországból a Rajna-vidéken át érkezett (Reims, Párizs, Marburg, Bamberg, Naumburg, Magdeburg, Meissen, Köln, Xanten, Braisne). Szlovákiába a gótika északról, a Szepesség közvetítésével érkezhett, először a lengyel alapítású savniki ciszterci kolostor által, majd 1260 körül a szász-tübingi központokon keresztül a sziléziai-lengyel eredetű kolonizáció révén (Reims – Boroszló – Savnik II).

Mencl a maga idejében korszerűnek számító elképzeléseinek a hatása alól nehéz volt szabadulni. A szepeshelyi prépostsági templom 1974-es monografikus bemutatása során Klaus W. Ruminski is átvette a savniki közvetítés feltételezését.⁹¹ Pár évvel később Juraj Žárý dolgozta fel a kéthajós középkori templomokat, melyek korai periódusát Menclhez hasonlóan értékelte.⁹² Mencl datálásai érezhetően visszaköszönnek az 1960-as évek nagy szlovák vállalkozására, a *Súpis pamiatok na Slovensku* hasábjain is.⁹³

A szlovák kutatásban komolyabb fordulatot a korai emlékek megítélésével kapcsolatban tapasztalhatunk. Mencl a korai évszázadokra nem keltezett semmit, és a legkorábbi fennmaradt templomokat a tatárjárás utánra tette. František Javorský évtizedeken át tartó régészeti munkával törekedett a korai nyomokat felderíteni. Ezt konkrét ásatási jelentésin kívül összefoglalóan is közölte, de sajnos csak röviden és szűkös dokumentációval.⁹⁴ Jelentős emellett Michal Slivka régészeti munkássága, aki szintén igyekezett történeti kontextusba helyezni felfedezéseit.⁹⁵ Ezt a szakrális építészeti legkorábbi nyomait esetenként a morva időig visszavezető vonalat, amely a helyi szárvágás autochton fejlődésével számol, érdemes kritikailag megközelíteni, mivel az egyértelmű bizonyítékok hiányoznak.

A XIII. századi szepesi szakrális építészeti legfontosabb feldolgozását Bibiana Pomfyová készítette el doktori disz-

szertációjában. Ez a 2001-ben megvédett dolgozat mindmáig kéziratban maradt, nemcsak a szlovák, hanem a nemzetközi kutatásnak is nagy kárára.⁹⁶ Bár ennek kivonatai⁹⁷ és egyes részeredményei⁹⁸ napvilágot láttak, a konkrét elemzések és katalógustételek értékei még mindig lappanganak. A disszertáció kétségtelen erénye, hogy nagy elméleti felkészültséggel szembesíti a helyi kutatási hagyományokat a nemzetközi irányzatokkal, és számol le az elavult terminológiával (pl. a szlovák szakirodalomban 1300 előtt mindent kora gótikusnak neveznek, ez így félrevezető). Alaposan és körültekintően reflektál a korábbi kutatói hagyományokra, és látóköre nem szűkül le a szlovák előzményekre, hanem figyelembe veszi a magyar kutatás eredményeit is. Értékeli az újabb régészeti kutatások megfigyeléseit, és óvatosan, kiegyensúlyozottan foglal állást a vitás kérdésekben. Stílus megfigyelései, datálásai általában találóak.

A szerző szerkesztésében látott napvilágot 2015-ben a szlovákiai középkori templomok nagyívű feldolgozásának első, a korai, a centrális és a szerzetesi épületekkel foglalkozó kötete, de ebben még viszonylag kevés szepesi és sárosi vonatkozás van.⁹⁹ Szempontunkból a tervezett harmadik kötet lesz a legizgalmasabb, amelyben a falusi templomok bemutatása várható.

Már ebben az összefoglalásban is megjelennek azok az új eredmények, amelyek Magdaléna Janovská és Vladimír Olejník munkásságának köszönhetőek. Legfontosabb munkájuk a szepeshelyi prépostsági templom kutatása és a hozzá kapcsolódó monográfia;¹⁰⁰ ennek eredményei kivonatban magyarul is megjelentek.¹⁰¹ Ezen kívül még több más templom újraértékelése is köszönhető nekik, mint Menguszfalvára¹⁰² és Dénesfalvára.¹⁰³ Kiemelendő Marián Soják,¹⁰⁴ illetve Michaela Haviarová és Tomáš Haviar munkássága is.¹⁰⁵ A szlovák kutatás tehát számos új eredménnyel szolgált az elmúlt évtizedekben, amelyek nyomkövetését megkönnyíti egy példaszzerű honlap is.¹⁰⁶ Mindezt szerencsésen egészíti ki a falképkutatás újabb összefoglalása.¹⁰⁷

Ehhez képest a magyar kutatás le van maradva. Bár a szepesi oltárművészettel¹⁰⁸ vagy egyes késő gótikus csücskművekkel¹⁰⁹ találkozhatunk hazai szerzőknél is, az Árpád-kori templomépítészet értelemszerűen nem szerepelt a XIV–XV. század rangos áttekintésében,¹¹⁰ az ezt megelőző összefoglalás pedig hiányzik. Bár a határok rég átjárhatókká váltak, a magyar kutatásban Divald Kornél száz évvel ezelőtt abba hagyott munkássága óta nincs lényegi előrelépés a szepesi és sárosi templomok kutatásában. A jelen kötet ezt a hiányt kívánja betölteni.

JEGYZETEK

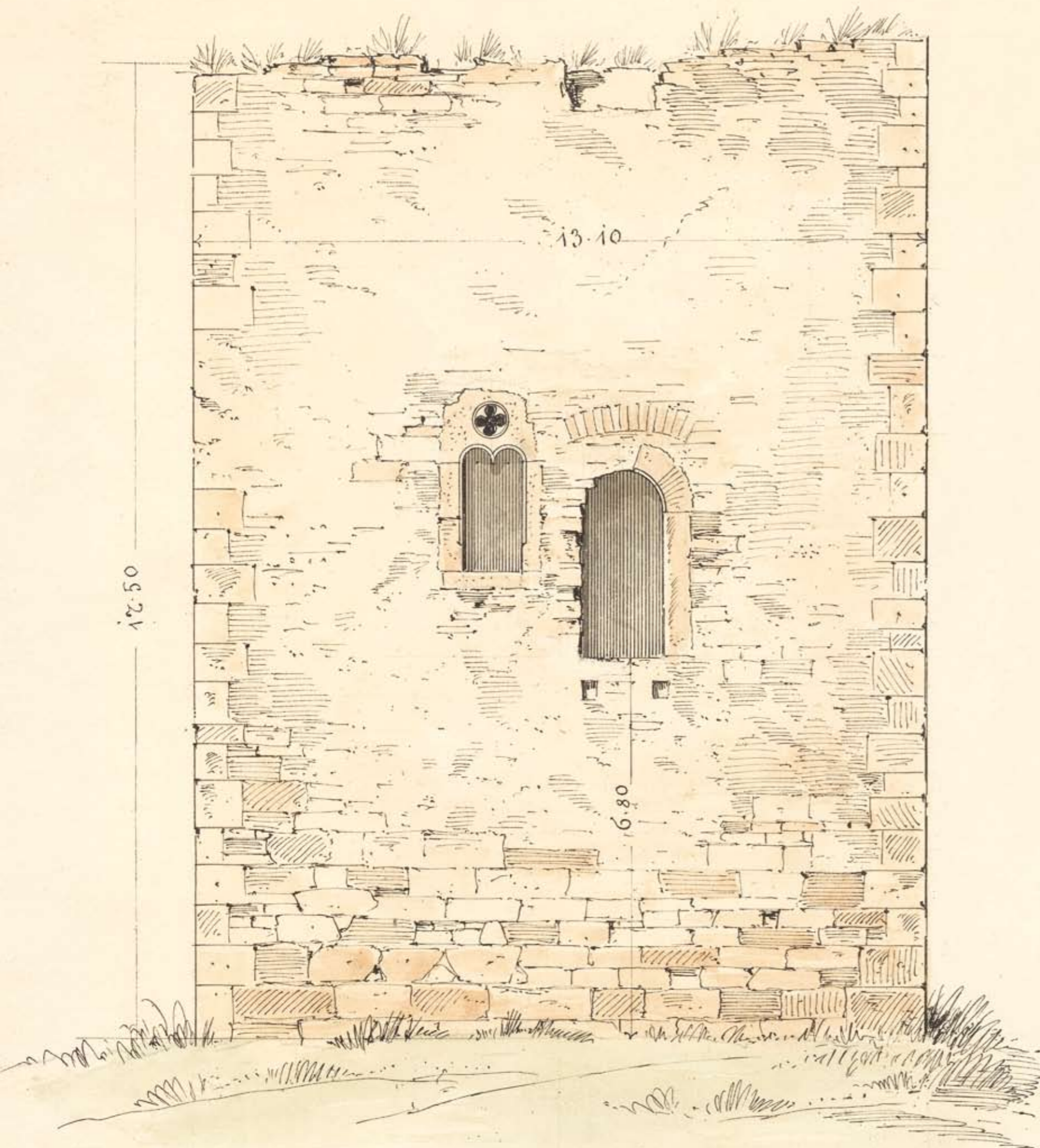
1. SZAKÁCS 2021a.
2. Amikor Körmeny Adrienne kísérletet tett a szepesi plébániahálózat kialakításának rekonstrukciójára, nem álltak a rendelkezésére megbízható művészettörténeti támpontok (KÖRMENDY 1986). Újabb Buják Gábor használt építészettörténeti adatokat a plébániahálózat elemzéséhez, de csak az évtizedek óta elavult SPS kötetekre tudott támaszkodni (BUJÁK 2021).
3. Pl. DERCSÉNYI 1973.
4. MM 1987.
5. Gerevich László arról panaszkodott, hogy „nem kap kellő megvilágítást a tatárjárást követő 60–80 év hanyatlása”, GEREVICH 1974, 147. Egészen más megközelítéssel, de hasonlóan negatív eredménnyel: MAROSI 2000, 11.
6. TAKÁCS 2018.
7. TÓTH S. 1983, 426–427.
8. *Pannonia regia* 1994.
9. KOLLÁR 2000.
10. KOLLÁR 2010.
11. KOLLÁR 2011, 2013, 2014.
12. KOLLÁR 2021, JÉKELY–KOVÁCS 2021, ILKÓ 2019.
13. ENTZ 1994; ld. ennek folytatását is ENTZ 1996, és Marosi Ernő előszavát az előbbi kötetben.

14. VALTER 1985 és 2004, ARADI 2016, K. NÉMETH 2015 stb. A regionális kutatások összefoglalása: SZAKÁCS 2021a, 9–10. és 13–22.
15. MAROSI 2013, 133. A kerci műhely tevékenységéhez: MAROSI 2021.
16. DIVALD 1999, benne KERNY 1999. Ld. alább részletesebben!
17. A Szepességre vonatkozó szlovák, lengyel, magyar és német historiográfiát összefoglalták: *Terra Scepusiensis* 2013, 29–73.
18. WAGNER II. 69–79., KRISTÓ 2002, 107.
19. SRH II. 279–287., KRISTÓ 2002, 101., BAZANT 2017.
20. SZABÓ A. P. 2014, 198. Vö. SZENDE 2018, 194–195.
21. ŠEDIVÝ 2009, 508, 517; SZAKÁCS 2020a, 41–43.
22. HAIN 1910–1913. Magyar nyelvű válogatás: HAIN 1988.
23. BÉL 1723. Ld. TÓTH G. 2007, 41–45, és a szerző további vonatkozó művei, pl. TÓTH G. 2015.
24. WAGNER I–IV, SZABÓ A. P. 2014, 169–171.
25. WAGNER 1780.
26. PIRHALLA 1888 és folytatásai. Önálló kötetben: PIRHALLA 1899.
27. HRADSKZY 1901–1902 valamint HRADSKZY 1903–1904.
28. HRADSKZY 1895.
29. HRADSKZY 1888a. Kiegészítésekkel: HRADSKZY 1888b.
30. WEBER 1892, 1896, 1891

31. WEBER 1895, a Szepesmegyei Történelmi Társulat Milleniumi kiadványainak I. kötete.
32. BRUCKNER 1913; BRUCKNER 1922.
33. FEKETE NAGY 1934.
34. Ő adta ki Trencsén megye anyagát a Csánki Dezső-féle sorozat (*Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*) IV. köteteként, 1941-ben. E sorozat első kötete tartalmazta a szepesi és sárosi helységeket (1890, 245–277. és 278–329.).
35. ŠMILAUER 1935, MENCL 1935.
36. Ld. BUJÁK 2015, 5.
37. TÓTH S. 1909, 1910, 1912.
38. SZTANCS 2020. Általánosabb síkon: VARGA 2014.
39. BERCEVICZY 1894.
40. ULIČNÝ 1990.
41. NÓGRÁDY 2014; NÓGRÁDY 2022.
42. KÖRMENDY 1974.
43. KÖRMENDY 1986.
44. LUKÁČ 1993; REPKA 2011.
45. Pl. HOMZA 1993, HOMZA 2009.
46. *Terra Scepusiensis* 2003, *Historia Scepusii* 2009.
47. *Lexikon* 2010, benne Bártfa, Gölnicbánya, Késmárk, Lőcse, Podolin, Eperjes, Kisszeben, Szomolnok, Igló, Szepesszombat, Szepesolaszi, Ólubló és Nagysáros feldolgozásával.
48. LABANC 2013.
49. LABANC 2011, 2014, 2015, 2017; LABANC–GLEJTEK 2015.
50. KRISTÓ 1988, 393–395., KMTL 636–637. (Kristó Gy.).
51. KRISTÓ 2003, kül. 144–149., Sároshoz: 149–150.
52. ZSOLDOS 1999, 2001, 2009.
53. ZSOLDOS 2017.
54. FONT–BARABÁS 2017.
55. GOSS 2013.
56. Magyar változata: SZEBERÉNYI 2012.
57. BUJÁK 2015.
58. Pl. BUJÁK 2017, BUJÁK 2019, BUJÁK 2021.
59. KOSZTA 2008.
60. TÖRÖK M. 2011.
61. VIDA 2017.
62. KEGLEVICH 2007, VIDA 2010.
63. JAKUBČIN 2017, POMFYOVÁ 2015, 760–762.
64. SROKA 1994, SROKA 1995.
65. IPOLYI 1997, 40. Az ehhez fűzött 79. jegyzetben Papp Szilárd ezt a karzataljra, mint „altemplomra” vonatkoztatta, azonban inkább a közvetlenül előtte álló zágrábi kapuzat és homlokzat analógiájáról lehet szó. Külön előadást szentelt 1864-ben a szepeshelyi falképnek, érintve az építészeti keretet is: uo. 169.
66. MERKLAS 1861.
67. HENSZLMANN 1865.
68. VAJDOVSZKY 1874a.
69. VAJDOVSZKY 1874b.
70. VAJDOVSZKY 1888.
71. GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY 1999, 28.; vö. SZAKÁCS 2011a, 105–106.
72. Pl. MYSKOVZSKY 1874, 1876a, 1876b, 1886, 1893 1894.

- Myskovszky Viktor idevágó rajzait és vázlatfüzeteit a MÉM MDK Tervtára őrzi. Ld. még hozzá: *Myskovszky* 1999.
73. KERNY 1999, 10.
74. KERNY 1999, 10–11.
75. DIVALD 1905, 6–8.
76. KERNY 1999, 12–16.
77. KERNY 1999, 23–24.
78. DIVALD 1999.
79. DIVALD 1925, új kiadás: 1999.
80. Kiadva füzetként 1913–14 között, reprint: *Szünidei felvételek* 2002.
81. SZAKÁCS 2006, 194–197.
82. GEREVICH 1938, 276. oldal utáni térkép. Feltünteteti Szepeshely, Haraszt, Hunfalva mellett Csütörtökhelyet, Zsegrát, Podolint, Szepesbélát és Szepesdarócot.
83. GEREVICH 1938, 102–103. Az utóbbiak nincsenek a térképen.
84. SCHÜRER–WIESE 1938, 34–48.
85. ŠPIRKO 1936.
86. GULDAN 1999b.
87. MENCL 1935.
88. MENCL 1937.
89. MENCL 1965, 1968.
90. MENCL 1969.
91. RUMINSKI 1976, 21.
92. ŽÁRY 1986, 24–25.
93. SPS I–III., 1967–1969.
94. JAVORSKÝ 1999.
95. Pl. SLIVKA 1991, 1993, 1996, 2003.
96. POMFYOVÁ 2001. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy a kéziratot nagyvonalúan a rendelkezésemre bocsátotta.
97. POMFYOVÁ 2000, POMFYOVÁ 2000–2001, és a doktori védés jegyzőkönyve: *Ars XXXV* (2002), 244–257.; POMFYOVÁ 2003.
98. Pl. POMFYOVÁ 1998; tanulmány és szócikkek a *Gotika* 2003-ban.
99. *Stredoveký kostol* 2015, benne Szepesmindszent, Haraszt, Sztojánfalva, Szepeshely, Savnik és Nagysáros tárgyalásával.
100. *Katedrála* 2017.
101. JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2018. Ld. még angolul, a szepesi várral kapcsolatos megfigyelésekkel kiegészítve JANOVSKÁ 2013.
102. JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2014.
103. JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2016.
104. Pl. SOJÁK 2006.
105. HAVIAROVÁ–HAVIAR 2019, GLOD–HAVIAROVÁ 2021.
106. PODOLINSKÍ, Štefan: *Encyklopédia stredovekých kostolíkova na Slovensku*, <https://apsida.sk/>. A szerző ismeretterjesztő összefoglalásai, amelyek szepesi emlékeket is érintenek: PODOLINSKÍ 2009, PODOLINSKÍ 2010.
107. TOGNER–PLEKANEC 2012. Vö. PROKOPP–MÉRY 2009.
108. Kiemelendő Végh János, Török Gyöngyi és Endrődi Gábor munkássága.
109. BALÁZSIK 1993. Ehhez képest újabb elképzelés: NOVOTNÁ 2003.
110. MM 1987.

A DORJON KELETI HOMLOKZATA

1. 2. SZEPES ÉS SÁROS MEGYE KORAI TÖRTÉNETÉRŐL

Aki ma Szlovákiában, az épülő kelet-nyugati autópályán (E50) közlekedik Liptószentmiklós és Eperjes között, két alagútra lehet figyelmes: a menguszfalvira és a branyiszkóira. Az egyik a Magas-Tátra lábánál található szűkületet jelzi, amely Liptót választja el a Szepességtől, a másik a Branyiszkói-hágó alatt halad át, amely Szepes és Sáros megye történeti határa. Szepes megyét délről az Alacsony-Tátra határolja, északról a Dunajec vize és a már lengyel oldalon magasodó Sadecki-Beszkidék. A megtelepedés és a közlekedési útvonalak szempontjából fontosabbak a néhol tágasan kiszélesedő folyóvölgyek: kelet-nyugat irányban a Hernád és a Gölnic fut, hogy közvetlenül a sárosi megyehatár előtt összefolynak, a „hűtlen”, azaz a Kárpát-medencét elhagyó, és a Dunajecbe, majd a Visztulán keresztül a Balti-tengerbe ömlő Poprád pedig északkelet felé tart. Talán ez utóbbi útvonal volt mindig is a jelentősebb: a Kárpátok hegykoszorúján keresztül ez az egyik legfontosabb átkelő, amely a Mediterráneumot a Balti-tengerrel összeköti, s így a történelem hajnala óta használatban volt.¹

Sáros megyét kevésbé könnyű földrajzilag lehatárolni. Egész területe hegyes, bár a közlekedést itt is a folyók határozzák meg: délnyugati sarkán áthalad a Hernád, amely itt kanyarodik délre; nyugati része a Tarca köré szerveződik, amely a fontosabb településeket (Eperjes, Nagysáros, Kiszseben, Héthárs) köti össze, hogy innen egy völgyön keresztül (melyet a tarkói vár ellenőrzött) Palocsa váráig jusunk, amely már a Poprád mellett fekszik, s így a két megye északi összeköttetését biztosítja. A Tarcával párhuzamosan, de attól keletre folyik a Tapoly, amely mentén Bártfa jött létre, de ez átlép Zemplénbe, hogy ott ennek a hosszúkás, észak-déli tájolású megyének az egyik szervezője legyen. Aki el akarja kerülni a Gömör-Szepesi-érchegységet, annak Kassáig kell mennie, hogy ott észak felé fordulva, Eperjesen

át jusson el lengyel földre. Szepes és Sáros megye jelentőségét egybeként az adta meg, hogy a Buda és Krakkó, vagyis a magyar és a lengyel hatalmi és gazdasági központ közti közlekedést biztosították. Ez valójában a XIII. század közepétől kezdve virágzott fel, amikor Krakkó új kiváltságainak köszönhetően fontos kereskedelmi központ lett, és Buda megalapításával ez a város vált a magyar utak gócpontjává. A XIII. század „kereskedelmi forradalma” Buda és Krakkó között számos város, így Kassa, Eperjes, Bártfa, illetve a szepesi úton át Lőcse és Késmárk felemelkedését eredményezte.²

A Szepes (latinul Scepusium, németül Zips, szlovákul Spiš, lengyelül Spisz) név **etimológiája** vitatott. Hagyományos, legalább a XVII. századig visszamenő felfogás szerint a latin *saepes* (középkoriasan: *sepes*) ’kerítés, sövény’ szóból származik, s így a megye határhelyzetére utal.³ A magyar álláspont szerint személynévi eredetű, magja a magyar *szép* szó, és a német Zips és a szlovák Spiš átvétel a magyarból.⁴ Ezzel szemben a szlovák nyelvészek szerint szláv eredetű tulajdonnévről van szó. Šimon Ondruš értelmezése szerint a *spiška, špiška* ismert a kelet-szlovák és morva dialektusban, és a kivágott fára utal.⁵ A lengyel Jerzy Nalepa pedig a **ssíp-, sp-*, szláv gyökből vezeti le (pl. *sypat* = szór, önt), amelyhez a *-iš, -isz* képző járult, és ez először a hegynek, majd a várnak, végül a megyének adott nevet.⁶ Sáros nevének egyértelműbb az etimológiája, alighanem az először benépesült folyóvölgyek ingoványos, mocsaras jellegéről kapta magyar nevét, amelyet a szlovákok is átvettek.⁷

A két megye közül **Sáros** története az egyszerűbb. A terület jelentőségét hosszú időn keresztül az adta, hogy az északi országhatárt védte. Nógrád Árpád szerint Kapi lehetett az egyik gyepűkapu szolgálatára rendelt birtok; ennek vára azok közé tartozott, amelyeket a tatárok nem tud-

← 1.2.1. A nagysárosi vár öregtornya Myskovszky Viktor rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 6050)

tak elfoglalni (2–3. kép).⁸ A megye Újvár (Abaúj) megyéből szakadt ki 1200 körül mint erdőispánság.⁹ Királyi magánuradalomként az uralkodó vadászterületének számított, lakói erdőőrök voltak. Központja, a sárosi vár (ma Nagysáros mellett) a tatárjárás után épült kővár, 13 × 13 m alapterületű toronnyal, amelyet a XIV. század elején vettek körül egy 50 × 32 m-es területet övező várfallal, s ezt a XV. században hatalmasan kibővítették (1. és 4–6. kép).¹⁰ Ennek várnagyai mint királyi magántisztviselők látták el az is-

páni feladatokat is.¹¹ *Comitatus*ként 1261-ben szerepelt először.¹² A XIII. század második felében várföldekről is halunk, majd a XIII–XIV. század fordulóján létrejött a nemesi vármegye (alispánokkal, szolgabírákkal).¹³ Sokatmondó, hogy I. Károly 1324-es oklevelében a sárosi hospeseknek ugyanazon szabadságokat biztosította, mint amelyekkel a szepesiek rendelkeztek.¹⁴ Sáros a XIII. század végén Aba Amadé érdekszférájába került, I. Károly 1312-ben ostrommal vette vissza. Ennek során Druget Fülöp is érdemeket

szerezett, amelyet a király Palocsa várának adományával hálált meg 1317-ben (7–8. kép).¹⁵ A megye 1328-ban vált a Druget-tartomány részévé, és az is maradt annak 1342-es felbomlásáig.¹⁶ Sáros területe az egri püspökség újvári főesperességéhez tartozott, majd területéért küzdelem indult meg az esztergomi és az egri egyházmegye között. A XIII. század végétől ugyanis a tarcai kerület a szepesi prépostság (s így Esztergom) joghatósága alá tartozott. Az egri püspök itt 1323-ban hozta létre a tárcafüi főesperességet, mire a

terület plébánosai a pápához fordultak. A per 1336-ban dőlt el, a tárcafüi főesperesség az egri püspök fennhatósága alá került.¹⁷

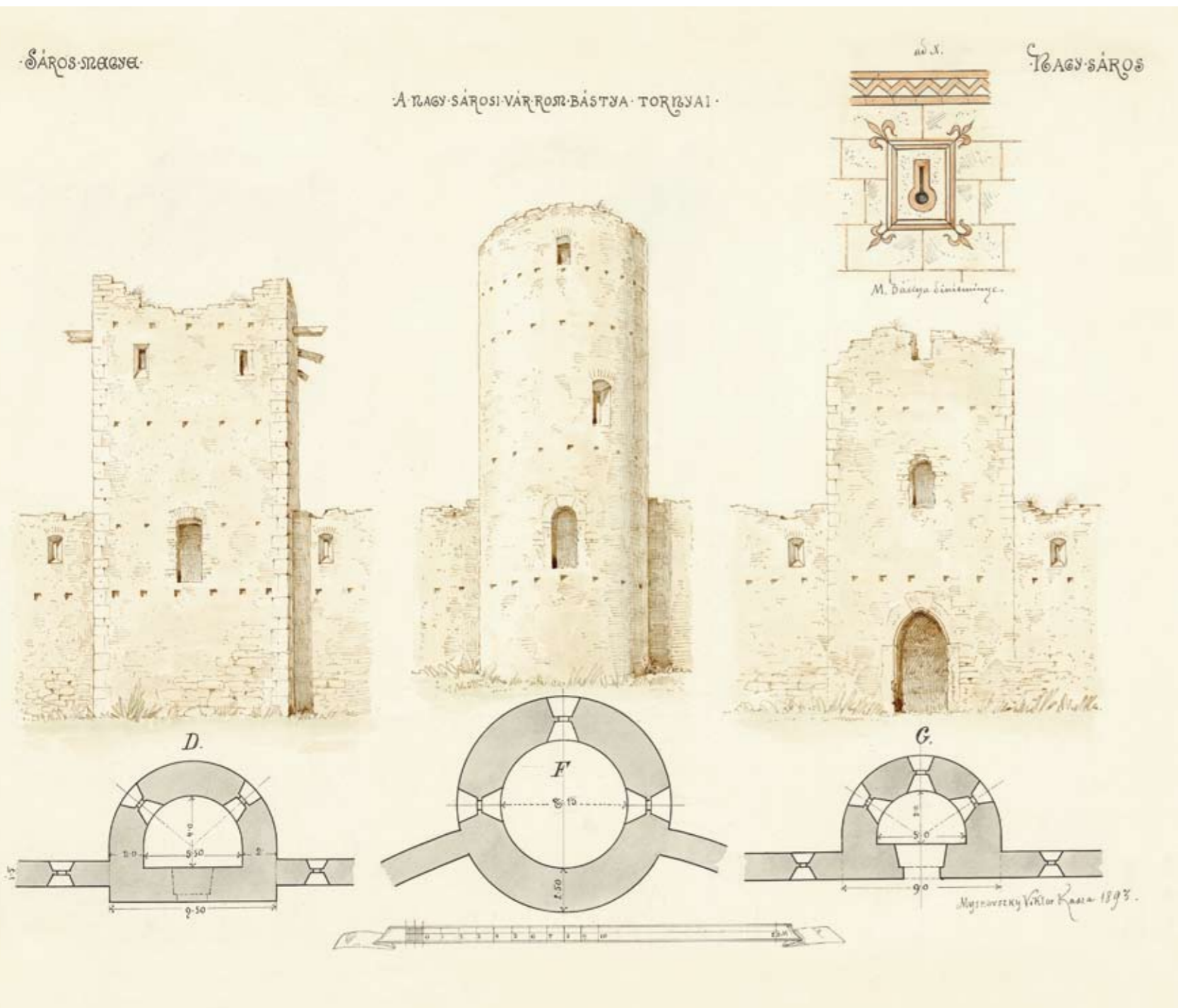
A **Szepesség** a középkori Magyarország egyik legösszetettebb jogállású területe volt. Voltaképpen csak 1876-ban jött létre a jogilag egységes Szepes vármegye, azt megelőzően különféle jogállású népek és területek vegyes halmaza volt.¹⁸ Szempontunkból érdektelen, hogy mikorra mennek vissza az itteni korai megtelepedés nyomai (valószínűleg

1.2.2. A kapi vár délkeleti nézete Myskovszky Viktor rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 2580)

1.2.3. A kapi vár archív felvételen (MÉM MDK, Fotótár, 192.567 N)

1.2.4. A nagysárosi vár tornyai Myskovszky Viktor rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 6049)

a VIII–IX. századra), és milyen volt a terület viszonya a Morva Fejedelemséggel (a kritikus álláspont szerint eddig már nem terjedt ki).¹⁹ Mint látni fogjuk, a szepesi templomok ebből a szempontból nem hozhatók fel bizonyítékkul.²⁰ A kora Árpád-korban a területen még nem működött önálló közigazgatás, a gyéren lakott, erdős vidék részben Bor-

sod,²¹ részben Gömör²² megyéhez tartozott, ezek *confinium*aként.²³ Az itteni határőrizettel megbízott gömörörök felett kezdetben a gömöri ispán rendelkezett. Az ő utódaik alkották azt a sajátos csoportot, akiket később „szepesi nemesekként”, **lándzsásnemesekként** szokás emlegetni: egy partikuláris nemesi csoport, amely katonai szolgálatot tel-

jesített kiváltságai fejében. Ezeket az 1243-as privilégiumlevél rögzítette.²⁴ A szepesi tízlándzsások széke általában Csütörtökhelyen ülésezett, és önálló ispáni szervezethez tartoztak. Jellegzetes településük a később Lándzsásótfalu néven összevont falvak (Horka, Kissóc, Miklósfalva, Szent-andrás, Primfalva), továbbá egybekeltek Ábrahámfalva, Betlenfalva, Gánóc, Svábfalva, Alsó- és Felsőrépás és Nemessány. 1803-ban egyesült Szepes vármegye királyi közigazgatásával.

A szepesi **vármegyét** Kristó Gyula későn szerveződik királyi vármegyének tartotta,²⁵ Szűcs Jenő viszont a magánbirtokok, erdőispánságok között említette.²⁶ Zsoldos Attila felfogása szerint egyik típusba sem sorolható, magánbirtok eredetű ugyan, de egyedi módon jött létre, különféle ispánságok halmazaként.²⁷ Az első ispán, Ampod fia Dénes 1216-ban tűnik fel – ő egyszermind újvári ispán és tárnokmester is volt.²⁸ Központja a szepesi vár volt, amelyről 1249-ben hallunk először,²⁹ de építését vissza szokás vezetni a

1.2.5. A nagysárosi vár kapuja és tornya Myskovszky Viktor akvarelljén (MÉM MDK, Tervtár, K 6048)

1.2.6. A nagysárosi vár öregtornya és környezete Myskovszky Viktor akvarelljén (MÉM MDK, Tervtár, K 6046)

XII. századba (9–14. kép).³⁰ A XII. század végén (1198) említik először a szepesi vármokot, de egyes vélemények szerint ez nem erre, hanem az Esztergom melletti Széplakra vonatkozik.³¹

A Szepességben a késő Árpád-korban többször **különkormányzat** jött létre. Már a megye szervezésének korai szakaszában az ifjú Kálmán herceg (1208–1241), II. András fiának kezére került. Mikor Kálmánt apja összeházasította a krakkói herceg lányával, hogy közösen uralkodjanak Halics trónján, a megegyezés 1214-ben a Szepességben jött létre.³² A gyermek Kálmán 1215–1221 között működött Halicsban, utána a Szepességben telepedhetett le, majd

1226-tól Szlavónia, Horvátország és Dalmácia hercege lett. Kérdés, hogy mennyiben számolhatunk ebben az esetben különkormányzattal.³³ Bizonyos, hogy 1226 után is aktívan részt vett a Szepesség igazgatásában, azt haláláig megtartotta.³⁴ A későbbiekben talán IV. László felesége, Izabella birtokolhatta (1274–1275 körül), majd a király édesanyja, az özvegy Erzsébet kormányozta.³⁵

I. Károly közeli hívét, Druget Fülöpöt tette meg 1315-ben szepesi ispánná és várnaggyá, aki ezeket a hivatalokat haláláig viselte. Így a Szepesség is betagozott a Druget-tartományba, annak legkorábbi elemét alkotta, és az is maradt 1342-ig.³⁶ A megye ügyeit a szepesi alvárnagy intézte

1.2.7. A palocsai vár archív felvételen (MÉM MDK, Fotótár, 31.450 P)

alispáni rangban.³⁷ A különigazgatás alá eső tizlándzsások és az alább ismertető szászok Druget Fülöppel harmonikus kapcsolatban álltak, míg annak unokaöccse és örököse, Druget Vilmos rendszeresen konfliktusba került velük.³⁸

A szepességi királyi birtokok, javarészt lakatlan erdőségek **eladományozásáról** a XIII. elejétől vannak adataink. 1209-ben II. András jóvoltából Adolf szepesi prépost és rokonai részesülnek a Poprád melletti földekben. Korábban ezt már Gertrúd királyné testvéreinek, Ekbert bambergi püspöknek adta, s Adolfnak és nővéreinek a merániai iránti hűségét jutalmazta így meg.³⁹ Ők lesznek később

a Berzeviciek, akik, mint családnevük is mutatja, idővel Sárosban is tevékenykedtek. A tiroli eredetű Rutker ugyanis is elvette Adolf prépost nővérét, az ő leszármazottait nevezik Tarkói nemzetségnek is, miután 1274-ben megszerezték a tarcai uradalmat.⁴⁰ Idővel megjelennek a lándzsásnemes eredetű Máriaássyak is (Márkusfalva központtal), a Görgeiek és a belőlük kivált Svábfalviak, és egyéb, kisebb birtokosok, mint a Zsigraiak, a Semseiek vagy a Jekelfalviak.⁴¹

Mivel a terület a XIII. század első felében még gyéren lakott volt, e birtokadományok rendszerint **telepítési** engedélyt is tartalmaztak. A XIII. század a Szepességben a nagy

← 1.2.8. A palocsai vár archív felvételen (MÉM MDK, Fotótár, 3345 P)

←← 1.2.9. A szepesi vár középső része Myskovszky Viktor rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 12816)

telepítések időszaka, de ez bőven átnyúlik a XIV-ikbe is, ahogy Sárosban csak ekkor bontakozik ki igazán.⁴² Tévedés azt hinni, hogy csak német nemzetiségűek érkeztek. A magyar kutatás feltételezi, hogy bár nyilván laktak a területen korábban is szláv ajkú népek, nagyobb arányú betelepülésük (leginkább észak felől) erre az időre tehető.⁴³ Egyetlen forrás 1274-ben említi a szlávok ispánját is, aki bizonyára a betelepülőket igazgatta, de ez a csoport végül nem tudta megőrizni az önkormányzatát.⁴⁴ A korai betelepülők közé tartoztak az olaszoknak mondott neolatin nyelvű hospesek is, akik többségükben vallonok lehettek. Az ő emléküket őrszi máig nevében Szepesolaszi.⁴⁵

A legfontosabb betelepülőknek azonban mégis a **szászoknak** nevezett németajkú hospesek bizonyultak. Ők voltak azok, akik a legszilárdabban meg tudták őrizni a kiváltságait. Hogy mikortól számolhatunk szász telepésekkel, az vitatott. Hagyományosan az erdélyi szászokkal együtt II. Gézának tulajdonítják az ő behívásukat is.⁴⁶ A helyi hagyomány szerint a XII. század közepén rajnaiak érkeztek, majd szászok és türingiaiak, 1259-ben pedig bajorok.⁴⁷ Azzal is számolnunk kell, hogy már korábban betelepült németek is átvándorolhattak, pl. Vizsoly felől.⁴⁸ A forrásokban mindenestre a tatárjárás előtt nincs nyomuk.⁴⁹ Első említésük 1249-es,⁵⁰ és valószínű, hogy többségük csak a tatárjárás után érkezett.⁵¹ Persze az, hogy kit neveznek szászoknak, nem elsősorban az anyanyelvüktől, hanem a jogállásuktól függött,⁵² ami pedig német eredetű volt. Egy részük biztos északról, Krakkó, illetve Szilézia felől érkezett, és hozták magukkal a szász-magdeburgi jogot.⁵³

Kiváltságaik V. István 1271-es oklevelében maradtak fent, de ez már csak egy létező állapotot rögzített,⁵⁴ hiszen a szász ispánt és egyéb jogaikat már 1254-ben említették.⁵⁵ Amikor 1317-ben a kiváltságot megújították, I. Károly oklevele felsorolt 43 települést.⁵⁶ A kiváltságban részesülő települések száma állandóan változott, néha újak kerültek be, máskor eladományozás révén számuk fogyatkozott. Először 1339-ben bukkan fel a 24 szász város, ám ezt a számot egyesek inkább jelképesnek tartják.⁵⁷ Ez jelentős átfedésben van a 24 királyi plébános fraternitásával, de vannak különbségek, és ez utóbbi nem etnikai alapon szerveződött, hanem korai kiváltságaik védelmében.⁵⁸ A szász

városok közül 13-at⁵⁹ elzálogosított Zsigmond király a lub-lói uradalommal együtt 1412-ben (15–16. kép). Miután 1772-ben ezek visszatértek Magyarországhoz, Gnézdával, Ólub-lóval és Podolinnal kiegészülve alkották a 16 szepesi város közösségét.

A Szepesség **egyházi tekintetben** is összetett volt. Bár eleve az esztergomi egyházmegye területére esett, a XIII. századtól külön kormányozta a **szepesi prépost**, ahhoz hasonlóan, ahogy Erdélyben a szebeni prépostság működött. A szepesi prépost (aki tagja volt az esztergomi káptalannak) felügyelte a plébániákat, de volt olyan, amely közvetlenül Esztergom alá tartozott (Szepesolaszi).⁶⁰ A prépostság létrejötté homályba vész.⁶¹ Az első ismert prépost Adolf, aki az 1209-es adományt kapta. Bár a káptalan kezdetben szerény volt, négy kanonoki stallummal, ez hamarosan 16-ra emelkedett és a XIV. században 12-ben véglegeseedett. Maguk a kanonoki javadalmak nem voltak különösebben fényesek,⁶² de a préposti méltóság tekintélyesnek számított: a tatárjárás után ismert öt prépost közül négy a királyi vagy királynéi kancellári pozíciót is betöltötte. Mutmér prépost a későbbi IV. László nevelője volt.⁶³ A legmesszebb Jakab prépost (1284–1301) jutott, akit egyenesen szepesi püspököknek (*episcopus Scepusiensis*) címeztek. Ez azonban nem a Szepesség egyházmegyévé emelését jelzi (noha ez nem lett volna indokolatlan), hanem azt, hogy Jakab 1293-tól Lodomér esztergomi érsek (1279–1298) segédpüspökeként tevékenykedett.⁶⁴ A szepesi püspöki cím pedig csak az ő élettartamára szólt.⁶⁵ Farkasfalvi Jakab helyi családból származott, a helyi birtokügyekben is érintett volt. Préposti kinevezése előtt a káptalan olvasókanonokja volt (1278–1284).⁶⁶ Egyebek mellett ő szentelte fel a pozsonyi ferences kolostort 1297-ben és ő engedélyezte a menedékkövi karthauzi kolostor alapítását 1299-ben. A budai ferences kolostorban temették el.⁶⁷

Bár Jakabnak csak személyére szólt a püspöki cím, a rangemelkedés gondolata később is felmerült. 1348-ban Nagy Lajos és édesanyja, idősebb Erzsébet királyné kezdeményezte a pápánál a szepesi püspökség felállítását, melynek része lett volna Liptó is, ezt azonban Miklós pécsi püspök elszabotálta.⁶⁸ Mi több, mint láttuk, 1336-ban a prépostság a Sáros megyei tárcafői főesperességet is elvesztette.⁶⁹

Ezzel szemben a Poprád alsó folyásánál, a **lubló területen** sikerrel járt az egyházi fennhatóság biztosítása. Hogy az Árpád-kor korábbi részében a Szepesség területén pontosan hol húzódott a lengyel-magyar határ, az nem egyértelmű. Egyes vélemények szerint a Poprád alsó folyása

eredetileg nem tartozott a magyar érdekszférához, amit az jelez, hogy Podolin és környékének ügyeiben a kis-lengyelországi herceg és a krakkói püspök intézkedett. Állítólag V. Boleszláv herceg (1243–1279) 1244-ben adományozta régi hívének, Henriknek a podolini soltészságot, azaz a te-

lepítés jogát, bár az oklevél kétes hitelű.⁷⁰ 1288-ban Szent Kinga, IV. Béla lánya és V. Boleszláv özvegye Henriknek a Podolin melletti erdőt adta telepítésre.⁷¹ A területért egyházi téren korábban megindult a küzdelem, melyet a krakkói püspök 1235-ös panasza jelez, aki a pápához fordult,

hogy az esztergomi egyházmegyei Szent Márton prépostja (aki a szepesi prépost lehet) beszedi a tizedet a Szűz Mária és egyéb egyházakból (melyet Podolinra érthetünk).⁷² 1298-ban a krakkói püspök kérésére búcsúengedélyt kap a podolini Szűz Mária-templom az építéshez,⁷³ de 1299-ben

← 1.2.10. A szepesi vár román palotaszárnya archív felvételen (MÉM MDK, Fotótár, 78.361 N)

1.2.11. A szepesi vár középső része archív felvételen (MÉM MDK, Fotótár, 145.372 N)

már Jakab szepesi prépost intézkedik a lubló és podolini tizedről.⁷⁴ Az ügy 1324–1325-ben perig fajult, melyben ugyan 1332-ben a lengyel bíró Krakkónak adott igazat, de a szepesi prépost perújítást kért, amire 1333-ban sor is került. A továbbiakat nem ismerjük, csak azt, hogy Podolin és környéke a magyar egyház fennhatósága alatt maradt a későbbiekben.⁷⁵

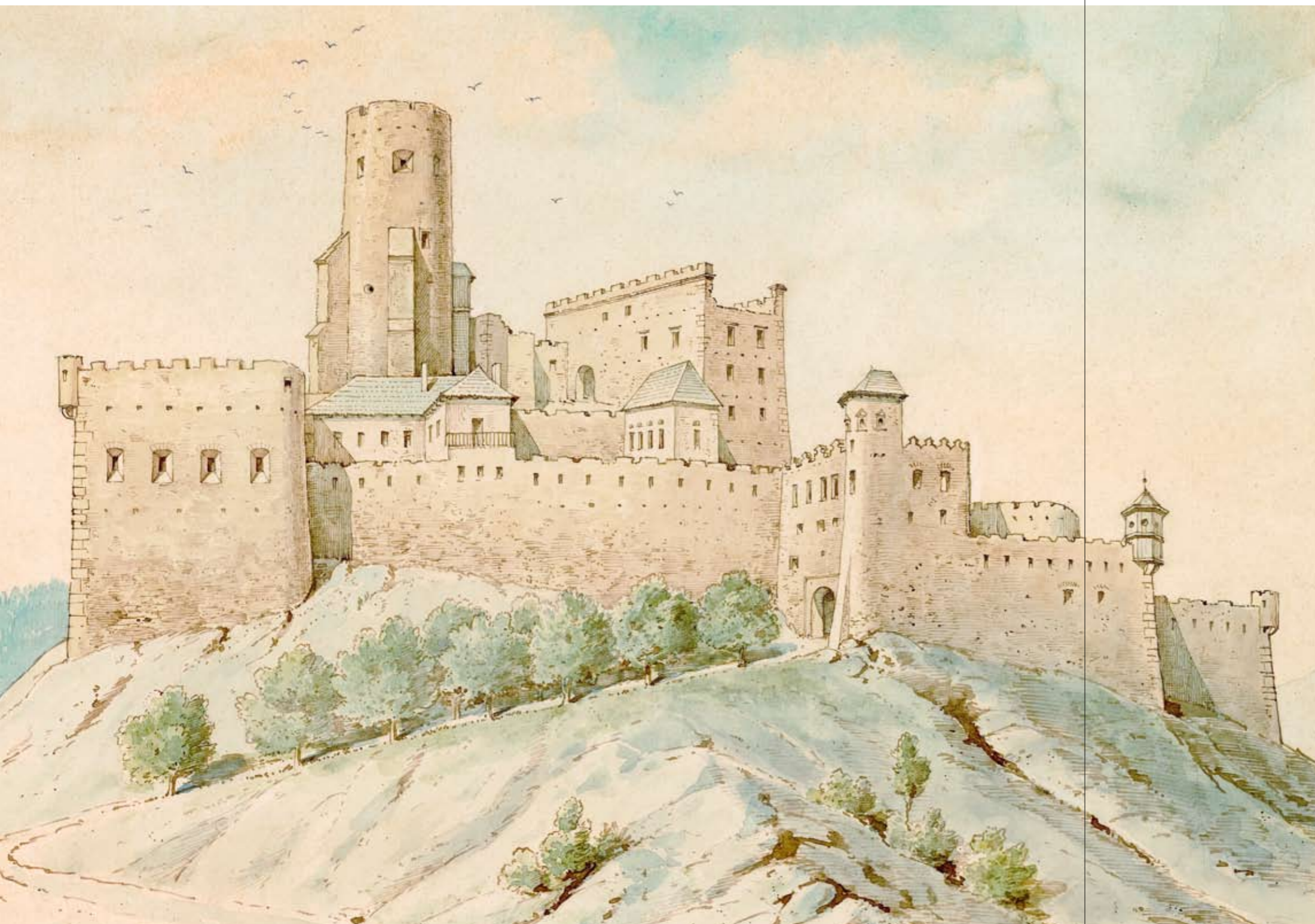
1.2.12. A szepesi vár román palotaszárnya (KPÚ SR, 22371)

1.2.13–14. A szepesi vár palotaszárnya, ikerablakok archív képeken (KPÚ SR, 69088 és KPÚ SR, 69090)

A Szepességben viszonylag sok **kolostor** jött létre a középkorban, de ezek többsége az Árpád-kor után keletkezett.⁷⁶ Egy következő fejezetben (2.1.) részletesebben foglalkozunk azzal, hogy Szepeshelyen a szlovák kutatás alaptalanul feltételez egy bencés kolostort – ez építéstörténetileg is valószínűtlen.⁷⁷ A legkorábbi monostor tehát a ciszterci rendi Savnik volt, amelyet a morimond-i családba tartozó, kis-lengyelországi Wąchokból alapított – feltehetőleg Kálmán herceg megbízásából – Ampod fia Dénes szepesi ispán 1223-ban.⁷⁸ Stólán bencés perjelség jött létre

1314-ben, ez a garamszentbenedeki apátság grangiája volt. Pár kőfaragványt ma is őriznek Stólán, ezek sem utalnak korábbi tevékenységre (17–18. kép).⁷⁹ A karthauziak két házzal is rendelkeztek a Szepességben: a menedékszirtilvel (látókövi = *Mons Speculationis*, vagy menedékkövi = *Lapis refugii*), melyet 1299-ben alapítottak a szepesi szászok grófja, Görgei Jordán és Jakab szepesi püspök közreműködésével,⁸⁰ és a dunajeci (lehnici, Szent Antal-völgyi, Vöröskolostor), amelyet Kakas mester egy gyilkossági ügy következtében hozott létre 1307-től fogva (19–20. kép).⁸¹

1.2.15. A lublói vár déli oldala Myskovszky Viktor akvarelljén (MÉM MDK, Tervtár, K 4126)

1.2.16. A lublói vár részlete archív felvételen (MÉM MDK, Fotótár, 3848 P)

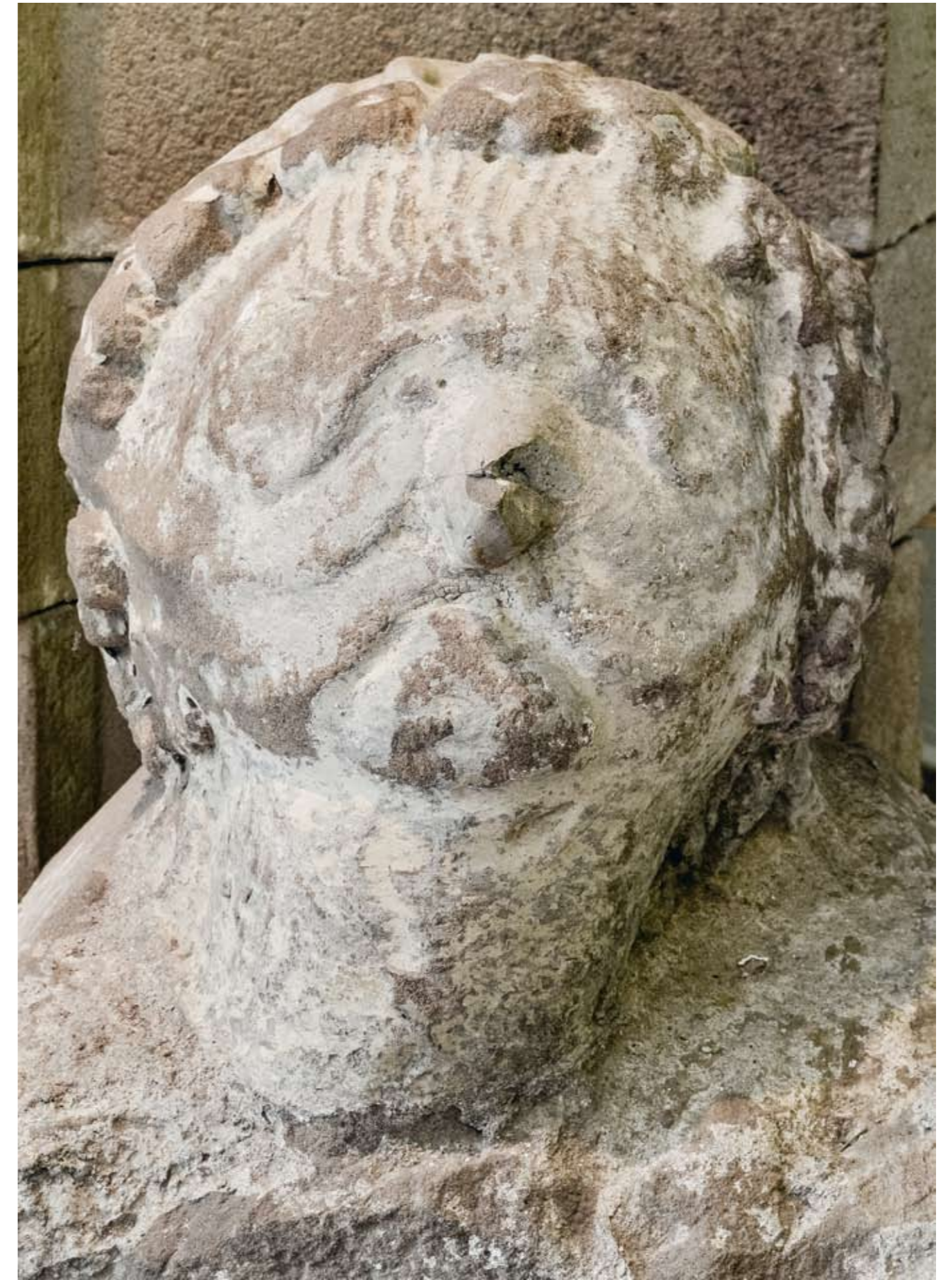

Volt még két, alapvetően karitatív szerepet játszó lovagrendi, illetve ispotályos alapítás, a Szent Sír kanonokjaié Lándokon 1313-tól és az antonitáké Szepesdarócon állítólag 1288-tól (21–22. kép).⁸² Az ágostonos remetéknek egész szepesi kerülete volt, melybe három sárosi kolostor is beletartozott, de a szepesváraljai csak 1328 előtt, a nagysárosi 1274 előtt, a harapkói 1334 körül (23–26. kép), a bártfai a

XIV. század második felében létesült.⁸³ A nagysárosi kolostor esetében vilhelmita előzménnyel számolhatunk. Működtek továbbá koldulórendiek is, így a ferencesek Lőcsén és Iglón és domonkosok Gölnicbányán.⁸⁴ Ez a sok egyházi intézmény jól jelzi a terület fontosságát, de azt is, hogy igazából ennek felfutása az Anjou-korra esik.

A Szepesség egyházi életét a viszonylag sűrű **plébániahálózat** határozta meg.⁸⁵ A korai fázis tekintetében bizonytalanságban vagyunk, mint általában; azt a feltételezést mindenesetre, hogy bizánci rítus érvényesült volna, maga a szlovák kutatás cáfolta.⁸⁶ A középkor végi állapotokról ellenben viszonylag jó képet kaphatunk egy 1520-as lista alapján: akkoriban 107 plébánia működött a Szepesség

területén, hét körzetre osztva. Ezek közül az egyik a 24 királyi plébános fraternitása volt. A továbbiak földrajzilag oszlottak meg, így a felső-hernádi, az alsó-hernádi, a lublói, a dunajeci, az alsó-poprádi, a felső-poprádi és a bányavidék szövetsége.⁸⁷ Hogy ezek közül hány működött már a XIV. század elején, nem tudjuk, ezt kénytelenek vagyunk más adatok alapján megállapítani. Ezek között

← 1.2.17. Kőfaragványok a stólai bencés kolostorból

1.2.18. Konzol a stólai bencés kolostorból

1.2.19–20. A menedékszírti karthauzi kolostor archív képeken (MÉM MDK, Fotótár, 097.848 és MÉM MDK, Fotótár, 097.982)

fontos egy feltehetőleg 1268-ra datálható oklevél, amely szerint egy csoport szepesi plébános közösen lépett fel a préposttal szemben érdekeik védelmében.⁸⁸ Az oklevél csak 23 plébánost sorol fel. Ez messzemenő átfedésben van az 1520-as lista 24 plébánosával, csak hiányzik belőle Szepesolaszi (amely ki volt véve a prépost alól, ezért nem perelt vele), és Vilkóc (Kiskuncfalva) helyére később Kurimján (Kiskerény) került.

Azt már nehezebb megválaszolni, hogy ezek az adatok milyen értékkel bírnak az **építészettörténet** számára.⁸⁹ Ha a plébános szerepel 1268-ban, amely többször egy településre, de legalábbis annak egyházi intézményére az első adat,

vajon milyen állapotban lehet a temploma? Ha plébános van, akkor templomnak is kell lennie, legalább ideiglenes formában. Hogy ez hogy nézett ki, és hogy viszonyult a ma ismert kőtemplomokhoz, az fogas kérdés. Régi, logikus, de nem bizonyított feltételezés, hogy kezdetben fatemplomok épültek.⁹⁰ Márpedig ha egy közösségnek szüksége van lelki gondozásra, akkor a plébánia megszervezése a legfontosabb, és az állandó, reprezentatív kőtemplom felépítése elhúzódhat.

Az 1268-ban már biztosan létező 23 plébánia közül a jelen kutatás során 17-et tudunk figyelembe venni. Lőcse, Igló, Duránd, Ágostháza, Pálmfalva és Vilkóc templomai

vagy későbbiek, vagy elpusztultak, de legalábbis jelenleg nem mutatnak érdemi középkori részletet korszakunkból. Stílárís alapon elfogadható a XIII. század közepére tizenkét emlék,⁹¹ de öt problematikus: Kakaslovnicon például dendrokronológiai vizsgálatokkal datálták az építkezést az 1280-as évekre. Más esetekben a stílárís megoldások a későbbi adatok fontosságát emelik meg: így Poprádon az 1295-ös búcsú, Svábfalván egy 1294-es tulajdonosváltás, Csütörtökhelyen egy 1298-as gyűlés jobban egybevág a ma látható formákkal, mint az 1268-as említés. Ruszkinban egyszerűen a formai rokonság mutat későbbi dátumra.

A 24 plébánia közé nem került templomok közül is sokszor felmerül az írott források használata. Néhány esetben templomépítési engedély is fennmaradt, de kérdés, hogy ezt ténylegesen mikor használták fel. Zsegrán már 1245-ben engedélyt kapnak a Szentlélek-templom építésére, és 1275-ben ezt szó szerint átírják.⁹² A kettő között sor kerülhetett a templomépítésre, ez szerepel, amikor a plébánost bemutatják a prépostnak.⁹³ Nem tudjuk azonban, miként viszonyul a mai kőtemplom a forrásban említett-hez. Nagylósván ugyanígy 1308-as az első engedély, amelyet 1325-ben írnak át: a mai templom jobban illik a második, mint az első dátumhoz.⁹⁴ A Vitfalvára (vagy Haraszt-

1.2.21. A Szent Sír kanonokok temploma Lándokon

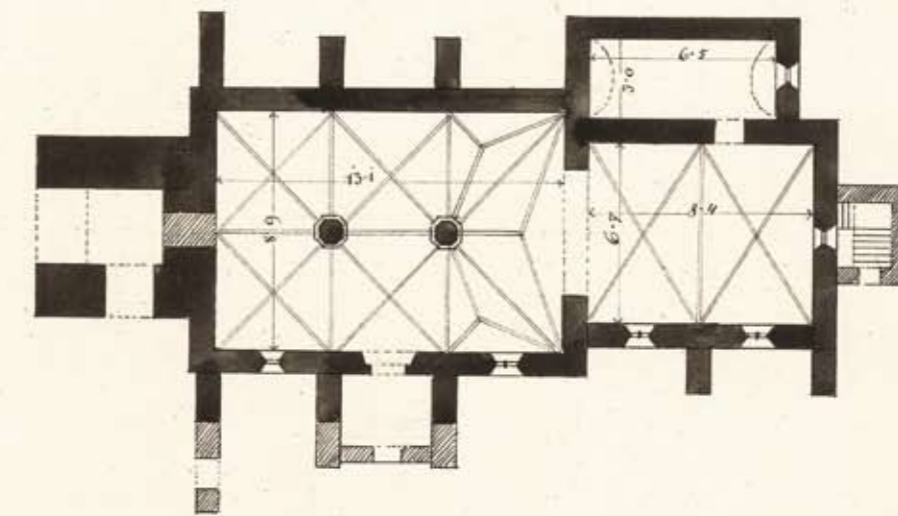
ra) vonatkozó 1298-as engedélyt is megújították 1302-ben, ami viszont építészettörténetileg nem értékelhető különbség.⁹⁵ Toporc már 1256 és 1270 között létrejött mint település, mégis csak 1303-ban kaptak engedélyt a Szent Jakab-kápolna kőből való felépítésére.⁹⁶ Vajon korábban fatemplom szolgálta ki az igényeket? Művészettörténetileg mindenesetre a mai templom megfelelhet egy 1303 körüli datálásnak. Ellenben a pár éve lebontott lefkóci templom félköríves szentélye alapján gondolhatnánk, hogy a korai emlékek közé tartozott, de csak 1308-ban kaptak építési en-

gedélyt Jakabtól, a ménhárdi Szent Szervácus-templom plébánosától.⁹⁷

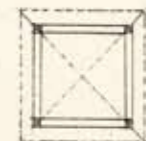
Még bizonytalanabb a helyzet, ha a forrás nem kifejezetten templom építéséről szól. Amikor 1303-ban Henrik Rusenbach (Alsózúgó) falu soltszáságát és itteni birtokát nővérének és sógorának adja, az oklevélben szerepel a szabad plébánosválasztás joga is.⁹⁸ Ez azonban része volt az általános hospes kiváltságoknak, és kérdés, ebből következik-e, hogy valóban volt-e plébánosuk (mi több, plébániatemplomuk). A szepessümegeknek 1293-ban III. András biztosí-

1.2.22. A szepesdaróci templom Mykovszky Viktor felmérésén (MÉM MDK, Tervtár, K 4505) →

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 méter

1.2.23–26. Harapkó, a kolostor romjai 1980-ban (Quido Gottwald, Archiv KPU Prešov/Eperjes, 26214-2,6,9,10)

totta, hogy csak a saját egyházuk oltára előtt kötelezhetőek esküre: vagyis ekkor már állt a templomuk? Vagy csak olyan jogról van szó, amely nem feltételez tényleges anyagi valóságot?

További kategóriát képeznek azok a helységek, amelyek nevüket a templom patrocíniumáról kapták.⁹⁹ Szepes-mindszentet már 1260-ban említik, de a mai templom ezzel nehezen egyeztethető össze: kérdés, volt-e előzménye, esetleg maga a mellette ma is álló rotunda? Ugyanez vonatkozik a Szentlászlóként is emlegetett Csütörtökhelyre, a Szentgyörgyről is nevezett Szepesszombatra, és magára Szepesszentgyörgyre vagy Szepesszentlőrince. Mindezek a kérdések azt jelzik, az írott források önmagukban nem adhatnak választ az építéstörténet kérdéseire, de figyelmen kívül sem hagyhatjuk őket. Az tűnik a leginkább célravezé-

tőnek, ha az építéstörténeti alapú datálást és az írott forrásokat egyszerre vesszük figyelembe, de csak azok a források alkalmazhatók a ma megfigyelhető formákra, amelyek azokkal valamilyen formában összhangba hozhatók – ellenkező esetben fel kell tételeznünk, hogy a forrás valami másra, talán a mai templom elődjére vonatkozik.

Ehhez tehát mindenekelőtt át kell tekintenünk a fennmaradt épületállomány teljességét, mégpedig a forráselemzés kritikai módszerével: minden egyes jelenséget önmagában meg kell vizsgálnunk, és ezek eredőjét tekinthetjük csak végeredménynek. De mielőtt hozzálátnánk a forráselemzéshez, mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk azok eredetiségét: azaz mennyire hiteles mindaz, amit ma szemügyre vehetünk? Mit állapíthatunk meg a szepesi templomok műemléki állapotáról?

JEGYZETEK

1. A Poprád–Dunajec–Visztula útvonal szolgált a Szepességben bányászott réz szállítására is, mely legkésőbb a XIV. századtól így jutott Gdańskba. DIVÉKY Adorján: *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI–XVII. században*. Budapest: Stephaneum, 1905, 7, 10–11. Köszönöm Romhányi Beatrixnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.
2. SZENDE 2016. Vö. DRASKÓCZY 2016.
3. A korábbi javaslatokat tárgyalja: PIRHALLA 1899, 1–3.
4. KISS L. II. 569.
5. ONDRUŠ 1980 280–283.
6. NALEPA 2013.
7. KISS L. II. 208.
8. NÓGRÁDY 2022, 80. és 328.
9. GYÖRFFY I. 45–48.; KRISTÓ 1988, 407.; NÓGRÁDY 2022, 74–86.
10. KMTL 594. (Engel Pál–Feld István). PLAČEK–BÓNA 2007, 286–288.; *Lexikon* 2010, 552–563. (Pavol Hudáček – Ferdinand Uličný ml).
11. NÓGRÁDY 2022, 86.
12. ÁUO VIII. 6.
13. KRISTÓ 1988 407–409., KMTL 594–595. (Kristó Gyula).
14. AOKl. VIII. no. 483.; KRISTÓ 2003, 149.
15. ZSOLDOS 2017, 37.
16. ZSOLDOS 2017, 78. Sárosban Druget Fülöp már korábban is igazgatott királyi várakat: Makovica, Szokoly, uo. 79.
17. KRISTÓ 1988, 409.; NÓGRÁDY 2014, 415–416.
18. Kritikával használható népszerűsítő áttekintés: https://pangea.blog.hu/2016/04/17/szepesseg_kozigazgatasa
19. LUKÁČ 1993, REPKA 2011.
20. POMFYOVÁ 2000–2001.
21. KRISTÓ 1988, 393., GYÖRFFY I. 737–740. Bizonytalan állításként értékeli ZSOLDOS 2001, 29.
22. GYÖRFFY II. 457.; ZSOLDOS 2001, 29.
23. ZSOLDOS 2000, 108–109.
24. CD IV/1. 279–280. A témához: HRADSKZY 1895, FEKETE-NAGY 1934, 253–301., ZSOLDOS 2009, SZEBERÉNYI 2012.
25. KRISTÓ 1988, 393–395.
26. SZŰCS 1993, 39–50.
27. ZSOLDOS 2001.
28. CDSI I. 165.; ZSOLDOS 2011, 205.
29. CDSI II. 230.
30. KMTL 637. (Feld István); FELD 2014, 376–379.
31. WEISZ 2013, 370. A kritikákra: LABANC 2011, 18–19., BUJÁK 2015, 11.
32. FONT–BARABÁS 2017, 31–38.
33. Barabás ezt tagadja, FONT–BARABÁS 2017, 75. A szlovák szakirodalom optimistább, HOMZA 2009, 148.
34. „dum adhuc viveret, terram Scypus possederat usque vitam suam.” CD V/2. 582. ZSOLDOS 2001, 25., FONT–BARABÁS 2017, 75.
35. ZSOLDOS 2001, 26.
36. ZSOLDOS 2017, kül. 38., 76.
37. ZSOLDOS 2017, 99.

38. ZSOLDOS 2017, 103–104., vö. PITI 1998.
39. 1246-os átírásban ismerjük: WAGNER I. 104.; CDSI I. 122. no. 154.; Reg.Arp. I. 78–79. no. 243.; PAULER 1899, II. 43–44.
40. TÓTH S. 1909, 227–229.; BERZEVICZY 1894, 414–425, 520–533, 728–747, 799–806.
41. Újabban: LABANC 2013.
42. KÖRMENDY 1974.
43. ZSOLDOS 2009, 419–420.
44. HO VIII. 160., Reg.Arp. II/2–3. 95.: *comes Sclavorum*, ZSOLDOS 2009, 421.
45. WAGNER I. 274–275., Reg.Asp. II/2–3. 95. ZSOLDOS 2009, 420.
46. KRISTÓ 1988, 393. A kérdés historiográfiájához: FEKETE NAGY 1934, 39–42.
47. WEBER 1892, 32.
48. ZSOLDOS 1997, 186–187.; FEKETE NAGY 1934, 44.
49. KRISTÓ 2003, 144–149.
50. CDSI II. 230., ZSOLDOS 2009, 420.
51. Miloš Marek szerint betelepülésük a XII. században kezdődik, de főleg a tatárjárás utáni. *Terra Scepusiensis* 2003, 353–365.; Ld. még újabban BOSNOVIČOVÁ 2017, 15.
52. BOSNOVIČOVÁ 2017, 17., további hivatkozásokkal.
53. BLAZOVICH 2005, 161.
54. WAGNER I. 189.; CD V/1. 132–135.; Reg.Apr. II/1. 116. no. 2116.; ZSOLDOS 2009, 420.
55. CD IV/2. 211.; Reg.Arp. I. 311. no. 1005.; CDSI II. 305.
56. AOKl. IV. 241. no. 634.
57. PITI 1998, 267–268.
58. BUJÁK 2021, 174–186. Dénesfalva, Mateóc, Nagyszalók, Szepessümege és Strázsa a 24 szász városhoz tartozott, de nem volt tagja a fraternitásnak.
59. Duránd, Felka, Igló, Leibic, Mateóc, Ménhárd, Poprád, Ruszkin, Szepesbéla, Szepesolaszi, Szepesszombat, Szepesváralja, Strázsa.
60. PITI 1998, 273.; FEKETE NAGY 1934, 27.; LABANC–GLEJTEK 2015, 27.
61. A továbbiakhoz ld. PIRHALLA 1899; LABANC 2011; LABANC–GLEJTEK 2015, 12–18.; BUJÁK 2015; BUJÁK 2017; BUJÁK 2019, kül. 208.
62. TÖRÖK M. 2011.
63. ZSOLDOS 2016, 15.
64. BUJÁK 2019, 216.
65. SRH I. 479–480.
66. LABANC 2011, 85.
67. SRH I. 480.
68. SROKA 1995, 56–57.
69. NÓGRÁDY 2014, 415–416.; BUJÁK 2015, 21. további szakirodalommal.
70. CD IV/1. 353., KÖRMENDY 1974, 334.
71. CD V/3 425.; HO VI. 336. no. 243.; RD 158. no. 251.
72. CDSI I. 323. no. 446.; vö. SROKA 1994, 51.
73. BÁRDOSY 1802, 429–431.; CD VI/2. 172–174.; ld. még Reg. Arp. II/4. 220. no. 4239; vö. PIRHALLA 1899, 33–34.
74. WAGNER I. 308.; CD VI/2. 209.; vö. PIRHALLA 1899, 33–34.
75. PIRHALLA 1899, 45–47. SROKA 1994, 51–55., elhallgatva az 1333-as eseményeket.
76. HOMZA 2009, 251–272. SLIVKA 1993.
77. A kérdést egyháztörténeti oldalról tisztázta KOSZTA 2008.
78. HERVAY 1984, 172–180.; FONT–BARABÁS 2017, 79–80.; KEGLEVICH 2007, VIDA 2010, JAKUBČIN 2017.
79. ROMHÁNYI 2000, 58.
80. VIDA 2017, 58–62.
81. VIDA 2017, 85–91.
82. ROMHÁNYI 2000, 40.; KURECSKÓ–STOSSEK 1998, 96–98.; ŽÁRY 1986, 264.
83. ROMHÁNYI 2000, 64., 56., 30., 11.; ROMHÁNYI 2005; HUŤKA 2015, 123–191.; HUŤKA 2020.
84. ROMHÁNYI 2000 41., 31., 27.; KARÁCSONYI 1923–24, I. 198., 177.
85. KÖRMENDY 1986.
86. LABANC 2017.
87. HRADSKZY 1895, 5–8., ŠTEVÍK 2016., BUJÁK 2021. A bányavidék konfraternitása nem szerepel az 1520-as forrásban, ezt korábbi források alapján rekonstruálta Števík és Buják.
88. SCHMAUK 1889, 224., vö. BUJÁK 2021, 178.
89. LABANC 2015.
90. DIVALD 1905, 8., SCHÜRER–WIESE 1938, 34.
91. Szepesváralja, Illésfalva, Leibic, Ménhárd, Szepesszombat, Szepesbéla, Szepesedeleny, Felka, Káposztafalva, Izsákfalva, Hunfalva, Malompatak (?), ld. 3.1. fejezet!
92. CD IV/1. 398.; CDSI II. 129.; CD V/2. 309.; CD XI. 409.
93. CD V/2. 224.
94. AO I. 148–149.; AOKl. II. 160. no. 358. – MES III. 66.; AOKl. IX. 126. no. 212.
95. CD VI/2. 328.; RDSI. I. 87. no. 146.; AOKl. I. 156. no. 266.
96. AO I. 50.; AOK. I. 194. no. 347.
97. RDSI. I. 252. no. 550.; AOKl. II. 150. no. 335.
98. WAGNER II. 23.; CD VIII/1. 153.; RDSI. I. 105–106. no. 188.
99. Ld. MEZŐ 1996, 2003.

1. 3. A KÖZÉPKORI ÖRÖKSÉG MEGŐRZÉSE SZEPES ÉS SÁROS MEGYÉBEN

A templomok értékes részletei iránti kegyelet már szokatlanul hamar megmutatkozott Szepes megyében. Egészen korai példa erre a márkusfalvi templom, mely a Máriássy-család birtokközpontjának számított. A XIII. századi eredetű, eredetileg egyhajós, négyzetes szentélyű és nyugati

tornyos templomot a XIV–XV. század folyamán jelentősen átépítették: szentélyét sokszögzáródásúvá alakították, hajóját mellékterekkel látták el (2. kép).¹ A déli mellékkápolna 1500 körül épült. Ennek során a korai templom díszes déli kapuját kivették eredeti helyéről, és áthelyezték az új ká-

← 1.3.1. Női fejes konzol a hazslini templom homlokzatán

1.3.2. A márkusfalvi templom délkeleti nézete Myskovszky Viktor rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 3281)

← 1.3.3. A márkusfalvi templom áthelyezett kapuja a déli előcsarnokban

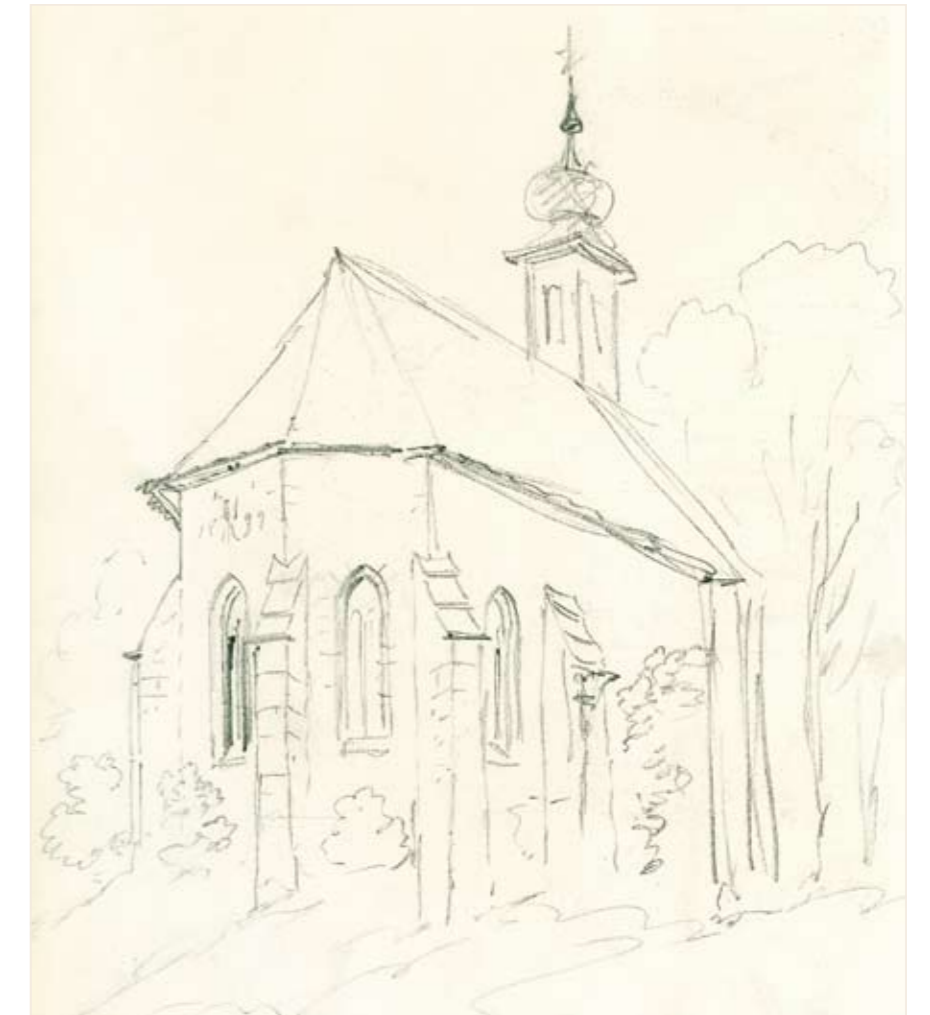
1.3.4. A nagysárosi Szent Kunigunda-kápolna Myskovszky Viktor vázlatán (MÉM MDK, Tervtár, K 12653)

1.3.5. A nagysárosi Szent Kunigunda-kápolna a legutóbbi kiegészítések előtt

polna nyugati homlokzatára; jelenleg ez egy XIX. század végén épült bővítőműve nyílik (3. kép). Ezek szerint tehát a késő gótikus építkezéskor áthelyezéssel őrizték meg a kiváló minőségű kaput, amely a régiségek iránti fogékonyság egyik különlegesen korai példája a térségben.

A szomszédos Sáros megyében is ismert egy eset, amely a XVI. század kegyeletéről tanúskodik. A Szent Kunigunda-kápolna első ránézésre megfelel egy gótikus épülettel kapcsolatos elvárásainknak, és kőfaragványai: oszlopfejezetei és zárókövei részint a XIII. század második fele, részint az 1300 utáni időszak jellegzetességeit mutatják. Az ellentmondásokat az újabb kutatás azzal kívánja feloldani, hogy az épületet 1544 utáni, korábbi szerkezeti elemeket spóliumként felhasználó alkotásnak tartja (4–5. kép).² A gótikus templom értékei iránti kegyeletről tanúskodik a hazslini templom is, amelynek a XVII. század első felében újjáépült templomának nyugati homlokzatán, a kapu fölött helyeztek el három, emberfővel díszített konzolt (1. kép).³

A régiségek iránti megbecsülésnek később is akadtak példái. Visszatérve a Szepességbe, a szepesdelényi templomban egy másik, furcsa elhelyezésű kapu hívja fel magára a figyelmet. Az eredetileg szintén egyhajós templom északi homlokzatán állt annak főbejárata, legalábbis mivel a déli és a nyugati oldalon is eredeti kapuk maradványaira leltek, az északi kapu helyzete aligha lehet áthelyezés eredménye. 1807-ben a templomot mellékhajóval bővítették az északi oldalon, áttörve annak falát, de megőrizve a kaput az eredeti

helyén.⁴ A kapu így az árkádvorsor elemeként maradt meg, ami mindenképpen építészeti rendellenességnek hat. Ennek ellenére a kaput megtartották, és így a Szepesség egyik legszínvonalasabb XIII. századi kőfaragómunkája maradt meg (6. kép).

← 1.3.6. Szepesedély, a templom északi kapuja az elé épített északi mellékhajóból tekintve

1.3.7. A lőcsei Szent Jakab-templom délkeleti nézete az újjáépített toronnyal

Úgy tűnik, hogy a korai időkben a megőrzés igénye elsősorban a díszes faragványokkal kapcsolatban érvényesült. Szepesapocán a középkori templomot 1837-ben lebontották, majd 1857-ben a tornyot is, amelyet 1869–75 között pótoltak újjal. Szerencsére a déli kaput megtartották, amely a külső egyetlen autentikus eleme. A belső szerkezete is teljesen neogótikus, de a szentély falaiban újra elhelyezték a középkori templomból származó két faragott fülkekeretet.⁵

Még az állami magyar műemlékvédelem létrejötte előtt restaurálták a terület központjában, Lőcsén a Szent Jakab-templomot. Statikai okoknál fogva a templom középkori

ri tornyának felső részét 1792-ben, a maradékot 1825-ben lebontották. Eredetileg klasszicista tervet készítettek az új toronyhoz, de a megvalósítás késett; s mire eljutottak az építéshez, Henszlmann Imre szavaival élve: „a tervnek badarsága feltűnt,” és 1852–57 között a helyi építész, Friedrich Mück tervei alapján neogótikus stílusban épült fel az új torony (7. kép). Noha szándéka szerint a terv alkalmazkodott a templom eredeti gótikus stílusához, két évtizeddel később Henszlmann már erélyesen kritizálta, mondván, hogy „nincs összehangzásban a templommal; midőn t. i. ez a régi tömör csúcsíves stílnak köszöni eredetét, amaz az úgynevezett modern gothikának szegényes jellemét viseli magán”.⁶

Lőcse másik nevezetes műemléke a plébániatemplom mellett álló városháza. A XV. századi eredetű épületet 1550-ben és 1615-ben átépítették, 1656–65 között toronnyal egészítették ki. Az épület bővítésére 1894–95-ben került sor, a Műemlékek Országos Bizottsága építész, Schulek Frigyes tervei szerint. A városházán a XIX. végén súlyos statikai problémákat tapasztaltak, amit Schulek az eredeti oszlopok cseréjével próbált megoldani. Amikor ez kevésnek bizonyult, felmerült a déli fal lebontása, ám ez jelentősen veszélyeztette volna az eredeti épület egészét. Így a sarkok támpillérszerű megerősítése mellett döntött. A városháza növekvő térigényét egy újabb emelet kialakításával oldotta meg. Míg az eredeti részletek restaurálásakor előremutató módon törekedett azok anyagokban történő megőrzésére, addig a ráépítés során szabadabban járt el, és olyan mintaképek után igazodott, mint a lipcsei Régi Városháza. Ez azonban már a kortársakban is kritikai hangokat szöszlaltott meg, akik felróták, hogy a német reneszánsz elemek idegenek a felső-magyarországi építészettől.⁷

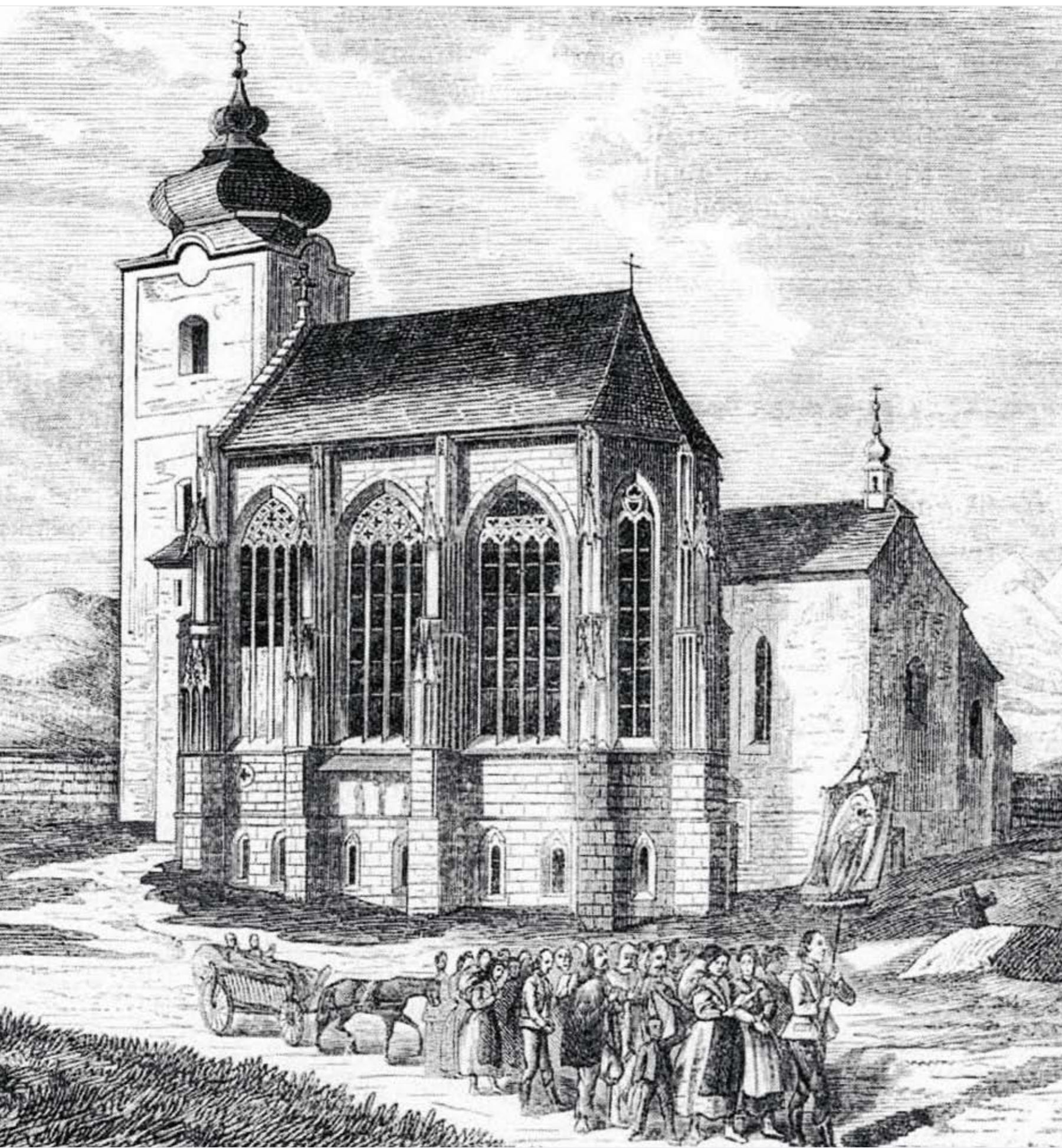
Ugyanezekben az években a stílszerű restaurálások másik legfontosabb hazai mestere, Steindl Imre is rajta hagyta keze nyomát a Szepesség műemlékállományán. A XIX. század végén dinamikus fejlődő Igló látványos jelét kívánta adni, hogy nem marad el Lőcse mögött. A város plébániatemplomának tornya az 1849-es harcok során, amikor Guyon Richárd fényes győzelmet aratott a császáriak fölött, elpusztult az ágyúzások következtében. A város Steindl Imréhez fordult, aki 1891-ben monumentális torony tervével állt elő. A négyszög alaprajzú torony nyolcszögű sisakot kapott, sarkain az evangélisták baldachinba állított szobraival. A Fröhde Vilmos felügyelete mellett 1892–94-ben felépült torony 87 méter magas lett, ezzel ma is Szlovákia legmagasabb templomtornya.⁸

A térség egyházi központja, a szepesi püspökség székesegyháza, a szepeshelyi Szent Márton-templom sem maradt el a városi építkezések mögött (8. kép). Ennek restaurálását püspökei kezdeményezték, és úgy tűnik, ők is irányították. A kezdeményezés az 1871-ben kinevezett Samassa József püspöktől eredt, aki még abban az évben belefogott a székesegyház oldalához csatlakozó Szapolyai-kápolna restaurálásába. Samassát 1873-ban egri érsekké választották, így a megkezdett munkákat utódja, Császkai György püspök (1873–91) folytatta. Készültek egészen nagyszabású tervek is a templom stílszerű restaurálására, de ezek szerencsére nem valósultak meg. A nyugati homlokzaton végül csak a kaput újították meg, új, háromszög alakú oromzattal látva el, a tornyok között létesítettek egy balusztrádot, és a tornyok ikerablakait bimbós fejezetekkel látták el. A nyugati homlokzat csekély beavatkozásai mellett főleg az északi homlokzaton történtek átalakítások: így statikai okokból a sekrestyét neogótikus támpillérekkel látták el, és gótizálták az északi kapu előcsarnokát. Emellett a belsőben is történtek változások, amelyek kiterjedtek a díszburkolatra, a falfestésre és a berendezésre; ennek keretében újította meg Hanula József a Károly Róbert koronázását ábrázoló falképet 1888–89-ben. Storno Ferenc is adott tanácsokat és megtervezte a Szapolyai-kápolna üvegablakait és kapuit.⁹

A másik Szapolyaiaknak tulajdonított építkezés, a csütörtökhelyi (mai tudásunk szerint Thurzó György által építtetett) kápolna és a hozzá kapcsolódó XIII. századi templom restaurálására is ezekben az években került sor (9. kép). Az 1869-es tűz utáni gyűjtés eredményeképpen a század végén elkezdődhetett a helyreállítás, melyről 1896-ban intézkedtek. A MOB Steinhausz Lászlót bízta meg a munkák vezetésével, akitől 1899-ben a szervezet másodépítész, Sztéhlo Ottó vette át a tervezést és a kivitelezést. Az 1901-ig folytatott munkálatok nem szorítottak a kápolna megújítására, hanem a templomot is érintették, leglátványosabban annak tornyát. A restaurálást megelőző állapotot tanulmányozhatjuk Myskovszky Viktor akvarelljén és egy, a munkálatok megkezdésekor készült fotón. Ez utóbbiból kiderül, hogy a torony barokk ablaknyílásait Myskovszky felvételén középkoriasabb formában rögzítette. Ezeket azután Sztéhlo ikerablakokra cserélte, és a tornyot négyfiatornyos sisakkal látta el, mely igen látványos, de a régiótól idegen.¹⁰

A Szepesség e méltán híres csúcsművei mellett a stílszerű restaurálások még számos más emlékre terjedtek ki.

← 1.3.9. A csütörtökhelyi templom rajza a Vasárnapi Ujság 1861-es évfolyamából

A Szepesmegyei Történelmi Társulat maga is felhívást tett közzé a műemlékek védelmére és gyűjtést kezdeményezett a kívánatos restaurálásokra.¹¹ Érdeemes megemlékezni a szepesbé-lai plébániatemplom 1882-es restaurálásáról, melynek során a torony nyílásait és párkányait neogótikus díszítéssel látták el (10. kép). An-nál is inkább célszerű ezt felidézni, mivel ezek a részletek már nem láthatók az 1966–70-es újabb restaurálás óta; itt tehát bekövetkezett a modern (sőt posztmodern) műemlékvédelem-re jellemző visszare Restaurálás (*Entrestaurierung*) is.¹² Hasonlóan a torony stílszerű megújítására került sor a nagysárosi Szent Jakab-templomon is 1869-ben, de ez megőrződött (11. kép).¹³

Hernádtapolcán 1906-ban következett be jelentősebb átépítés. Az eredetileg egyhajós, négyzetes szentélyű, nyugati tornyos tem-plom, a szepesi falusi építészet tipikus példája, ekkorra kicsinek bizonyult, így mindkét ol-dalon egy-egy mellékhajóval látták el. Az ere-detileg a déli oldalon található kaput így el kellett mozdítani a helyéről: a márkusfalvihoz nagyon hasonló módon itt is a melléktér nyu-gati falába illesztették. A többé-kevésbé az ere-deti faragványok felhasználásával összerakott kapu (melynek pár eredeti köve ma is a tem-plo mkertben hever, 12. kép) párjaként az északi mellékhajó is kapott egy újonnan faragott ka-pu t, és mindkettő fölé neogótikus rózsablakot illesztettek.¹⁴

A templomok bővítése ebben az időben ha-sonló módon zajlott az egész országban. Még ennél is radikálisabb átalakítást terveztek Pop-rádon. A tervezésre 1915-ben Foerk Ernőt kér-ték fel, aki nem sokkal korábban Krasznabélte-ken hajtott végre hasonló bővítést (1911–13).¹⁵ Foerk Poprádra három tervvariánst készített, de mindegyik a hajó déli és északi falának el-bontásával a régi templom tengelyére merőle-ges tájolású épülettel számolt. A különben szín-vonalas terv a világháború miatt már nem va-

1.3.10. A szepesbé-lai templom nyugati tornya az azóta elpusztult neogótikus díszekkel (MÉM MDK, Fotótár, 10268)

lósult meg, mondhatjuk szerencsére, hiszen így a hajófalakon később feltárt középkori falképek megmenekültek.¹⁶

Bár a poprádi tervek az I. világháború miatt meghíúsultak, a műemlékvédelem gyakorlatában az ezt követő határmódosítások nem képeznek éles választóvonalat. Az újonnan létrejött Csehszlovák Köztársaság keleti felén továbbra is folytak a teljes átépítések, hajóbővítések és bontások. Hernádfalun a többször módosított, középkori eredetű templomot legutoljára 1916-ban állították helyre egy tűzvész után, majd röviddel ezután nagyrészt lebontották, hogy helyére 1925–26 között nagyszabású neogótikus templomot emeljenek. Szerencsére a hajó falaiból valamennyit megtartottak, így a déli falban megmaradhatott igényes, 1300 körüli kapuja, mely a szepesi érett gótikus stílusú építészet egyik kulcsemleke.¹⁷

Teljesen a korábbi évtizedek szellemében készült a szepessümegei templom bővítése is 1927–28-ban. A szokásos egyhajós, négyzetes szentélyű, nyugati tornyos középkori templom északi falát bontották le, hogy a hajót szinte megkétszerezve újabb teret nyerjenek. A bővítés ebben az esetben is alkalmazkodott a középkori épület stílusához, így boltozata és nyílásai neogótikus formát kaptak.¹⁸

Sárosban 1924-ben építették át radikálisan a malcói görögkatolikus templomot. Az eredetileg egyhajós, négyzetes szentélyű templom keresztboltozatos volt, amelynek bordái – Divald megfogalmazása szerint – „primitív maszkban” végződtek. Gazdagon tagolt gótikus déli kapuja és vakmérnöves, fiálás szentségtartó fülkéje volt, amelyeknek ma már nyomuk sincs. A templomból csak a nyugati tornyot tartották meg, hajója és szentélye új.¹⁹

Ugyanebben az időben merült fel az ábrahámfalvi templom bővítésének elgondolása is. A különben meglehetősen kevés középkori formát őrző, szerény templom esetében a szepesbélai Josef Widenka által 1928-ban készített terv szintén az északi fal lebontását indítványozta, de ebben az esetben ide, az eredeti déli bejárattal szembe az új szentély került volna.²⁰ Ez ugyan nem valósult meg, de hasonló koncepció alapján történt meg a bővítés az 1945–46-os átépítés során. Az így kialakult, mai is érvényes állapot valóban a hajó északi falának lebontása által jött létre, így a régi hajó ma előcsarnokul szolgál, illetve a karzatnak ad helyet. A ma használatos hajó és szentély ettől északra, gótizáló formákkal, poligonális alaprajzzal és támpillérekkel épült meg.²¹

← 1.3.11. A nagysárosi Szent Jakab-templom tornya a neogótikus díszítéssel

1.3.12. Hernádtapolca, a kapu fejezettöredéke a templomkertben

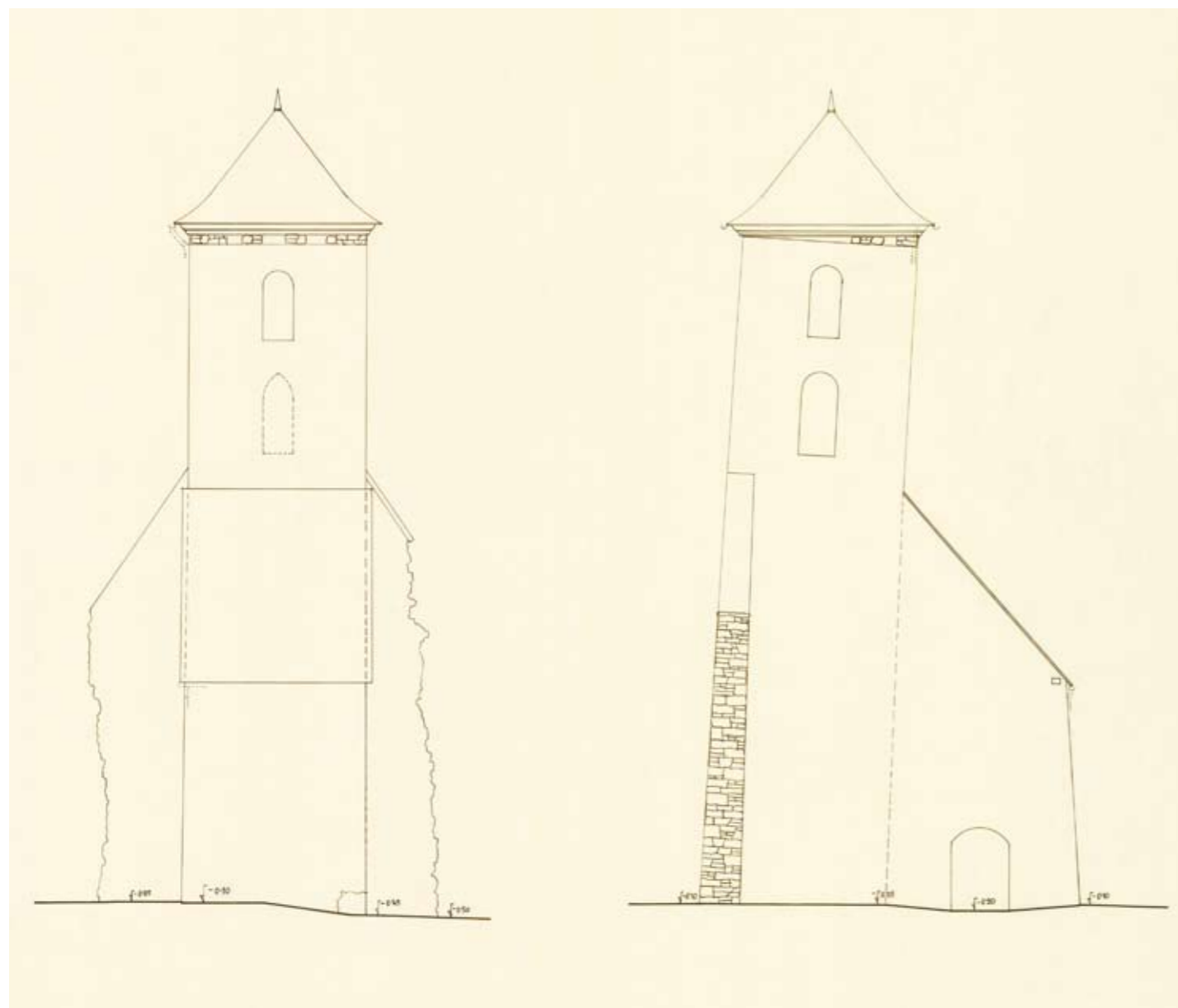

Bár e példák azt sugallják, hogy a XIX. századi eredetű stílszerű elképzelések a két világháborún túlnyúlóan is érvényesültek, fontos hangsúlyozni, hogy ezzel párhuzamosan a modern műemlékvédelmi elvek is megjelentek a területen. Ez főleg Václav Mencl nevéhez kötődik, aki 1930. május 1-től a pozsonyi állami műemléki felügyelő-ségnél dolgozott kilenc évig, Ján Hofman irányítása alatt, Vladimír Wagner munkatársaként. Mencl elsősorban a középkori építészeti emlékekért volt felelős: részt vett ezek dokumentációjában és restaurálásában. Korszerű helyreállításai elsősorban Nyitra környékén valósultak meg (pl. Apátkolos), de figyelme kiterjedt a Szepességre is. A pozsonyi Műemléki Hivatal (PÚ SR) archívuma gazdag ha-

gyatékokat őriz Mencltől, aki 1932-től fogva járt rendszeresen a Szepességben, és készítette el dokumentumértékű felméréseit. Tapasztalatait először a pozsonyi *Slovenski Staviteľ* hasábjain tette közzé 1935-ben,²² majd ezeket a kutatásait beépítette 1937-ben megjelent monográfiájába is.²³ Mencl pozsonyi működése 1939-ben megszakadt, és bár tudósként később is visszatért a Szepességhez,²⁴ annak műemlékvédelmében aktívan már nem vett részt.

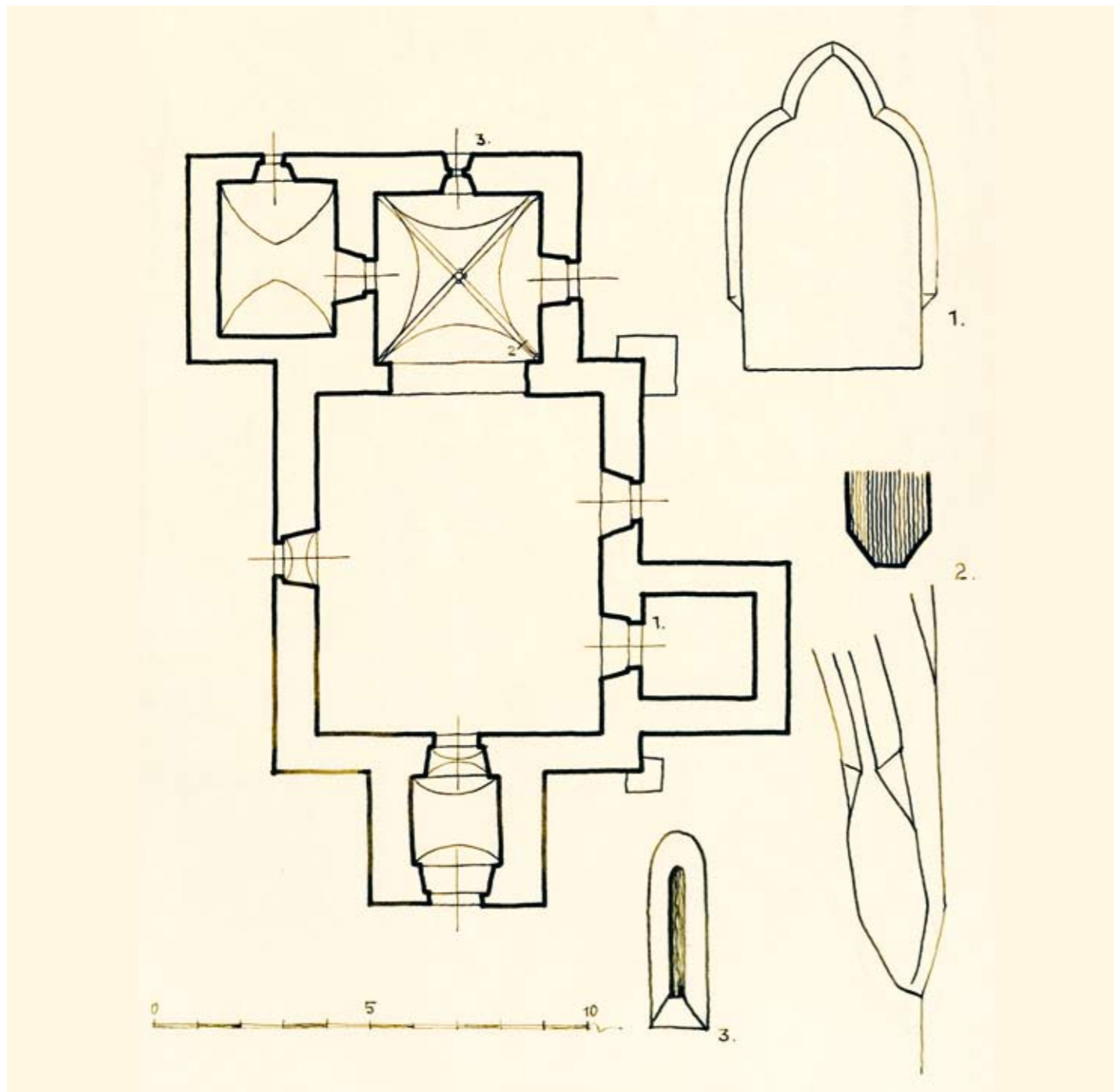
A II. világháború a Szepesség műemlékállományában szerencsére nem tett nagyobb kárt. Veszteségek azonban keletkeztek, főleg a szocialista rendszer kiépülése után. Ezek közé tartozik a gerlachfalvi templom hajójának és szentélyének lebontása az 1950-es évek elején. A részben át-

1.3.13. Gerlachfalva, a lebontott templom tornya, északnyugati és délnyugati nézet (PÚ SR, V 4838)

1.3.14. A ruszkini templom hajója keletről 1935-ben (PÚ SR, 79107) →

épített, de gótikus eredetű templomon régóta mutatkoztak statikai problémák, amelyet végül a templom visszabontásával oldottak meg. Egyedül a tornyot tartották meg, amely egyébként maga is komoly statikai problémákkal küzdött. A torony (megtámasztásával együtt) ma is áll, és mementóként hirdeti az egykori templom emlékét (13. kép).²⁵

Még szomorúbb sorsra jutott a ruszki templom. Ez a Szepesség egyik jeles, kéthajós gótikus temploma volt, gazdag középkori és barokk berendezéssel (14. kép). 1952-ben azonban a területet a Varsói Szerződés kiképzési terepévé alakították, és a falut kiürítették. Maga a templom még raktárként szolgált egy darabig, sőt az 1960-as években művé-

szettörténeti kutatások is folytak rajta. Ezek során fedezték fel középkori falképeit, melyek közül a Szent László-legenda különös figyelmet érdemelt volna. Sajnos az 1980-as években politikai nyomásra a templomot felrobbantották. Bár berendezési tárgyait megmentették, sőt a gótikus kapu faragványai is múzeumba kerültek, a falképek nyomtalanul elpusztultak. Az egykori templom helyén 2000-ben szenteltek fel egy kis fakápolnát.²⁶

Ezen pótolhatatlan veszteségek mellett továbbra is folytatódott a templomok sokszor nem eléggé átgondolt átalakítása. Az ábrahámfalvi templom radikális bővítéséről már esett szó. Krigen 1958-ban toldották meg a szentélyt

← 1.3.15. A križi templom felmérése az átépítés előtt (PÚ, V 1725)

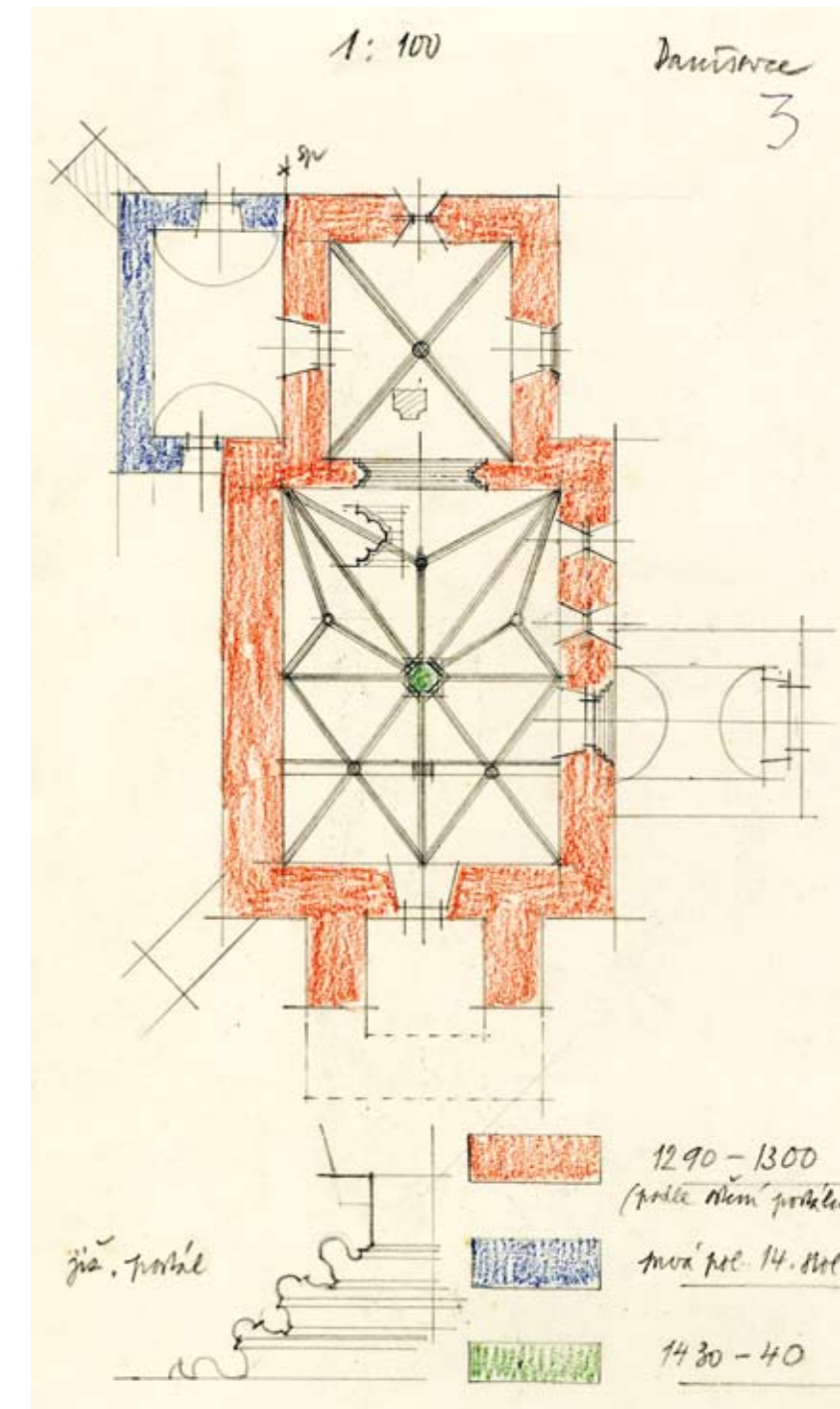
1.3.16. A jekelfavi templom átépítés közben 1974-ben (Jiří Fiedler)

1.3.17. A dénesfalvi templom Václav Mencl felmérésén a nyugati torony csonkjával (PÚ, Z 3521/3)

délről és keletről, ez utóbbival elpusztítva a templom utolsó autentikus középkori ablakát (15. kép).²⁷ Ehhez képest több kegyelettel jártak el Jekelfalván, amely a Szepesség déli részének egyik kiemelkedő középkori emléke. Itt a templom hajóját nyugati irányban bővítették 1974-ben (16. kép). A bővítés, melynek határát egy déli támpillér jelzi, a maga módján kíméletes volt: az új rész fölé helyezték át a huszár-tornyot, és még a nyílások kialakításában is követték valamennyire a középkori formákat (de nem teljesen következetesen, ha hihetünk Myskovszky 1875-ös rajzának).²⁸

A dénesfalvi templomnak eredetileg volt egy nyugati tornya is, mégpedig román stílusú ikerablakokkal, melyet

Gerece Péter felvétele örökített meg.²⁹ 1905 előtt a tornyot statikai okokból lebontották, ennek csak csonkját regisztrálhatta Mencl is 1932-ben (17. kép).³⁰ A torony visszaépítésére 1984-ben került sor, amikor alaprajzában, tömbformájában a régihez hasonló, de részleteiben és nyílásformáiban modern megoldás született. Ezek ma már kissé elavultnak tűnnek, de az emlék meghamisítását legalább sikerült elkerülni.³¹

Ennél lényegesen nagyobb szabású beavatkozások történtek Újlublón. Az eredetileg egyhajós, négyzetes szentélyű, nyugati tornyos templom, mely csekélyebb kiegészítések leszámításával elég épen maradt ránk a középkorból, az

1.3.18. Menguszfalva, a helyreállított templom déli homlokzata

1.3.19. Menguszfalva, keleti nézet →

1.3.20. Menguszfalva, délnyugati nézet →→

1.3.21. A leibici Szűz Mária-templom helyreállított belső tere →

1.3.22. Utolsó ítélet falkép részlete a poprádi templom diadalívén

1980-as évekre szűknek bizonyult. Radikális bővítésére 1985–87 között került sor. Ennek során a hajó északi és déli oldalához új mellékhajók épültek, és kiegészítéseket kapott a szentélyfej is. Bár a templom összhatásában elveszítette középkori jellegét, a legértékesebb részletek, mint a szentély gótikus boltzata, szerencsésen megmaradtak.³²

Míg Újlublón (és több más esetben) a bővítést reális igény indokolta, van arra is példa, hogy a műemlék jellegének megváltoztatása elkerülhető lett volna. A több középkori település összeolvadásával létrejött Lándzsásótfaluhoz tartozó Kissóc temetőjében áll a rendszeres liturgiára nem használt temetőkápolna. Az eredetileg nyolcszög alaprajzú, különleges templomot korán hajóval bővítették, így maradt korunkra. Újabb azonban a szentélyhez sekrestyét és karsú harangtornyot ragasztottak, megbontva ezzel a történetileg kialakult épületegyüttes zártágát. Bár a harangozás a temetkezések során fontos szerepet játszik, ezt talán a műemlékbe való beavatkozás nélkül is meg lehetett volna oldani.³³

Az ilyen jellegű, a középkori emlékek iránt csekély kegyeletet mutató beavatkozások mellett szerencsére jól sikerült restaurálásokkal is lehet találkozni a Szepességben. A XX. század közepén kritikus állapotba került menguszfalvi templom jelentős léptékű restaurálására 1970–72 között került sor (18–20. kép). A templom új tetőt kapott, feltárták és bemutatták középkori részleteit, mint a déli kapu maradványát és a sarokarmírozásokat. A belsőben, ahol az 1960-as években komoly lopások történtek, cserélték a síkfödémét és új berendezés készült: ezeket ma túlzott beavatkozásnak érezhetjük. Összességében azonban egy jó hangulatú, a műem-

léki értékeket világosan bemutató együttes jött létre, amely a korszak magyarországi restaurálásaihoz hasonló jellegű.³⁴

A közelmúlt beavatkozásait néha a körülmények kényszerítették ki. 2010-ben komoly árvíz sújtotta Leibicet, ami problémákat okozott a középkori eredetű Szentlélek-templom esetében is. Emiatt a következő években kutatással összekötött, teljeskörű restaurálás folyt a templomban, amely 2015-re készült el. Az így megújult épület összességében jól közvetíti középkori eredetét, ugyanakkor belsejében diszkréten jelezték a későbbi évszázadok módosításait is (21. kép).³⁵

A Szepesség egyik központjában, Poprádon az elmaradt 1915-ös átépítés után a templom állapota fokozatosan romlott. Végül 1971–74 között átfogó műemlékes kutatásra került sor, amit 1983–89 között az épület és falképeinek res-

taurálása követett (22. kép). A rendszerváltás után került sor az egyik különlegesen értékes részlet, a déli kapu rekonstrukciójára. A gótikus kapu nem eredeti állapotában maradt ránk: archivoltja a szétszedés és félköríves formában történt újrarakás nyomait viselte, és a béllet kövei is rossz állapotúak voltak (23. kép). 1992–98 közt a kapu teljes újrafaragására került sor, a rekonstruálható eredeti alakjában. Míg a dokumentáció hitelesíti még az olyan szokatlan formákat is, mint a fejezetzóna és a körtetagos bélletoszlopok, összességében a kapu steril és történetietlen hatású lett. Mivel elveszítette régiségértékét, a látogató számára nem nyújtja egy középkori emlékekkel való hiteles találkozás élményét.³⁶

Egy egészen friss szepesi restaurálásra is érdemes felhívni a figyelmet. A szepeskörtvélyesi templomon 2010 óta

1.3.23. Poprád, a szétszedett déli kapu kövei (PÚ SR, N 004)

1.3.24. A szepeskörtvélyesi templom déli homlokzata a restaurálás előtt
1.3.25. A szepeskörtvélyesi templom déli homlokzata a restaurálás után

1.3.26–27. Zsebefalva, a templom átalakítás előtt
(Havarióvá–Haviar, 2019)

folytak kutatások, a belsőben középkori falképeket is találtak.³⁷ A kutatás a külsőn is feltárta a faragott kőelemeket, majd 2017-re elkészült a homlokzatok megújítása. Úgy tűnik azonban, ez nem kellően átgondolt megoldásokat alkalmazott. Az egész külső egységes fehér meszelése, mely kiterjed a kapukra, ablakkeretekre és párkányokra is, számos fontos részletet tüntet el vagy borít homályba (24–25. kép). Nem feledkezve meg arról, hogy a kőelemeket a középkorban általában festették, és a jelenkori környezetszennyezés valóban indokolja, hogy azokra egy pusztulási réteget hordjunk fel, esztétikai és történeti szempontból nem tűnik szerencsésnek a kialakult állapot. Ha a nyers kőfelületeket kockázatos is volna fedetlenül hagyni, talán érdemes lett volna megkülönböztetni őket, akár anyagukban, felületkezelésükben, akár színükben.

1.3.28. Zsebefalva, a megtoldott templom délkeletről

Sárosban a beavatkozások a XIX. században és a XX. század első felében általában kisebb volumenűek voltak. A jekelfalvihoz hasonló nyugati bővítésre Zsebefalván került sor 1968–70-ben, amely sajnos megsemmisítette a nyugati rész értékeit: csúcsíves kapuját és rózsablakát (26–28. kép).³⁸ Magason 1948-ban láttak neki a templom megújításának, amely érintette a szentélyt, az ablakokat, a falakat, a tető fölötti tornyot és az oltárokat.³⁹ Jakabföldén 1967–1975 között radikális átépítésre került sor, csak az apszis, a torony és néhány további részlet maradt meg az eredeti templomból.⁴⁰ Magyarjakabfalván az 1959–1961-es feltárásoknak köszönhetjük a falképek megismerését, de később a tornyot is magában foglaló nyugati bővítést kapott a hajó nyugati falának áttörésével, amely jelentősen átalakította a templom összképét. De kisebb veszteségek folyamatosan keletkeztek: így Miklósvágásán az 1960-as években tűnhetett el keleti homlokzatáról az utolsó mérműves ablak,⁴¹ és talán ugyanakkor a szentély délkeleti, egykor figurális konzola (29. kép).⁴²

Ezek a többé-kevésbé radikális átalakítások tulajdonképpen a templomok normális használatának a jelei, csak a modern műemlékvédelem elveivel ezek már nem egyeztethetők össze. Ugyanakkor nem kevésbé veszélyes, ha a régi templomot meghagyják, és mellette egy újat építenek. A singléri templomot 1951 után már nem használták, ami fokozatos romosodáshoz vezetett (30–31. kép). Szerencsére itt 2000–2005 között szakszerű restaurálással állították helyre a középkori állapotokat.⁴³ De az új templomok építése nagymértékben elterjedt Sárosban. Így a régi épületek feleslegessé, nyüggé válnak, legfeljebb temetkezésekkor használják őket, mint Paloncán és Hedriben. Ez persze azt is lehetővé teszi, hogy a régi templomokon építészettörténeti kutatások induljanak el (pl. Hedri), amelyek szerencsés esetben a régi épület megújulásához is vezethetnek (pl. Sároskőszeg). De megvan a veszélye annak, hogy az új templomok használói elhanyagolják a régit.

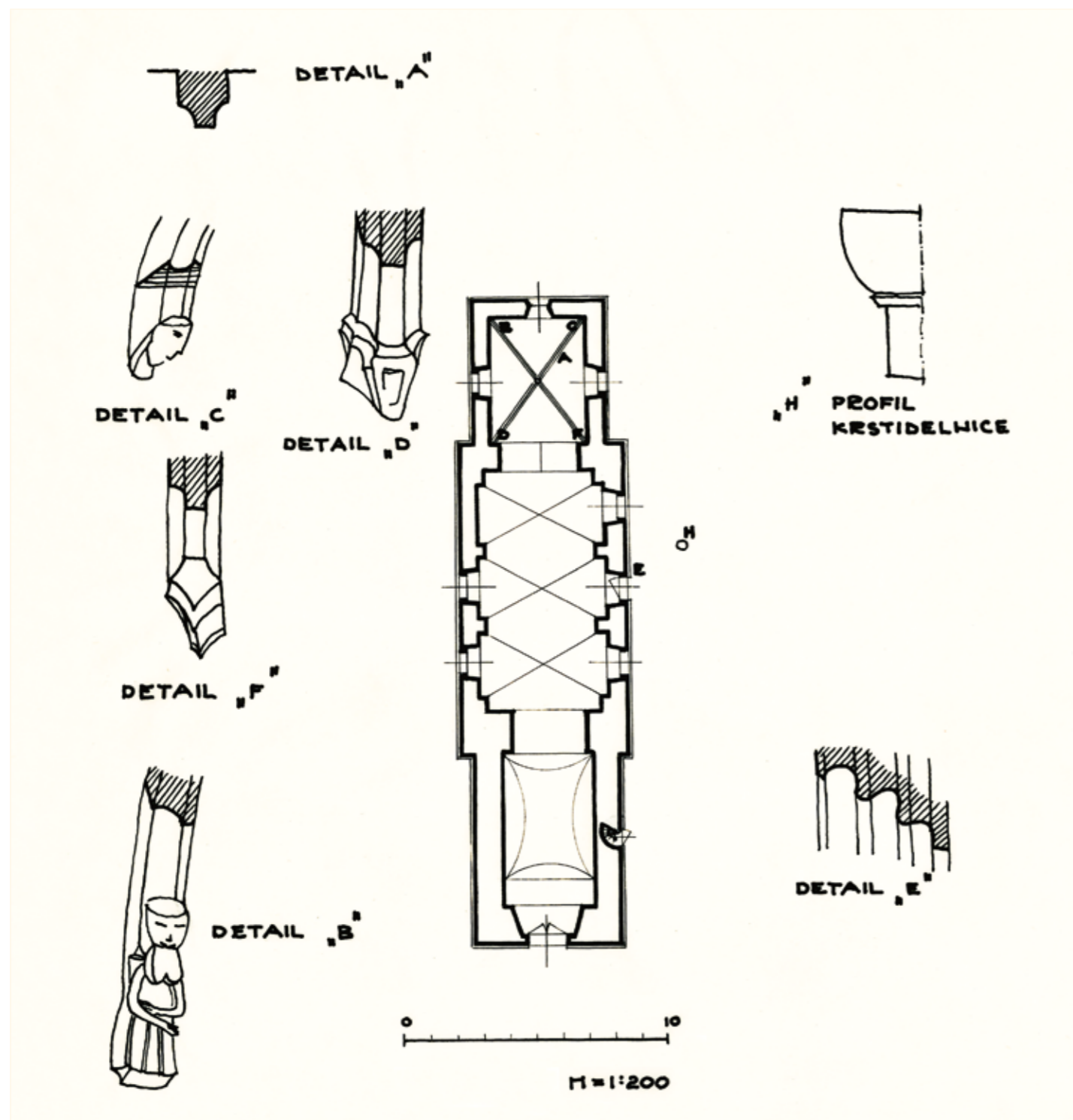
Természetesen az itt felsoroltak mellett még számos restaurálásra került sor az egykori Szepes és Sáros megye

területén. Itt csak a látványosabbakat emeltük ki, meg kell azonban jegyezni, hogy az az igazán jó műemlékes beavatkozás, amely nem látszik, csak jó karban tartja az épületet. A Szepesség és Sáros különlegesen gazdag középkori épített öröksége az elmúlt évszázadok során nem maradhatott volna fenn a templomokért mindenkor felelős német, magyar és szlovák fenntartók és hatóságok közreműködése nélkül. Ezek a beavatkozások magukon viselték koruk bélyegét, de mindenkor találhatunk színvonalas, előremutató megoldásokat.

1.3.29. A miklósvágási templom felmérése az átépítés előtt (PŰ SR, V 4453)

1.3.30. Singlér, a templom romos állapotban nyugat felé 1991-ben (KPŰ Prešov/Eperjes, 33.104.2, Quido Gottwald) →

1.3.31. Singlér, a templom romos állapotban a szentély felé 1991-ben (KPŰ Prešov/Eperjes, 33.104.4, Quido Gottwald) →

JEGYZETEK

- JAVORSKÝ 1998, 100–102.
- Stredoveký kostol* 2015, no. III.26, 578–581. (B. Pomfyová)
- SPS I. 396. Sajnos a legújabb helyreállításkor (2018) elhelyezett védőtető a konzolok alá került, ami nemcsak láthatóságukat korlátozza, hanem védelmükről sem gondoskodik.
- JAVORSKÝ, 1988, 85.; *Gotika* 2003, 630, Kat. 1.3.15. (B. Pomfyová).
- SPS III. 157.
- HENZSLMANN 1878, 33. Vö. *Levoča* 2016, 110–130.
- Schulek segítje Jaumann Benedek volt. DEKLAVA 2017, 142–146, Lechner Jenő és Lengyel Géza kritikájának idézésével. Vö. MM 2013, 432–433. és *Levoča* 2016, 96–109.
- SISA 2005, 201; MM 2013, 433.
- Katedrála* 2017, 134–144., 247–255., 281., 325–330.; JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2018, 89–91. A restaurálás előtti állapot látszik Myskovszky 1870-es rajzán is: MÉM MDK, Tervtár, K 7709.
- Műemlékvédelem* 2001, 40–41.; BALÁZSIK 1993; *Gotika* 2003, 644–646, Kat. 1.3.29. (J. Žáry). MYSKOVSKY 1896-os akvarellje: MÉM MDK, Tervtár, K 1911.
- A választmány: Szepesmegye műemlékeinek érdekében, in: *Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve II* (1886), 131–133.
- A neogótikus állapotot ld. SCHÜRER–WIESE 1938, 137. kép. A visszarestaurálásokhoz MAROSI 2017.
- SPS III. 396.
- SPS III. 276–277.
- PAPP 2011b, 366.; ROZMANN 2019, 77–78.
- ROZMANN 2019, 80–81. Vö. TOGNER–PLEKANEC 2012, 270–283.
- SPS III. 157.
- SPS III. 130.
- DIVALD 1999, 267., SPS II. 279.
- PŰ SR, A 9476.
- SPS I. 16.
- MENCL 1935.
- MENCL 1937.
- MENCL 1965.
- MENCL 1965, 43.; SPS I. 377.; vö. DIVALD 1999, 320.
- KOVÁCS 2019.
- SPS III. 413–414.
- SPS I. 503; JAVORSKÝ 1999, 58; GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY 1999, 28–29.; MÉM MDK, Tervtár, K 2633.
- BAKÓ 1993, no. 112–113.
- PŰ SR, Z 3521.
- JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2016.
- SPS II. 399–400.
- JAVORSKÝ 1983; PODOLINSKÍ, Štefan: Hôrka-Kišovce, <http://apsida.sk/c/10539/horka-kisovce> (2013–16).
- JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2014.
- KUČEROVÁ 2011.
- ŽÁRY 1986, 27., 268.; TOGNER–PLEKANEC 2012, 270–283.
- TOGNER–PLEKANEC 2012, 367.
- HAVIAROVÁ–HAVIAR 2019.
- BUGANOVÁ, Klaudia: *Kostol sv. Alžbety*, <https://www.obecvysoka.com/kostol-sv-alzbety-clanok/mid/450285/>.html
- SPS I. 504.
- Vö. BAKÓ 2002, 613.
- Vö. PŰ SR, V 4453 (Juráková, 1955).
- PODOLINSKÍ, Štefan: Radatice-Meretice, <https://apsida.sk/c/12208/radatice-meretice> (2014).

2. Építészeti elemzés

2. 1. ÉPÜLETTÍPUSOK

Az építészettörténet hagyományos kiindulópontja az alaprajz. Ahogy egész Európában, a Szepességben is két részre oszthatók a középkori templomok: a centrális és a hossz-házaz elrendezésűekre. Kétségtelen, hogy a nyugati építészetben a centrális forma a ritkább, bár ezzel kapcsolatban sok félreértés és indokolatlan feltételezés kering.¹ Erdemes leszögezni, hogy a centrális építészeti forma a késő antik építészetben különösen kedvelt volt, és ennek egyaránt örököse a Római Birodalom egykori keleti fele (Bizánc) és a Nyugat, mindenekelőtt Itália. Ezen belül nemcsak Magyarország,² hanem Csehország és Lengyelország is sok rotundával büszkélkedhet, de Skandináviában is elterjedt ez a típus.³ Ugyanakkor a bizánci építészetben ismeretlen az egyszerű rotunda, amely a nyugati emlékanyag zömét adja. Tévedés tehát ebben a templomtípusban a keleti kereszténység hatását látni.

A Szepességben hat településhez kötődik centrális építmény. Az egyik ezek közül **Szepeshely**, ahol három helyszínen is feltételezték rotunda meglétét.⁴ Az egyik szorosan véve nem is tartozna témánkhoz, hiszen nem önálló kerek épületről van szó, de mivel Martin Vančo ebben az összefüggésben tárgyalja, célszerű röviden kitérni rá. Ezt a szepesi káptalan melletti dombon, mai nevén **Pažicán** tárta fel Adrian Vallašek 1975–77 között (2. kép).⁵ Feltételezése szerint ez egy bencés monostor helye volt, amelyre egy 1274-es forrás azon kitétele vonatkozhatott, mely a „monasterium beati Martini” melletti utat említi.⁶ Ennek alapján a nagymorva eredettől⁷ a XI. századi lengyel befolyásig⁸ és a pannonhalmi apátság még magyar uralom előtti hatásáig⁹ sokféle értelmezés napvilágot látott, de mindezeket Koszta László 2008-ban meggyőzően cáfolta.¹⁰ Az egyetlen forrás, amely Szent Márton monostoráról ír, egész egésze-

rűen magára a Szent Mártonnak szentelt társaskáptalanra vonatkozhat, hiszen ezen kívül semmilyen utalást nem ismerünk, amely a Szepességben működő Árpád-kori bencés kolostorra vallana, sőt minden ellene szól. Történeti alapon tehát itt bencés kolostor nem feltételezhető. Ami a feltárt épületeket illeti, ezek XI. századi datálását is kritika érte,¹¹ amelyek így átkerültek a XII. század elejére, későbbi átalakításokkal. Ebben az épületegyüttesben szerepel egy úgynevezett *baptisterium*: egy 240 cm belső átmérőjű, kerek épület, mely egy 500 × 700 cm belméretű teremhez csatlakozott (2. kép, 8. sz.). Az épülettől északra egy 190 cm belső átmérőjű kutat tártak fel (2. kép, 9. sz.). Egy kerek konstrukció az épület belsejében került elő, amelyet a kút közelsége miatt a feltáró keresztelőmedenceként értelmezett, és a Szepesség térítéséhez kötött. Tehát nem önálló centrális épületről van szó, hanem egy teremhez csatlakozó, patkóíves (?) szerkezetéről, amelyek egymáshoz való viszonya sem egyértelmű. Számunkra lényeges, hogy (Vančo leírásával szemben) a terem nem nyugatról, hanem délről kapcsolódik, amely kérdésessé teszi az egész épület szakrális rendeltetését. Michal Slivka szerint a sarkában kályhával rendelkező épület a kolostor fürdője (*balneum*) lehetett. Tehát a lelőhelyen nemhogy centrális templom nem azonosítható, de egyáltalán semmilyen objektum nem köthető szakrális funkcióhoz, így az úgynevezett kápolna (Slivka: kriptá) sem, mely felett templom (Slivka: oratórium) helyezkedett volna el – a földbe mélyedő helyiségnek ugyanis keletről nyílik a bejárata, aminek alapján jóval indokoltabb egy közönséges pincére gondolni (2. kép, 6. sz.). A lelőhelyen feltárt, újabban a XII–XV. század közé datált együttes tehát sokkal inkább gazdasági funkcióval rendelkező épületek csoportjának látszik, mint bármiféle kolostorénak, amelynek léte történetileg is cáfolható.

Szepeshelyen még két centrális épületet feltételeznek. Az egyiket csak írott forrásból ismerjük. Ezt a **Szűz Máriának** szentelt kápolnát Mutmér prépost 1273-as végrendelete említi,¹² mint *capella processionist*, melyet a Révay-

← 2.1.1. Haraszt, a templom délkeletről

féle *canonica visitatio* alapján lokalizálnak a prépostsági templomtól keletre. 1781-ben bontották le.¹³ Egyesek ezt azonosították a prépostsági templomtól északnyugatra talált rotundával, de ezt Slivka és Javorský cáfolta. Ugyanakkor ők sem zárkoztak el attól, hogy ez esetleg rotunda lett volna.¹⁴ A legújabb talajradaros kutatások azonban a mai templomtól északkeletre egy négyzetes helyiséget (nyugati

tornyot) és feltételeken keletre hozzá kapcsolódó, hossz-házás kápolnát azonosítanak a Szűz Mária-kápolnával (3. kép),¹⁵ ezt tehát érdemes kiiktatni a rotundák sorából.

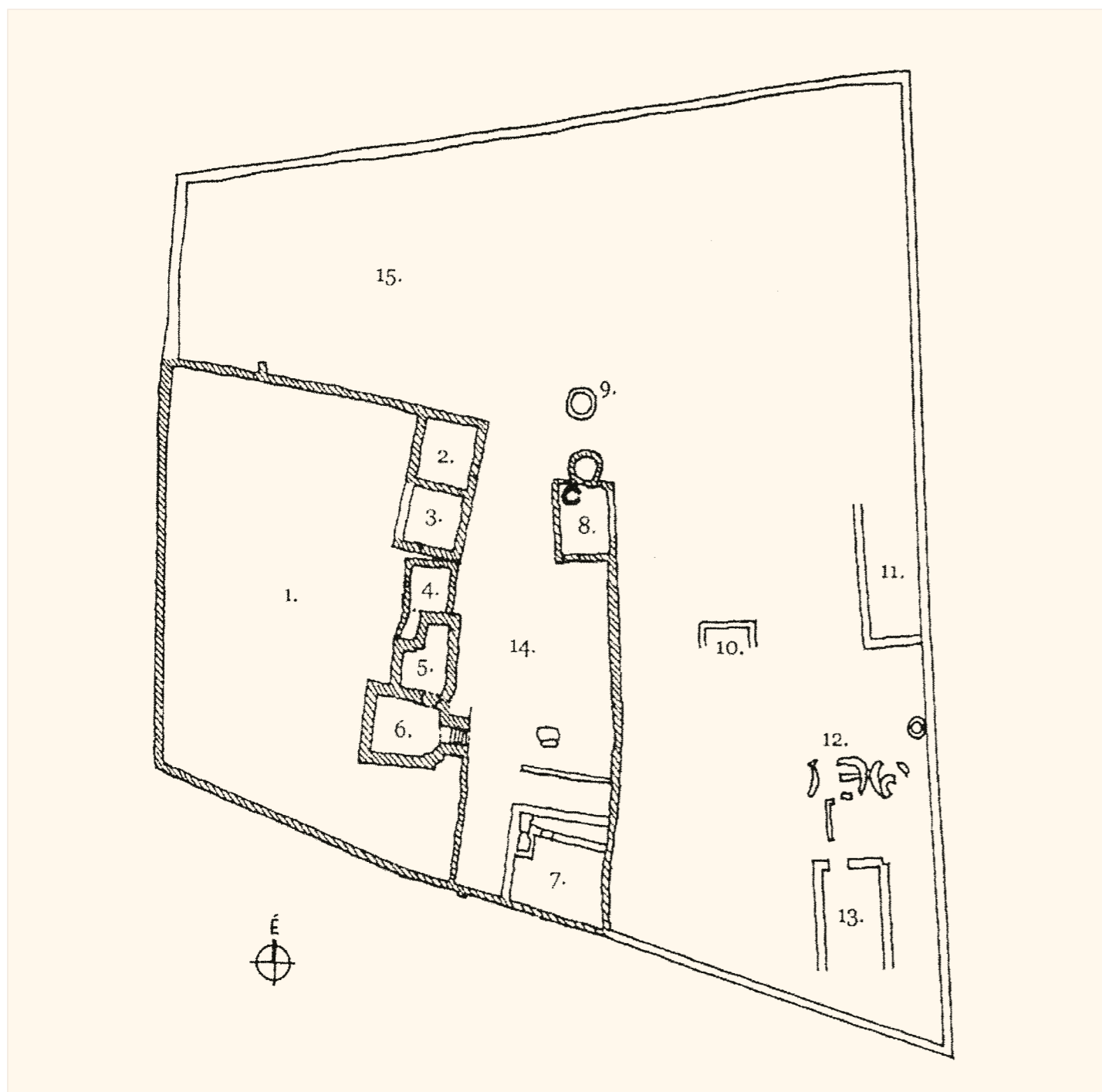
Az egyetlen valódi szepeshelyi rotundáról is igen keveset tudunk. A prépostsági templomtól északnyugatra Adrian Vallašek tárta fel 1974-ben egy kör alakú épület nyugati töredékét, amelyet 2013-ban talajradaros vizsgálat egészített

ki (3. kép).¹⁶ Vallašek ezt a Szűz Mária-kápolnával azonosította.¹⁷ Ezt azonban joggal utasította el Slivka és Javorský, és kötötte a **Szent András-kápolnához**.¹⁸ Ez Samuel Matz 1777-es leírása szerint az (akkor már székesegyházi rangú) templom tornya és az elhagyott püspöki palota között helyezkedett el.¹⁹ A vizsgálatok szerint a rotundának nem volt apszisa, így Gervers-Molnár Vera tipológiája alapján

Slivka és Javorský a XII–XIII. század fordulójára tette. Ez a tipológia azonban nem áll erős lábakon, és még az is kérdéses, hogy egy kerek, apszis nélküli épület egyértelműen rotundának tartható-e.²⁰

Apszis nélküli, Szent Kozma és Damjának szentelt rotunda áll **Szepesmindszenten** a plébániatemplomtól délre (4–5. kép). Az épület 570 cm belső átmérőjű, terét kupo-

2.1.2. Szepeshely, Pažica lelőhely (A. Vallašek nyomán)

2.1.3. Szepeshely, a prépostsági templom környékének talajradaros felmérése (Ing. Miroslav Terray és Ing. Arch. Magdaléna Janovská)

2.1.4. Szepesmindszent, a plébániatemplom a rotundával

2.1.5. Szepesmindszent, a rotunda északról

la fedí. Félköríves, kőkeretes bejárata északnyugatról nyílik, délnyugatról és keletről egy-egy újkori formájú ablak világítja meg. Ennek alapján a XVIII. században biztosan dolgoztak rajta (1740–57). A bejárat fölött keletre egy falképtöredék került elő, mely két emberi arc részletét ábrázolja; ezek középkoriaknak tűnnek (6. kép).²¹ Ha ez igazolható (amelyhez további feltárások volnának szükségesek), akkor a rotunda csakugyan visszamehet a XIII. századra. Mencl és újabban Velasová karnernek tartotta,²² de hiányzik a csontkamra, ezért Slivka és nyomán Vančo zárandoktemplomnak véli.²³ Pomfyová joggal vetette fel, hogy a helyzet tisztázásához régészeti kutatásra volna szükség.²⁴ A területet 1258-ban mint *terra Bech*-et adományozza IV. Béla, de 1260-ban már a templom titulusáról elnevezett falut említik (*villa Omnium Sanctorum*).²⁵ Mivel a mai plébániatemplom stílus alapon aligha keltezhető a XIII. század közepére, nem lehetetlen, hogy a rotunda volt az első Mindenszentek-templom, és a titulust később átvittek a nagyobb méretben kiépült hosszhasas templomra. Az apszis nélküli rotundák újabb szlovákiai datálása (Pozsony, Dévény) a XI–XII. század felé mutat,²⁶ de ez ugyanúgy

nem elegendő alap a szepesmindszenti rotunda keltezésére, ahogy a szepeshelyi Szent Andráséra sem. Mindaddig, amíg régészeti érvek ezt nem cáfolják, valószínűbbnek tűnik mindkét helyen a XIII. századi datálás.

A Poprád melletti, elpusztult **Sztojánfalva** templomát 1983-ban tárta fel Michal Slivka és František Javorský (7–8. kép). Két építési periódust különböztettek meg. Az elsőből csak az alapozás maradt meg, amely 120–130 cm széles volt, és egy 640–660 cm belső átmérőjű rotundához tartozott. Feltételezték, hogy ehhez egy nyújtott szentély tartozott, de ennek formáját nem ismerjük. A második periódusban a rotunda alapozására egy nyolcszög alaprajzú hajóval rendelkező centrális kápolnát építettek, amelyhez egy nyújtott, egyenesen záródó szentély járult. Ehhez utólagosan csatoltak északról egy sekrestyét.²⁷ A feltárók az első rotundát

X–XI. századi preromán épületnek tartották, a kerámialeletek alapján pedig legkésőbb a XII. századra tették. Pomfyová hajlott a korai datálásra, de a nyújtott apszishoz hozott analógiái többsége a XII–XIII. századból való.²⁸ Mivel sem a korai, nyújtott apszis léte nem bizonyított, sem XIII. század előtti temetkezések nem ismertek (ezt a feltárók az épület bencés-remete jellegével magyarázták), valószínűbb, hogy 1200 előttre nem tehetünk semmit. Sőt az is megfontolandó, hogy vajon a kör alakú alapozás nem egyszerűen a nyolcszögű hajóhoz készült-e. Ez utóbbit a feltárók a XIII. század első felére tették, Pomfyová pedig a század közepére vagy második felére, a magyarországi nyolcszögű templomok datálása alapján.²⁹ Ismeretes, hogy *villa Stoyanit* 1264-ben adja Albert savniki apát Hildebrandnak soltészságba, akinek családját ezentúl Sztojánfalvinak mondják.³⁰ A te-

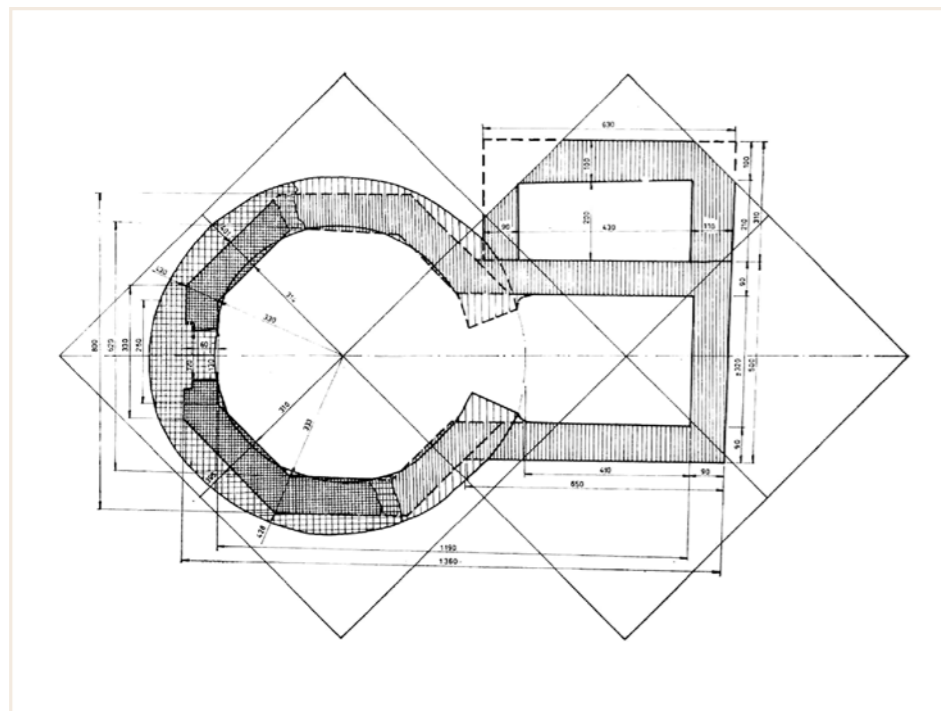
2.1.6. Szepesmindszent, falképtöredék a rotundában

metkezések is a XIII. században kezdődnek. Ennek alapján a nyolcszögű templom logikusan Hildebrand betelepítésével hozható összefüggésbe.

A Szepességben nyolcszögű hajójával nem állt egyedül a sztojánfalvi egykori Remete Szent Antal-templom. Ma is

áll **Podolin** szélén, a temetőben a Szent Annának szentelt temetőkápolna (9. kép). Ezt a kora újkorban hajóval és sekrestyével bővítették, de mint 1983-ban Michal Slivka és František Javorský ásatása kiderítette, hajója eredetileg nyolcszögű volt, melyhez keletről egykorúnak bizonyult,

2.1.7. Sztojánfalva, feltárási alaprajz (M. Slivka és F. Javorský nyomán)

2.1.8. Sztojánfalva, a templomrom a feltáráskor (AÚ SAV, Nitra/Nyitra)

2.1.9. Podolin, a Szent Anna-kápolna délkeletről →

2.1.10. Podolin, a szentély ablaka →

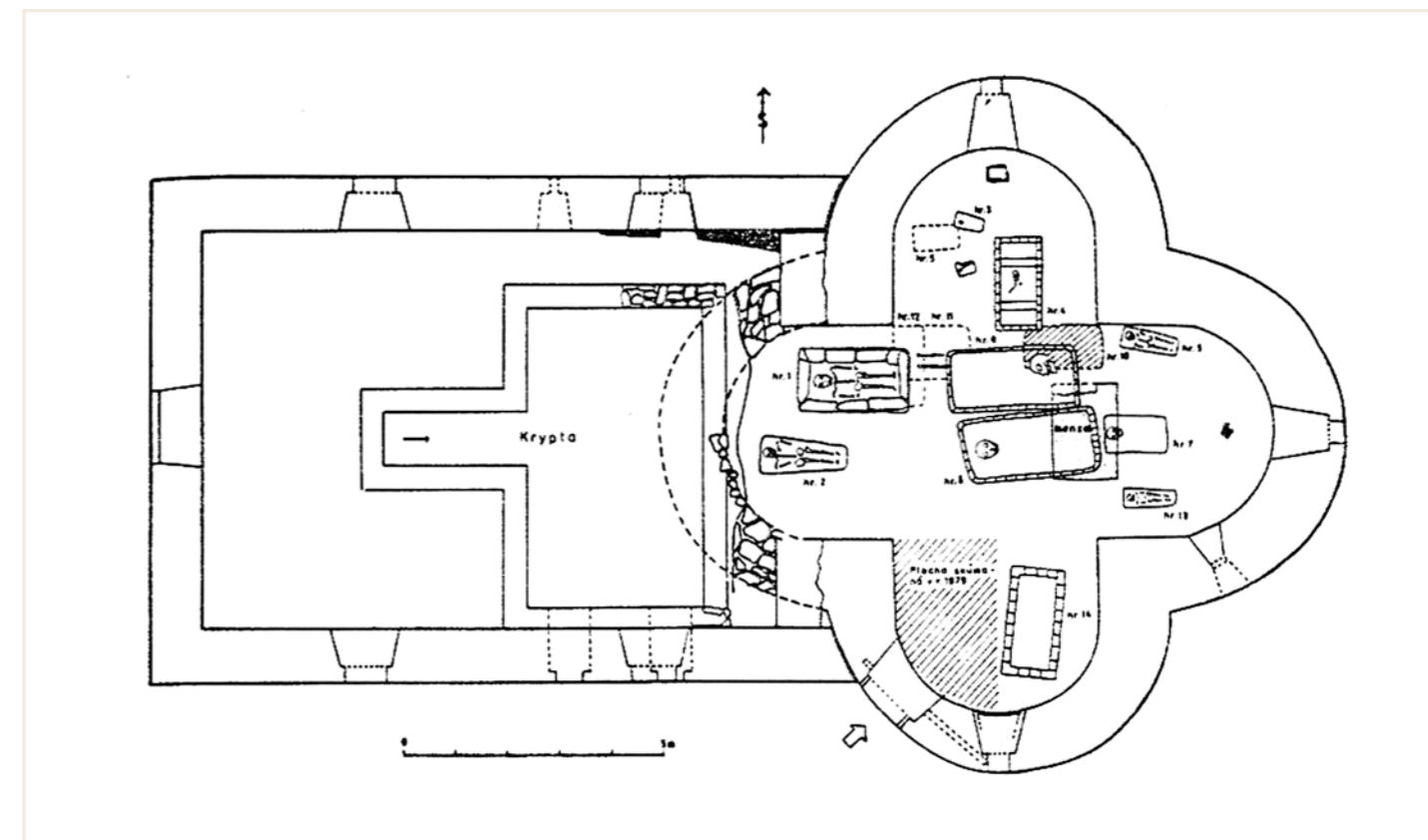
2.1.11. Podolin, a hajó ablaka →

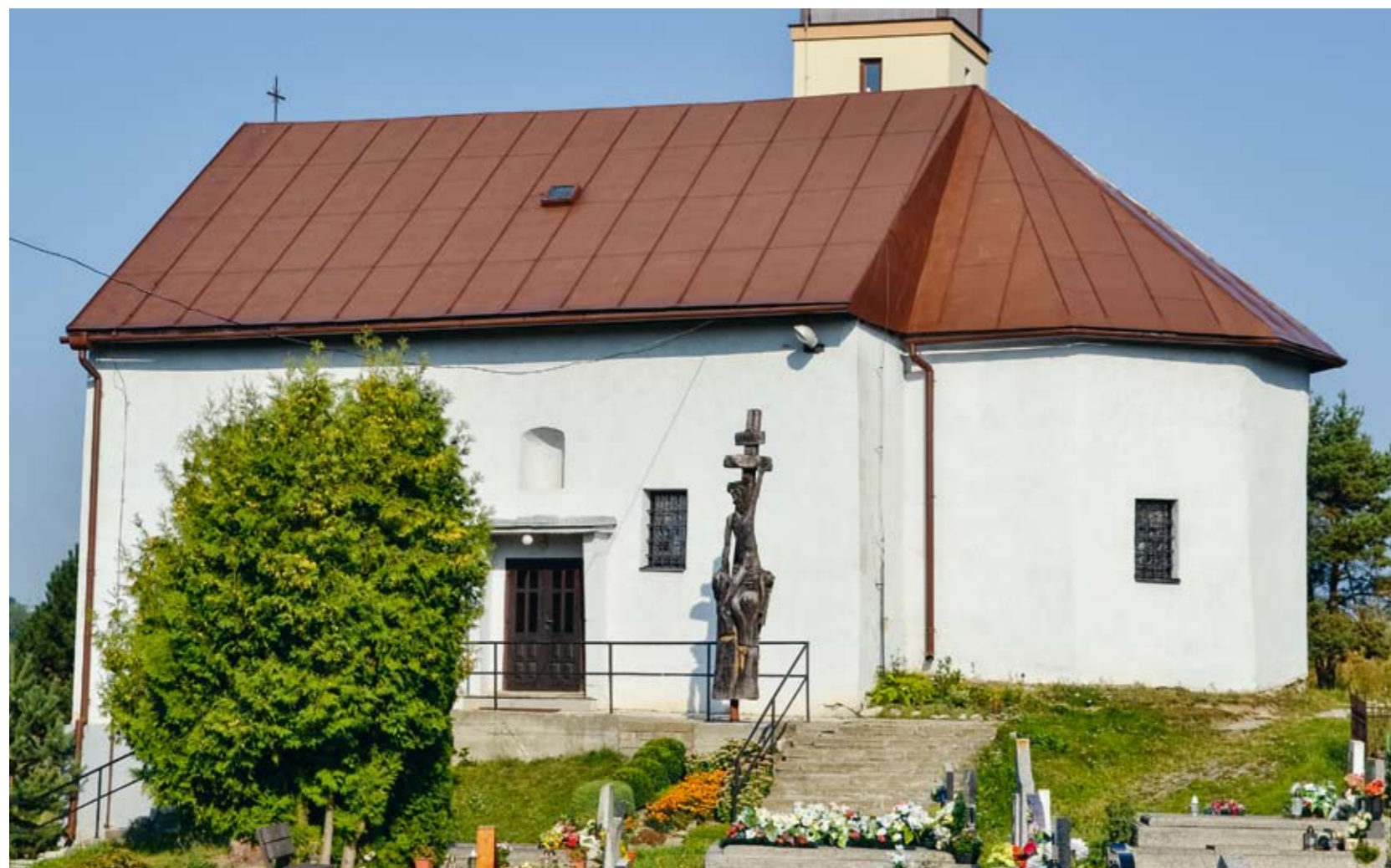
2.1.12. Podolin, belső a diadalívvel

2.1.13. Kissóc, a temető kápolna délkeletről

2.1.14. Haraszt, feltárási alaprajz (M. Slivka nyomán)

2.1.15. Haraszt, a belső keletre

patkóíves apszis csatlakozik.³¹ Ezzel kizárták azt a feltételezést, hogy az oktagon utólagos volna,³² egyszersmind felvetették, hogy a nyolcszögű hajót itt is megelőzte egy rotunda. Ezért 1992-ben hitelesítő ásátásokat folytattak, amely a feltételezést cáfolta.³³ Pomfyová a román kori (szentélyablak, 10. kép) és gótikus (hajóablak, diadalív, 11–12. kép) formák együttélését észrevételezte, és ennek alapján a XIII. század második felét javasolta, ami elfogadható.³⁴ Ebből a szempontból érdektelen, hogy az 1235-ös említés Szűz Mária-egyháza csakugyan a podolini plébániatemplomra vonatkozik-e,³⁵ hiszen a Szent Anna-kápolna ettől független.

Ennél rejtélyesebb épület a temetőkápolna Kissócon (mely a XIX. század közepe óta Lándzsásótfalu része). Ezt sokáig barokk épületnek vélték, míg 1983-ban ki nem mutatták, hogy a mai szentély eredetileg magában álló nyolcszögű építmény volt (13. kép). Azt is igazolták, hogy eredetileg sem volt szentélye.³⁶ Azonban sem a templom belsejében nem volt ásátás, sem a déli oldal keleti sarkában nyitott szonda nem alkalmas a szentély létét eldönteni.³⁷ Sajnos jelenleg semmilyen részlet-

2.1.16. Haraszt, a templom északkeletről Myskovszky Viktor rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 461)

forma nem segít a datálásban, így csak a helyi analógiák alapján tartható XIII. századnak,³⁸ hacsak az 1736-os dátum csakugyan nem az egész templomra vonatkozik.

Más összefüggésekbe illeszkedik a **harashti** Szentháromság-templom, a Szepesség egyik legrejtélyesebb egyháza.³⁹ A jelenleg hosszaházás épület eredetileg négykaréjos volt, melynek karéjai egy négyzet alaprajzú középtérhez kapcsolódnak (14. kép); az alacsonyan tartott karéjokat nem választják el hevederívek (15. kép). Az épület szerkezetét csak a sarkokon elhelyezett vállpárkányok értelmezik. Michal Slivka feltárásai tisztázták, hogy a hosszaházat utólag építették a nyugati karéj helyére.⁴⁰ Az is kiderült, hogy a torony felső szintje utólagos magasztás eredménye (16. kép). Korábban a datálást ez utóbbi ikerablakai

határozták meg a XIII. század végére (2.5.36. kép).⁴¹ Ha ez elesik, megnyílik az út a korai keltezés számára: Chalupický nagymorva előzményeket emlegetett,⁴² Avenarius XI. századi bizánci hatást feltételezett.⁴³ Ezek eltúlzott feltételezések. A vállpárkányok (melyeket Slivka utólagosnak vél, de hihetőbb, hogy az eredeti struktúrához tartoznak) a XIII. századra mutatnak. Megjegyzendő, a templom körüli temetkezés is ekkor kezdődik. Ezt a szlovák kutatók úgy értelmezték, hogy az épület kezdetben egy pogány kultusz-helyen létesült zarándoktemplom volt, és csak később vált plébániatemplommá.⁴⁴ Ez a történeti rekonstrukció azonban nélkülözi a szilárd alapokat, ezért egyszerűbbnek tűnik a templom létesítését a kezdetektől a plébániafunkcióhoz kapcsolni.

2.1.17. Kurima, a rotunda délről

Itt célszerű megemlíteni, hogy Avenarius 1974-ben felvetette a **lőcsei Szentlélek-templomról** (melyet XVII. századi források 1045-re, 1047-re vagy 1147-re tesznek), hogy hasonló kialakítású lehetett.⁴⁵ Ezt a XVII. századi látképek lehetővé teszik, de amíg régészetileg ez nem igazolódik, célszerűbb a kérdést félretenni. Mindenesetre a négykaréjos rotundák Közép-Európában csak a XI. század második felében jelennek meg (Sázava 1070, Zawichost 1100 körül),⁴⁶ Magyarországon alighanem csak a XII. század közepén, és fő példái (Ják, Pápoc, Bercse) inkább a XIII. századra mutatnak.⁴⁷ Ezért történetileg is logikusabb a harashti templom mindkét fázisát (ha ezek csakugyan elkülönülnek) a XIII. századon belül tartani.

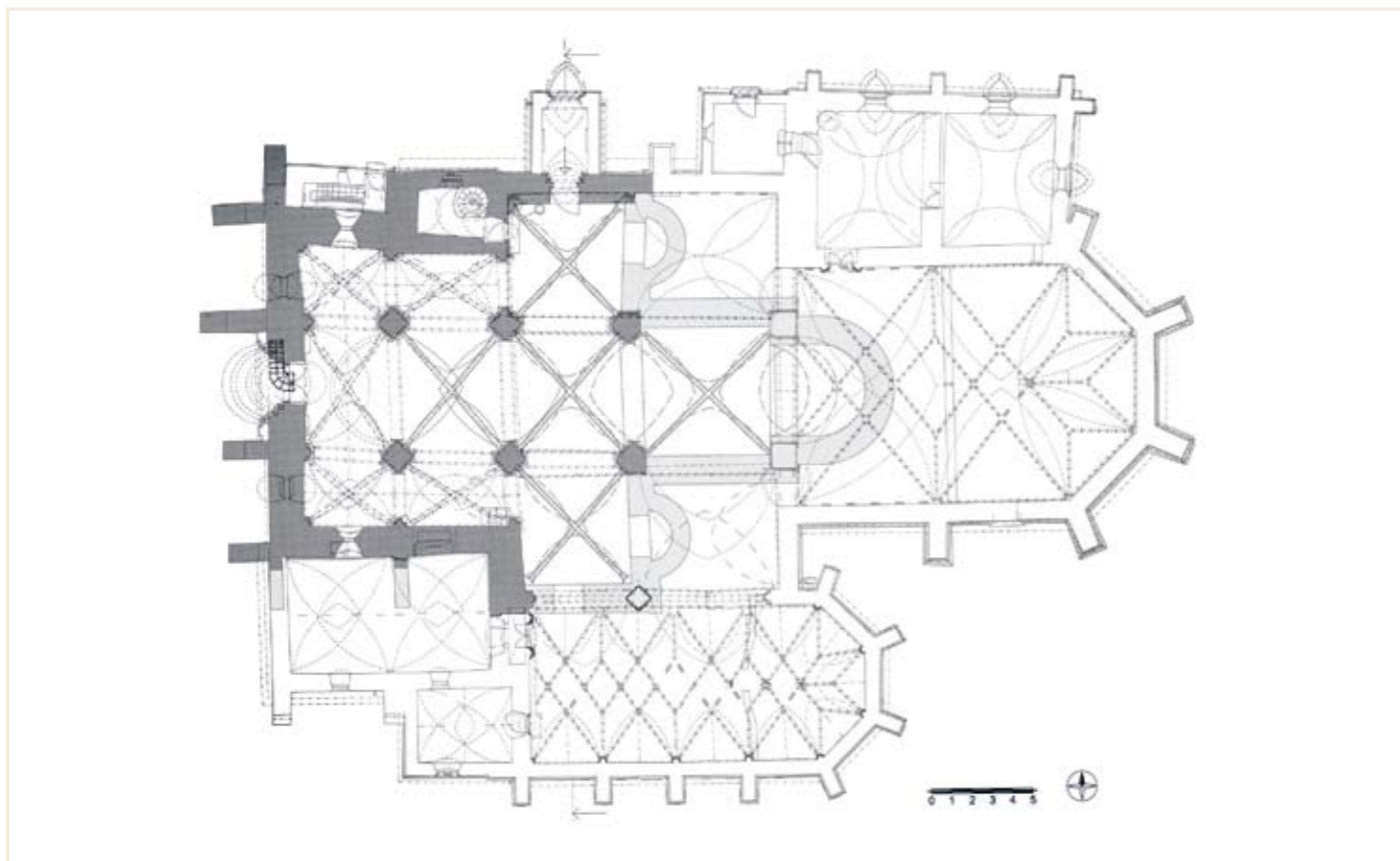
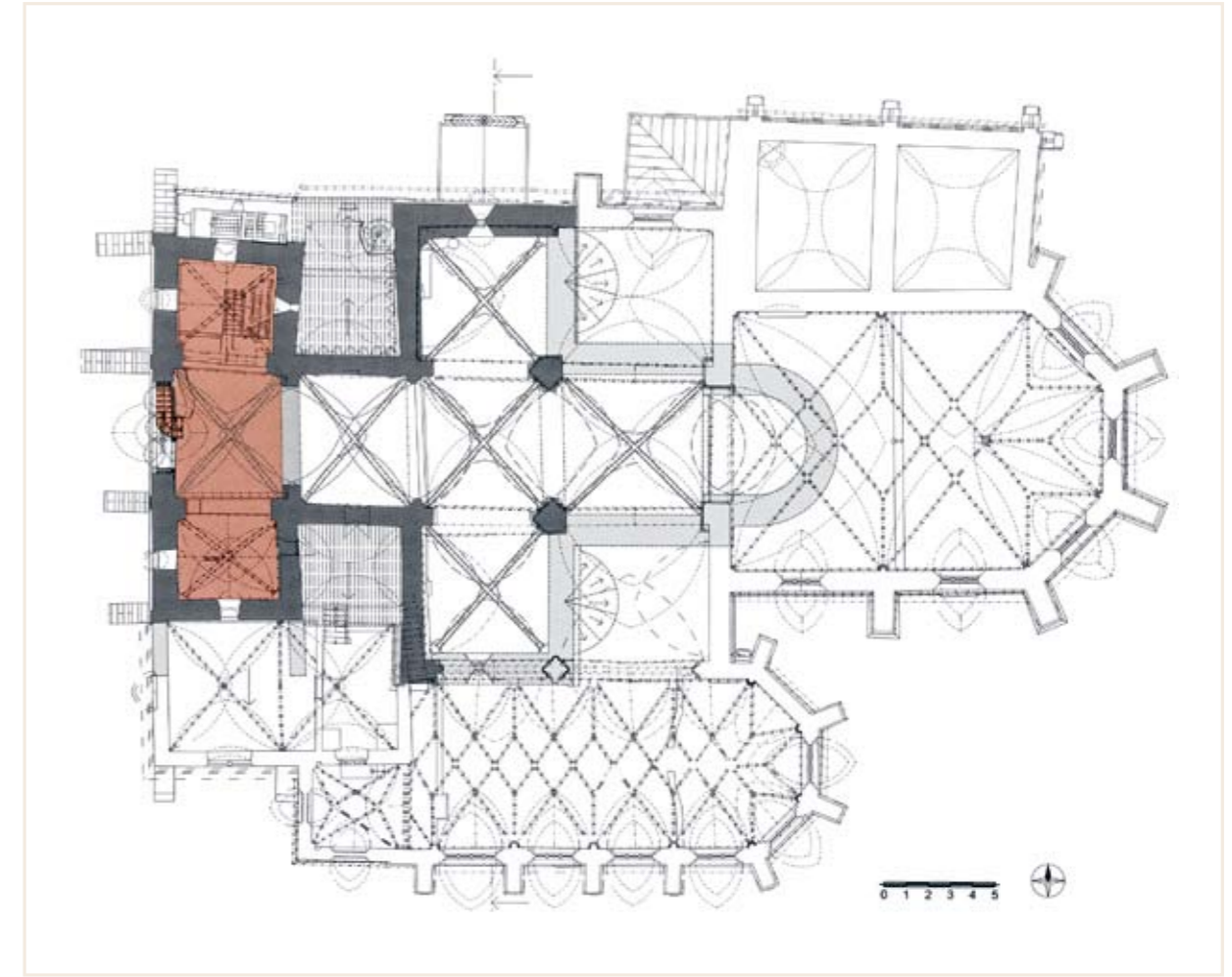
Sáros megyéből egyelőre csak egy rotundáról merült fel korai eredete. A **kurimai** Szűz Máriának szentelt temetőkaplont (17. kép) hagyományosan XVIII. századnak tartotta a szakirodalom, de kapuja késő gótikusnak bizonyult (18. kép). A templom kör alaprajzú hajójához nyújtott, laposan íves záródású szentély járul. A hajó síkfödésű, a szentély boltozata újkori (19. kép). Mivel 1839–1861-ben romos volt, kérdés, mennyit őriz falaiban az eredeti elrendezésből; a szentély keleti záródása semmiképpen sem középkori. Ha az alaprajz többi vonása hiteles, leginkább a sztojánfalvi feltételezett első fázisra emlékeztet, de kapuja miatt annál biztosan későbbi.⁴⁸

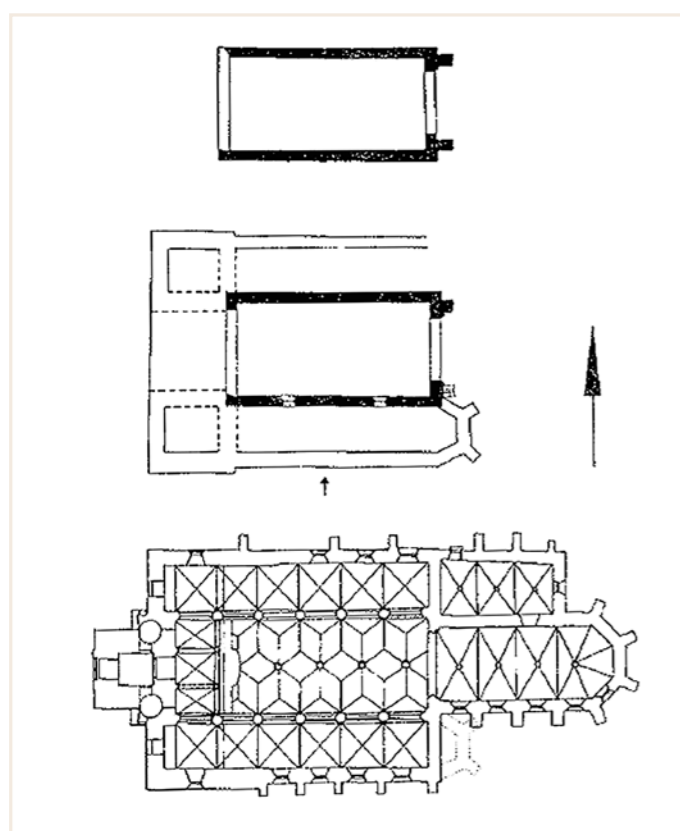
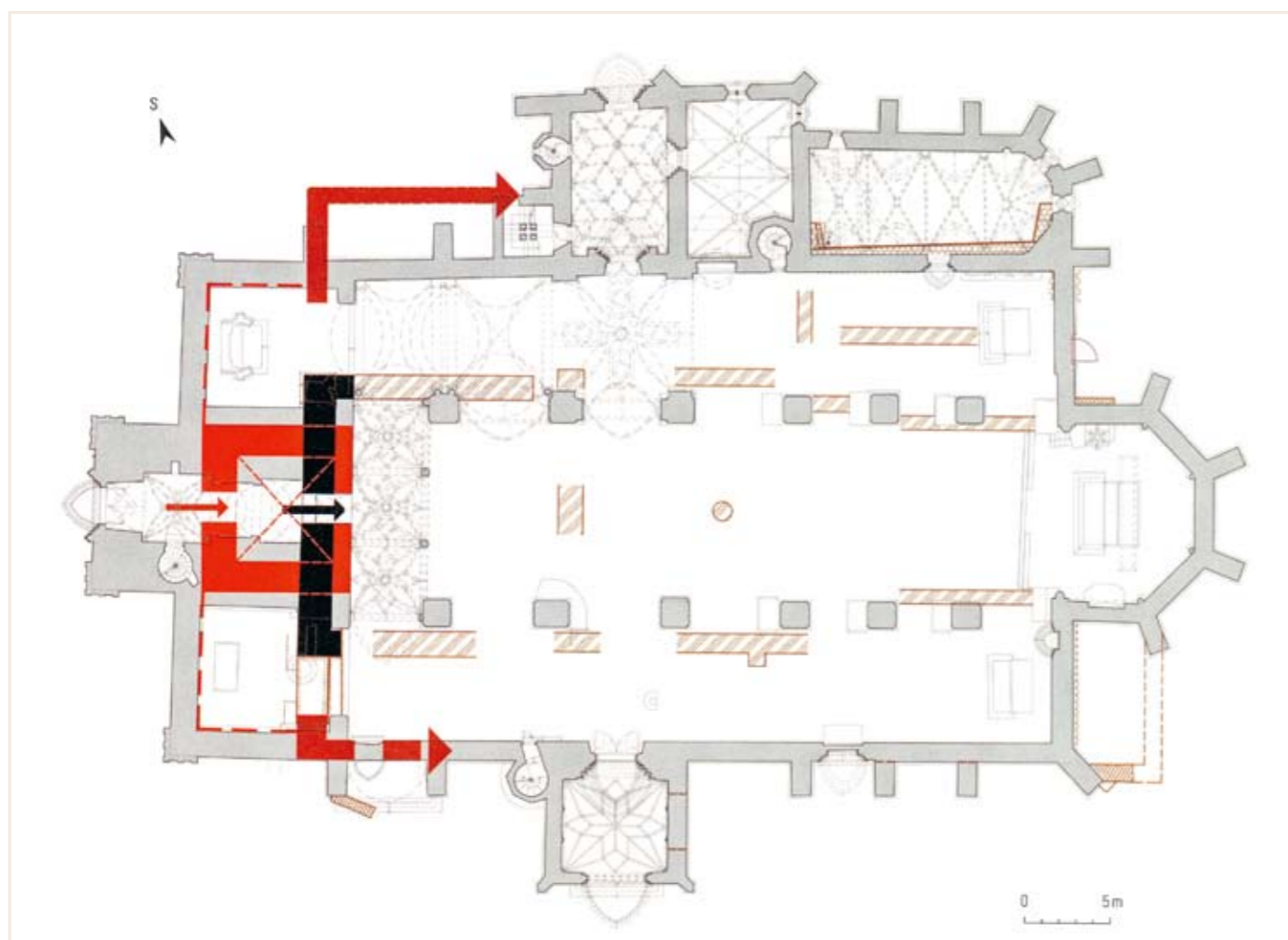
A centrális templomokkal kapcsolatban tehát számos probléma merül fel, és bizonytalan datálásuk arra készte-

2.1.18. Kurima, a rotunda nyugati kapuja
 2.1.19. Kurima, a rotunda belső tere keletre
 2.1.20. Szepeshely, a XIII. századi állapot földszinti alaprajza
 (M. Janovská és V. Olejník nyomán)

2.1.21. Szepeshely, a XIII. századi állapot emeleti alaprajza
 a karzattér kiemelésével (M. Janovská és V. Olejník nyomán) →
 2.1.22. Savnik, lábazat a ciszterci kolostorból
 (Igló, Régészeti Intézet) →

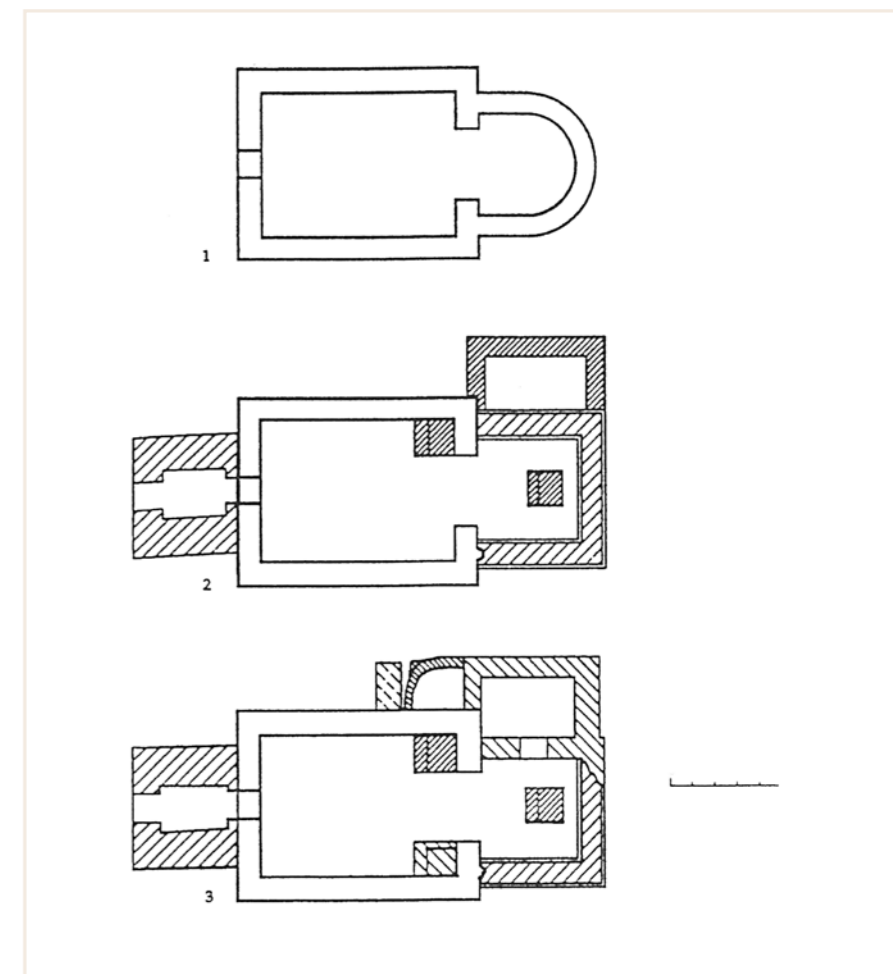
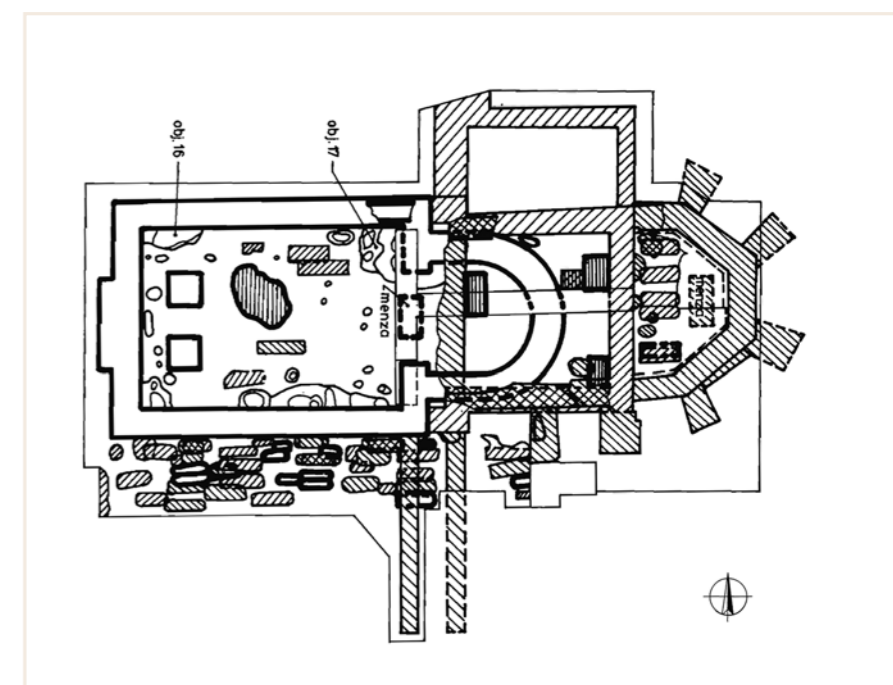
← 2.1.23. Lőcse, a Szent Jakab-templom periodizált alaprajza a korai épület talajradaros felmérésével (M. Janovská nyomán)

←← 2.1.24. Szepesolaszi, a templom feltételezett három építési fázisa (M. Slivka nyomán)

← 2.1.25. Nagysáros, az ágostonos kolostor alaprajza a ma álló Szent Kunigunda-kápolnával (fekete), az ásatással tisztázott falakkal (szürke), a feltárt sírokkal (piros), a megmaradt középkori padlóval (barna) és a kolostor talajradaros felmérésével (sárga) (B. Pomfyová nyomán)

tett egyes kutatókat, hogy a Szepesség korai történetéhez kössék őket, a plébániahálózat kiépülése előtti zárandok-templomként, keresztelőkápolnaként említik, vagy szerzetesekhez, illetve remeteséghez kapcsolják. Mint láttuk, erre egyetlen esetben sincs bizonyíték. A cseh kutatás ihletésére az is felmerült, hogy a centrális épületek korábbi pogány kultuszhelyeken létesültek.⁴⁹ Bár ez egyetlen templom esetében sem zárható ki, ahol nem keresztények voltak a terület benépesítői, a Szepességben ennek esélye csekély. Ahogy másutt, úgy a Szepességben sem tulajdoníthatunk rendkívüli szerepet a centrális alaprajzú templomoknak. Ezek itt is általában kisebb, gyakran kápolna funkcióval bíró épületek, amelyek talán egymásra is hathattak, mint a szepeshelyi Szent András-templom és Szepesmindszent, vagy a három oktagonális épület. Önmagában a centrális forma tehát nem datáló értékű.

Ami a hosszázás épületeket illeti, ezek túlnyomó része is szerényebb, falusi környezetből származik. Többhajós templomot alig ismerünk Szepes megyéből, Sárosból egyáltalán nem. Ez azzal függ össze, hogy a területen kevés volt a magasabb rangú egyházi intézmény. Ezek közül a legfontosabb a **szepesi prépostság** volt, amelynek a XIV–XV. század folyamán többször bővített épülete ma is áll. A legújabb kutatások szerint a mai templom magja háromhajós bazilika volt, nyugati toronypárral, egyszakos, bazilikális hosszázással (amelynek főhajóját idővel nyugati karzattá alakították), ehhez kapcsolódó kereszt-hajóval (melynek nyomai ma is kivehetők), a kereszt-hajósárból nyíló, félköríves mellékapszissal (ezeket régészetiileg igazolták), a főhajót lezáró szentélynégyszög-gel és ismeretlen alakú főapszissal (20. kép).⁵⁰ Ez a rövid, de összetett tételrendezésű templom valószínűleg a prépost első említésekor (1209) már építés alatt állhatott, és a dendrokronológiai vizsgálat szerint 1224-ben már az északi torony első emeletét is boltozták. A nyugati toronypár, a hosszáz felé nyitott toronyalj és a fölötte emelkedő karzat (21. kép) jól illik a hazai romanikába, de a kereszt-hajó léte szokatlan. Ugyanakkor éppen a XII. század végétől fogva

2.1.26. Ólőcse, a templom periodizált feltárási alaprajza (F. Javorský nyomán)

2.1.27. Farkasfalva, a templom feltárási alaprajza az építési periódusokkal (F. Javorský nyomán)

sokasodnak ennek példái mind a reformrendek (ciszterci-ek, premontreiek), mind a székesegyházak (Gyulafehérvár, Kalocsa) esetében.⁵¹ A félköríves mellékapszissal bővített változat a romanika klasszikus nyugat-európai területeiről származik, de a XIII. század elején már régiesnek számít.

2.1.28. Farkasfalva, a feltárt maradványok keletről (AŰ SAV, Nitra/Nyitra)

2.1.29. Farkasfalva, a feltárt maradványok délkeletről (AŰ SAV, Nitra/Nyitra)

2.1.30. Lándzsásötfalu-Szentandrás, a templom délkeletről

Példának a gyulafehérvári székesegyház hozható, továbbá a selmecbányai Szent Miklós-templom és a vértesszentkereszti apátság. Valamennyi szentélynégyszöggel is rendelkezett, de a selmecbányai főapszisa poligonális volt. A szepeshelyi prépostsági templom tehát tételrendezésében különleges ugyan, de egyes elemei jól illenek a XIII. század elejének hazai törekvéseihez.

Sajnos a többi egyházi intézmény egyelőre rejtőzködik. A **savniki** ciszterci kolostorból mindössze pár kőfaragványt ismerünk, köztük egy összetett pillér lábázatát (22. kép). Bár a lábázat nem feltétlenül tartozott szabadon álló pillérhez, méretei nagyszabású épületre utalnak. Tekintve hogy valamennyi hazai ciszterci apátság háromhajós volt, előzetesen a savnikiról is ez feltételezhető. Nagy esély van rá, hogy kereszthajóval is rendelkezett, de ez a motívum bizonyosan nem itt jelent meg a térségben: az apátságot ugyanis 1223-ban alapíthatták, amikor a szepeshelyi templom építkezése már igen előrehaladott volt. A helyzet bonyolítja, hogy egyes kőfaragványok nem egyeztethetők össze az alapítás korával, hanem ennél lényegesen későbbre mutatnak, ami komolyabb átépítést feltételez: így a régóta esedékes feltárásnak vélhetőleg egy több periódusú épület formáit kell majd tisztáznia.⁵²

Más többhajós monasztikus létesítménnyel nem kell számolnunk a Szepességben. A lőcsei minorita templom már egy fejlettebb stílusváltozatot képvisel, így korszakunkon kívül esik. A stólai bencés perjelség (mely 1314-től Garamszentbenedek grangiája volt) csak pár kőfaragvány

2.1.31. Tátraalja, a templom délkeletről

2.1.32. Tapolykomlós, a templom délkeletről

2.1.33. Magyarraszlavica, a templom északkeletről

erejéig ismert. Többhajós templomok még elképzelhetők fontosabb városokban, mint később Lőcsén a Szent Jakab-templom. Ennek XIII. századi előzményét egyelőre talajradaros vizsgálat jelzi (23. kép).⁵³ Ez inkább az egyhajós, négyzetes szentélyű templomokra emlékeztet, ami logikus, hiszen hasonló képezte a besztercebányai plébániatemplom alapját is, amely idővel egy nagyszabású, a város rangjához méltó templommá fejlődött.⁵⁴ Ennél bonyolultabb a helyzet Szepesolasziban, ahol feltételezik, hogy az egyhajós fázist háromhajós, nyugati toronypáros templommá bővítették, és ezt alakították tovább, míg a mai állapotot el nem érték (24. kép).⁵⁵

Sárosban még kevésbé számolhatunk többhajós templomokkal. Nagysároson állt az egyetlen Árpád-kori alapítású kolostor, melyet a vilhelmiták számára hozott létre IV. Béla 1256 előtt, de 1274-ben már az ágostonos remeték kezén volt. Talajradarral és részleges ásattal felderített

alaprája szerint egyhajós volt, a hajó keleti végén szentélyrekesztővel; a szentélyt sajnos nem ismerjük (25. kép). Ez az alaprajzi elrendezés megfelel a XIII. századi koldulórendi (főleg ferences és domonkos) templomainak.⁵⁶ A kolostoregyüttes területén álló Szent Kunigunda-kápolna egyhajós, poligonális szerkezetű, de ez újabb feltételezések szerint csak a kora újkorban épült, korábbi épületelemek felhasználásával.⁵⁷ Mindenesetre az eredeti kőfaragványok is sokszögzáródású épülethez tartoztak, ha ennek pontos kialakítása ismeretlen is. Sárosban az ágostonos remeték

2.1.34. Jakabföldre, szentélybelső a falképekkel

2.1.35. Zsegnyre, a templom szentélye és sekrestyéje északkeletről →

2.1.36. Krig, a templom délről Myskovszky Viktor felmérésén (MÉM MDK, Tervtár, K 3193) →

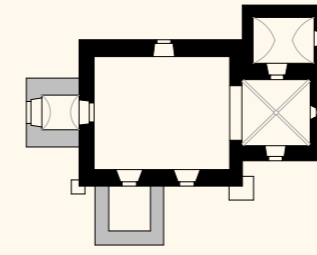
még két kolostort létesítettek: Harapkón 1334 körül, amely elpusztult, és Bártfán a XIV. század második felében, mely ma is áll, de korszakunkon kívül esik. Még egy sárosi kolostorról merült fel, hogy Árpád-kori: az eperjesi karmelita kolostor alapítását néha 1288-ra teszik, de Romhányi Beatrix szerint ez inkább 1388 lehet.⁵⁸ Lehet, hogy ez azonos a mai görögkatolikus székesegyházzal, melynek falaiban benne van egy késő gótikus, egyhajós, nyújtott szentélyű, a szentélyhez tapadó tornyos templom, amely megfelel a koldulórendek szokásainak – ez azonban kívül esik korszakunkon.

Az emlékanyag túlnyomó többsége mindkét megyében egyhajós, falusi templom. Ezeket legkönnyebb a szentélyzáródásuk alapján osztályozni. Hagyományosan korábbinak szokás tekinteni a **félköríves apszist**, de ennek a XIII–XIV. század folyamán már nincs jelentősége, mivel az egyenes szentélyzáródás is legalább a Karoling-kor óta jelen van Közép-Európában; már ezt képviseli a kopcsányi templom, mely alighanem a Kárpát-medence legrégebbi álló épülete.⁵⁹ A félköríves szentély meglehetősen ritka Szepes megyében. Egyik utolsó hírneműjét, amelyet a középkori alapon a barokk korban építettek újjá, majd szekularizáltak, **Lefkócon** 2015–16-ban bontották le.⁶⁰ Ugyanakkor ez biztosan nem tartozhatott a megye legősibb templomai közé, hiszen nemesei csak 1308-ban kaptak engedélyt a szepesi préposttól saját templom építésére.⁶¹ Más esetekben a feltárások kirajzolnak egy relatív kronológiát. A legtisztábban **Ólőcsén** (a mai Lőcsétől délre), ahol Javorský 1978-as feltárása szerint az egyhajós, félköríves apszisú Szent Miklós-templom szentélyét előbb négyzet alaprajzúvá, majd sokszögzáródásúvá alakították (26., 48. kép).⁶² A korai templom 12 × 23,5 m méretű volt, és nyugati karzattal rendelkezett. Ezt a feltáró a tatárjárás elé keltezte. A négyzetes szentélyt ezt követően épülhetett, míg a poligonális bővítésre a XIV. században kerülhetett sor. Sajnos a feltárás során nem került elő olyan részlet, amely régészeti vagy művészettörténeti alapon a datálást pontosíthatná, így az első templom XII. századi datálása is erősen hipotetikus.

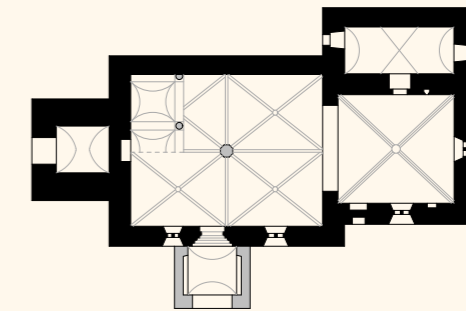
Ugyancsak Javorský tárta fel 1998-ban a **farkasfalvi** templomot a mai falutól északra. Ennek első fázisa 16 m hosszú volt, téglalap alakú hajójához kissé nyújtott, félköríves apszis csatlakozott (27–29. kép). A szentélyt később négyzetessé építették át, északról sekrestyével, nyugatról

toronnyal bővítették. Idővel a sekrestyét és a szentély északkeleti részét újjáépítették. A templomban talált temetkezéseket a feltáró a XII–XIV. század közé tette. Ugyanakkor sem leletek, sem a feltárt formák nem igazolják Javorský azon tézisét, hogy az első templom preromán lenne.⁶³ Logikusabb az Ólőcsén kidolgozott kronológiát alkalmazni itt is, de még az is kérdéses, hogy a félköríves apszisról a négyzetesre történő átépítést a tatárjárás indokolta-e. További félköríves templomok találhatóak még a Lándzsásótfaluhoz tartozó Szentandrason (30. kép)⁶⁴ és Tátraalján (1899-ig Forberg, 31. kép),⁶⁵ de bizonytalan, hogy ezek szentélye mikori; a garancspetróci félköríves apszisú templom ugyanis a XVII. századra datálható.⁶⁶

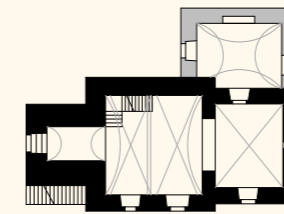
Valamivel több félköríves apszisú, középkori templom maradt ránk Sárosban, de azok itt is nehezen megragadhatók. Ezek közé tartozik a **tapolykomi**, jelenleg evangélikus templom, melynek faluját (ha csakugyan erről a Komlósról van szó, mert ezzel kapcsolatban merültek fel kételyek) már az 1250-es években említik.⁶⁷ Papja a pápai tizedjegyzékben biztosan szerepel. A szlovák kutatás a XIII. század első felére keltezte, de igazából semmi olyan részletforma nem ismert, amely ezt alátámasztaná (32. kép). Hasonló a helyzet a **magyarraszlavicai**, újabban ugyancsak evangélikussá lett templommal, amelyet a XIII. század közepére helyeznek (33. kép).⁶⁸ Felmerült a berki templommal kapcsolatban is egy korábbi, félköríves szentély XIII. századi datálása, de az újabb kutatás ezt elvetette.⁶⁹ Más félköríves szentélyű templomok már barokk és még későbbi korokból származhatnak (Lófalú,⁷⁰ Osztrópataka,⁷¹ Megye,⁷² Csendespaták⁷³). Ilyesmire gondolhatnánk **Jakabföldre** (1899-ig Jakabvolya) esetében is, de egy kissé megkínzott középkori ablak és a belső falképei meggyőzhetnek arról, hogy itt a barokk korban csak magasztás történt, az eredeti félköríves szentély pedig boltozott volt (34. kép). Ezt a művészettörténeti irodalom a XIII. század közép harmadára tette, viszont Ferdinand Uličný szerint a falut csak 1312 után kezdték betelepíteni; 1330-ban plébánosa mindenesetre már volt. Ugyancsak 1250 tájára helyezték a **zsegnyei** (ma evangélikus) templomot, amit a külső talán megengedne (35. kép). A belső, amely a hajó és az apszis közé illesztett, boltozott szentélynégyzettel gazdagabb a szokásos elrendezésnél, élszedéses bordájával, vakmértművesemberfős zárókövével (mely a nagysárosi plébániatemp-

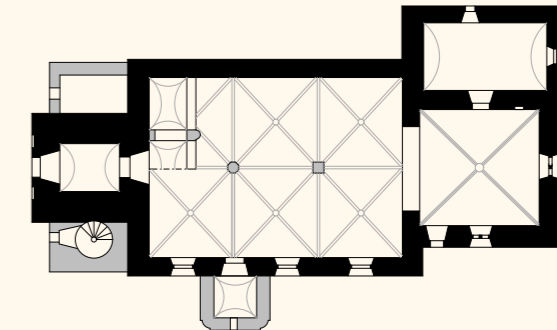
KRIG

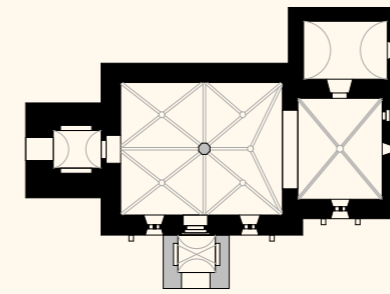
NAGYSZALÓK

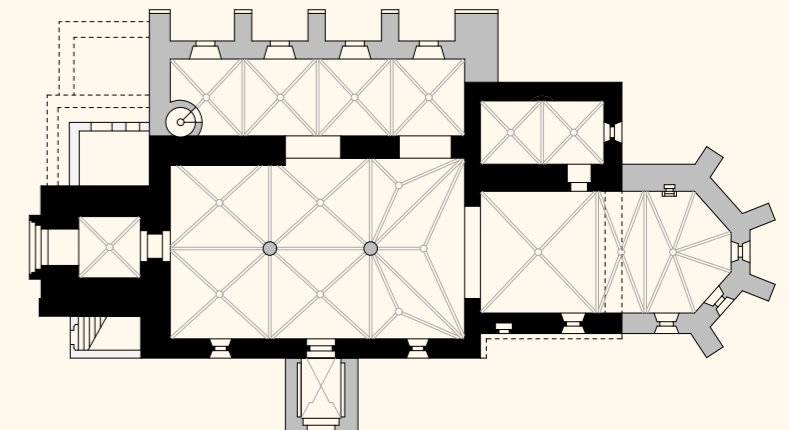
VITFALVA

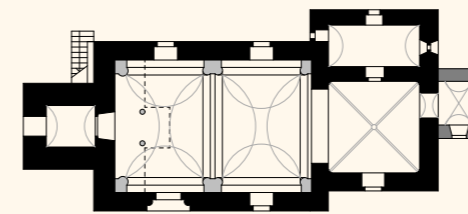
MATEÓC

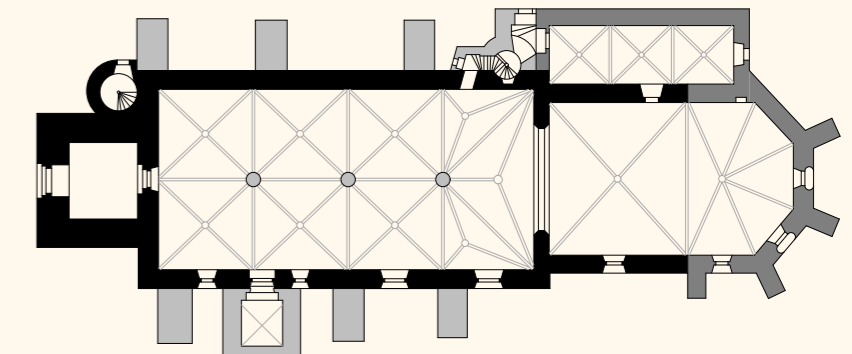
ZSEGRA

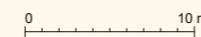
SZEPESBÉLA

BATIZFALVA

LEBIC – Szűz Mária-plébániatemplom

lom sekrestyéjével rokon) és figurális konzolával inkább az innen ismert, Lővei Pál által a XIV. század első felére datált keresztos sírkövel lehet egykorú.⁷⁴

A szepesi templomok döntő többsége **négyszetes szentélyzáródású**. Voltaképpen ezt tekinthetjük a régió jellegzetes templomtípusának: egyhajós, eredetileg boltozatlan hosszházhoz keresztboltozatos szentély, ahhoz dongaboltozatos sekrestye járul, és többnyire nyugati toronnyal egészül ki. Ritka, amikor a négyszetes szentélyű templomoknak hiányzik a tornya (Jekelfalva, Kislomnic, Leibic: Szentlélek), néha azt fából (1912-ig Krig, 36. kép) vagy utólag pótolták (Felsőerdőfalva, Ólubló, Ragyóc, Szepesszentgyörgy, Hernádmáté, Ábrahámfalva?, Harakóc?). A legtöbb esetben a torony-hajó-szentély hármasa klasszikus megoldású (Alsórépás, Batizfalva, Csütörtökhely, Dénesfalva, Felka, Felsőrépás, Gánóc, Gerlachfalva, Hernádfalu, Hernádpolca?, Illésfalva?, Izsákfalva, Kakaslomnic, Keresztfalu, Leibic: Szűz Mária; Márkusfalva, Mateóc, Menguszfalva, Mén-

hárd, Milaj, Nagysalva, Nagyszalók?, Pongrácfalva, Poprád, Ruszkin, Savnik, Svábfalva, Száztelek, Szepesbela, Szepesdelény, Szepesjánosfalva, Szepeskörtvélyes, Szepesmindszent, Szepessüveg, Szepesszentlőrinc, Szepesamásfalva, Szepesótfalu, Szepesvéghely, Sztatvin, Toporc, Újlubló, Vitfalva, Zsegra, 37. kép). További esetekben átépítések leplezhetik az eredeti kialakítást (pl. Szepesszombat, Hunfalva, Káposztafalva, Malompatak, Szepesvárálja). A Nemessány mellett feltárt, elpusztult zsaluzsányi templom első fázisában szintén ezt az alaprajzot képviselte, mielőtt szentélyét a hajóval azonos szélességűre (de szintén egyenes záródására) át nem építették, és sekrestyével el nem látták (hasonlóan ahhoz, ahogy ez például Tereskén történt).⁷⁵

Ez a szentélyforma nemcsak a Szepességre jellemző, hanem megtalálható a szomszédos Sárosban is. Ott azonban a torony nem járul olyan következetesen a templomokhoz, az ismert esetek felében hiányzik vagy utólagos (Csselfalva, Hedri, Kelembér, Singlér, Szentkereszt, Zsebe-

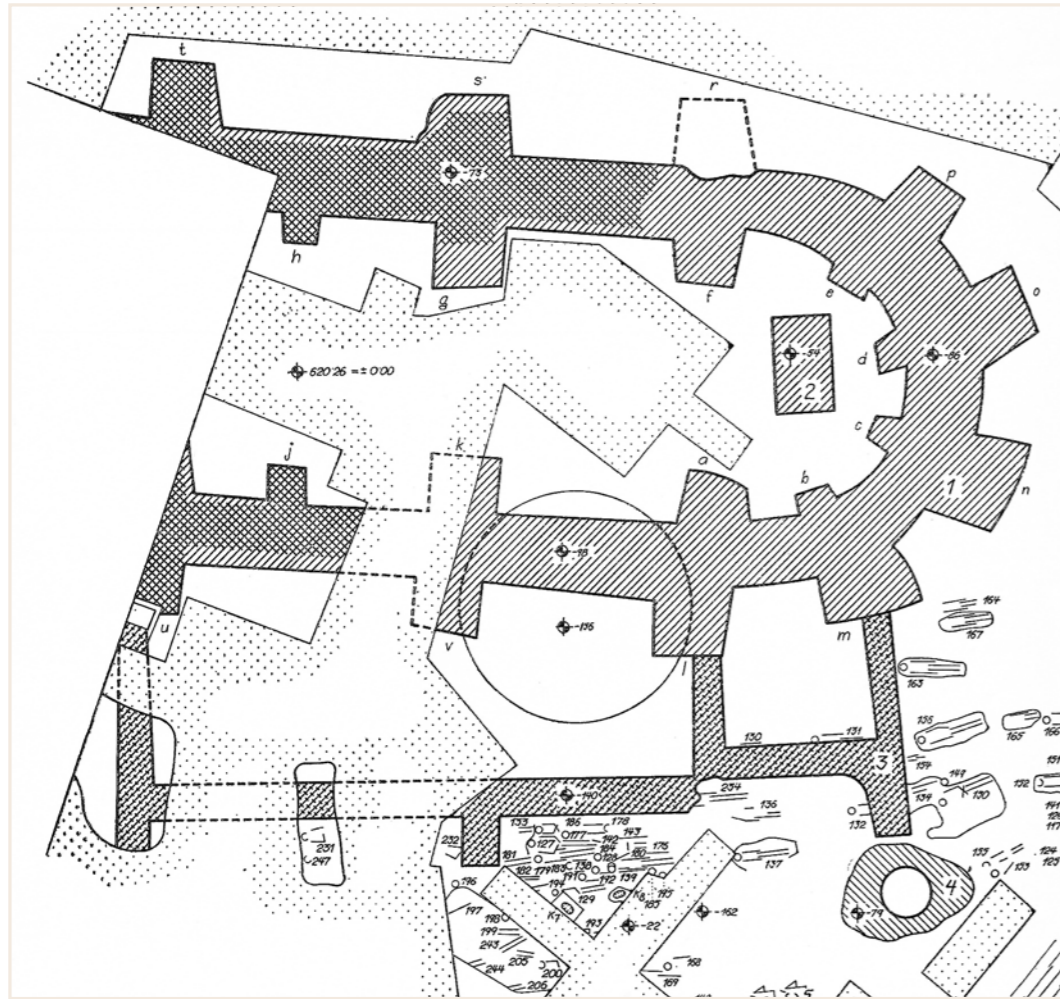
2.1.38. Bábfalva, a templom délkeletről

2.1.39. Széprét, a templom délkeletről

2.1.40. Nagyvitéz, a szentély keletről

2.1.41. Szentvid (Verbovc, Horvátország), a templom délkeletről

2.1.42. Késmárk, a Szent Erzsébet-templom feltárási alaprajza (B. Polla nyomán)

falva; utólagos: Alsószalók, Berzevice, Krivány, Miklósvágása, Magas, Sároskőszeg, Sárosszentimre, Héthárs). Toronnyal együtt épülhetett az emlékek másik fele (Décső, Gombosszentgyörgy, Hámbor, Harapkó, Magyarjakabfalva, Nagysáros, Orkuta, Palocsa, Palonca, Radács, Tapolymeggyes). Ezek közül nem mindnek keresztboltozatos a szentélye, Sárosban ismert a donga vagy csúcsíves donga is (erre a térlefedésről szóló fejezetben térünk ki).

Egyes esetekben az egyenesen záródó szentély több szakaszból áll, mint Savnikon, Szepesdarócon, Lándokon és Ménhárdon. Ezek már az emléanyag végén, a XIV. századi tendenciákat jelezhetik; Ménhárdon átépítés eredménye lehet.

A sokszögzáródás ezzel szemben alig jelentkezik a területen. Ott, ahol megvan, szintén késői építkezésre vall, mint Szepesófalun vagy a sárosi Bábafalván (38. kép). A szintén sárosi Szépréten hiányoznak a támpillérek, de csak a szentélyablakok emlékeztetnek az Árpád-korra, a szentély boltozata fejlettebb formákat mutat (39. kép). Mint láttuk, a sárosi késő Árpád-kori építészet legrangosabb emlékének, a nagysárosi ágostonos kolostornak bizonyosan

volt sokszögzáródású tere, amelyet a Szent Kunigunda-kápolna kőfaragványai bizonyítanak. Egy másik sárosi templom is figyelmet érdemel szentélyvégződése miatt: a nagyvitézi templomnak a tengelyébe esik a nyolcszög négy oldalával záródó szentély egyik szöge (40. kép). Ez a ritka, tengelyszimmetrikus elrendezés valamelyest emlékeztet a szintén sárosi zborói templom főszentélyéhez kapcsolódó kápolnákra, illetve a pöstyéni templom szentélyzáródására.⁷⁶ Még közelebbi példája ismert Sárospatakról, ahol a ferences templom szentélyét a XIV. század második felében tengelytámpilléres formában bővítették,⁷⁷ továbbá a Dunántúlról Balf ugyanebből az időből⁷⁸ és a Drávántúlról a varasdi Szentvid (Verbovc, ma Klenovec Humski) Szent Vitus-kápolnája, de annak a szentélye csak egyszerű tomposzögben végződik (41. kép).⁷⁹ Ez utóbbival közös a nagyvitézi templom abban, hogy egyiknek sincs támpillére. Mindkettő szerepel az 1330-as években, így akár egykorúak is lehetnek, bár aligha van köztük bármiféle kapcsolat.

Külön figyelmet érdemel a késmárki vár területén feltárt templom.⁸⁰ Az ásatást 1964–67 között Belo Polla vezette (42. kép),⁸¹ majd 1970-ban Beata Egyházy-Jurovská foly-

2.1.43. Késmárk, a Szent Erzsébet-templom keleti része a feltáráskor északnyugatról (Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum Bratislava/Pozsony)

2.1.44. Késmárk, a Szent Erzsébet-templom keleti része a feltáráskor északról (Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum Bratislava/Pozsony)

tatta a kutatásokat.⁸² Az ásató félkörívesként írta le a szentélyt, melynek külső és belső oldalához 4–4 fal-, illetve támpillér kapcsolódott. Kétségtelen, hogy félköríves apszishoz is tartozhat támpillér, amire főleg kora gótikus emlékek idézhetők (Kalocsa). Ugyanakkor a feltárási fotókon inkább egyenesnek tűnnek az alapozási falak (43–44. kép). Ráadásul felmenő fal nem maradt ránk, az alapozástól pedig nem várhatunk el teljes igazodást. Így inkább azokkal lehet egyetérteni, akik sokszögzáródásuként rekonstruálták a templomot.⁸³ A templomnak a hajóját is támpillérek támasztják, és ha a legnyugatabbi részen valóban az északnyugati sarok került elő, akkor ott merőleges támpilléreket alkalmaztak. Mindez a XIII. századi gótikus épületek sajátja, de a szepességi emléanyagban egyedülálló. További furcsaság, hogy a szentély ugyanolyan széles, mint a hajó, és kettős diadalív választotta el a területet (ha az alapozás csakugyan így értelmezhető). Vagyis az épület inkább kápolnaszerű kialakítású volt, ami a lovagrendeknél⁸⁴ és az ispotályok templomainál⁸⁵ gyakori. Mindez összességben azzal az adattal, hogy 1348-ban a városfalak melletti alsó Szent Erzsébet-templomot a város a lándoki Szent Sír-kanonokoknak adta.⁸⁶ Mivel ez a rend karitatív tevékenységet folytatott, a Szent Erzsébet tituluszt gyakran találjuk az ispotályos kápolnáknál, és az épület a város szélén helyezkedik el, nem lehetetlen, hogy ez a funkció indokolta az

2.1.45. Savnik, a plébánia-templom keletről

2.1.46. Milaj, a torony nyugatról

2.1.47. Milaj, a torony keletről

épülettípus választását is. Ugyanakkor a Szent Erzsébet-titulus a legkorábbi időkre visszamehet, mivel a települést először ezen a néven említik 1251-ben.⁸⁷ 1383-ban pedig arról értesülünk, hogy bár egyesek a felső templomot nevezik Szent Erzsébetnek, annak a titulusa mindig is Szent Kereszt volt, és átvette a plébániajogot az alsó templomtól.⁸⁸ Ennek alapján úgy tűnik, a Szent Erzsébet-templom eredetileg plébániatemplomnak épült, és csak később töltötte be az ispotályos kápolna szerepét.⁸⁹ Hogy miért illik ehhez jobban az elrendezése, rejtély, hacsak nem már az 1348 utáni helyzetnek megfelelő állapot az, amit ismerünk – korábbi fázisnak viszont nem ismert nyoma.

Az alaprajzi elrendezéssel összefüggésben célszerű ki térni a templomok **nyílásrendszereire**. Magukat a kapukat és az ablakok kialakítását egy későbbi fejezetben elemezzük, de érdemes kiemelni pár különlegességet. A szokásos megoldástól, mely a keleti fal tengelyébe helyezi az ablakot, a Szepességben a savniki plébániatemplomon találunk eltérést. Itt a két ablak között a tengelyben támpillért alkalmaztak, hasonlóan ahhoz, ahogy ebben az időben a szatmári templomok egy csoportjánál is (45. kép).⁹⁰

A bejáratok rendszer szempontjából eredetileg a déli homlokzat játszotta a fő szerepet, ami az Árpád-kori falusi templomok esetében általánosnak mondható. A Szepességben szinte minden esetben itt találjuk a fontosabb, díszítettebb kaput, de rendszerint nyugatról is nyílik bejárat. Ha itt torony áll, akkor a toronyaljon keresztül, amit egy (általában csúcsíves) árkádívvel nyitnak meg. Azokban az esetekben, amikor jelenleg a nyugati kapu látszik fontosabbnak, a déli oldalon is kimutatható egy hasonló kapu (pl. Leibic: Szűz Mária; Ménhárd), vagy ez joggal feltételezhető (pl. Szepesbela). Fordítva viszont nem igaz a képlet, tehát a nyugati oldalon (a toronyaljon) elhelyezett díszes, bélietes kapu kivételes, és inkább a korai emlékekre jellemző. Egészen rendkívüli a szepesedelényi templom, amelynek nyugati és déli bejáratai mellett a legelőkelőbb kapuja az északi homlokzaton nyílt – ma legalábbis a főhajó és az északi, utólagos mellékhajó közt van, és nincs nyoma, hogy áthelyezték volna (mint pl. Márkusfalván). Alighanem a helység topográfiájában rejlik a magyarázat.

Ugyancsak kivételes lehetett a milaji templom, amelynek ma csak nyugati tornya áll (46. kép). Itt a torony nyugati falában nem nyílt bejárat, annak dongaboltozatos földszintje csak a templombelső felől volt megközelíthető. Különleges módon ugyanígy a hajóból nyílt a torony déli falában vezetett lépcső, melyen keresztül a torony emeletét lehetett elérni (47. kép). A síkfödemes emeleti helyiség azonban nem kapcsolódott össze a templom belső terével, a toronyból csak a hajó fölötti padlásra vezetett ajtó.

A szepesi templomok különlegessége, hogy igen gyakran találunk külön bejáratot a szentély déli falán (Ábrahámfalva, Csütörtökhely, Felka, Kakaslomnic, Káposztafalva, Leibic: Szűz Mária; Mateóc, Ménhárd, Nagyszalók, Poprád, Szepesbela, Szepesedelény, Szepeskörtvélyes, Szepesmindszent, Szepesszombat, Szepesamásfalva, Szepesvéghely, Toporc – néha ez megújított). Mivel a sekrestye az északi oldalon helyezkedik el, ennek más funkciója lehetett (pl. a papság közvetlen bejárata, lévén a sekrestyének nem volt külső kapuja). A megoldás különben másutt sem ismeretlen (pl. Erdélyben Tövisen vagy Szászbogácson).

A templomalaprajzok elemzésénél érdemes figyelembe venni a **méretkülönbségeket** is. Noha hasonló a térelrendezésük, nem lebecsülendő a különbség a 15 m hosszúságú Vitfalva és a (poligonális bővítés nélkül is) 35 méteres Szepesbela között. A torony nélküliek sem mindig kisméretűek, Ólubló és Jekelfalva így is tekintélyes. A tornyos templomok átlagos hossza 26 m, a legtöbb 22–32 m közé esik. Összehasonlításképp: a német XIII–XIV. századi falusi templomok átlagos hossza 30 m, amely 15 és 50 m között mozog, szélességük nem haladja meg a 10–12 m-t.⁹¹

A szélsőségek hasonlóak Sárosban is. Sárosköszeg méretei Vitfalváéhoz állnak közel, a legtekintélyesebbeket pedig a birtokközpontokban találjuk (Nagysáros: Szent Jakab; Palocsa, Berzevice). A nyugati torony nélküli Héthárs így is kiemelkedik a csoportjából, és nem sokkal marad le mögötte Nagyvitéz, amely a szentélyelrendezés különlegessége miatt is kivételesnek bizonyult. A templomok mérete tehát összefügg fontosságukkal, és csak sajnálhatjuk, hogy a később kiemelkedő helységek (pl. Lőcse, Igló, Eperjes vagy Bártfa) korai templomai a homályban rejtőzzenek.

Ezeket a hiányosságokat figyelembe véve is úgy tűnik, Szepes és Sáros megyében a késő Árpád-korban alig létesült kiemelkedő jelentőségű templom, és (legalábbis a térelrendezésben) azoknak sem mutatható ki hatásuk környezetükre. A fennmaradt emlékegyéből többesége falusi környezetben áll, ami nyilván összefügg a megőrződésükkel is. Egyértelműen megragadható egy jellegzetes regionális épülettípus, a négyzetes szentélyű, egyhajós, nyugati tornyos templom; de egyes esetekben a torony el is maradhat. Ehhez képest a változatosság csekély: Sárosban több a félköríves szentélyű és a sokszögzáródású – de ezek nem egyértelmű mutatói kronológiai helyzetüknek. A Szepességben ezek még marginálisabbak, de fontosabb szerepet játszanak a centrális templomok, különösen az oktagonális típus, amely helyi jellegzetességnek is számít. Mindezek alapján a két terület rokonnak tűnik, de megállapíthatók különbségek is, amely leginkább abba az irányba mutat, hogy a szepesi emlékegyéből valamivel megelőzheti a sárosit.

1. táblázat – SZEPESI TEMPLOMOK TELJES HOSSZÚSÁGA MÉTERBEN (* TORONY NÉLKÜL)

Krig*	14	Nagyolsva	27
Ragyóc *	14	Szlatvin	27
Vitfalva	15	Újlubló	27
Harakóc*	16	Keresztfalu	27
Szepesszentgyörgy*	17	Toporc	27
Ábrahámfalva*	17	Hernádtapolca	27,5
Dénesfalva	17	Márkusfalva	28
Milaj	18,5	Svábfalva	28
Gerlachfalva	20	Ruszkín	28 (szentélybővítés nélkül)
Szepesjánosfalva	20	Mateóc	29
Pongrácfalva	20,5	Szepessümeg	29
Menguszfalva	21	Szepestótfalu	29
Leibic: Szentlélek*	22	Illésfalva	29 (átépített állapot)
Gánóc	22	Izsákfalva	30
Zsegra	22	Felsőrépás	31
Hernádmáté	22	Savnik: plébániatemplom	31
Kislomnic*	23,5	Szepesszentlőrinc	31
Szepesedelény	23,5	Alsózúgó	31 (átépített állapot)
Felsőerdőfalva*	24	Szepeshely	31,5 (első periódus)
Szepeskörtvélyes	24	Csütörtökhely	32
Alsórépás	25	Kakaslomnic	32
Batizfalva	25	Szepesvéghely	35
Poprád	25	Szepesbéla	35 (szentélybővítés nélkül)
Száztelek	25	Ménhárd	39 (átépített állapot)
Szepesmindszent	25	Leibic: Szűz Mária	45 (átépített állapot)
Szepestamásfalva	25		
Ólubló*	26		
Nagyszalók	26		
Felka	26 (szentélybővítés nélkül)		
Jekelfalva*	27		

2. táblázat – SÁROSI TEMPLOMOK TELJES HOSSZÚSÁGA MÉTERBEN (* TORONY NÉLKÜL)

Nagysáros:		Tapolymeggyes	20
Szent Kunigunda-kápolna*	9	Krivány*	20,5
Sároskőszeg*	12	Orkuta	21
Tapolykmlós*	13	Nagysáros: ágostonos templom	22 (csak templomhajó)
Hedri*	14 (hajóbővítés nélkül)	Alsószalók*	23
Singlér*	14,5	Gombosszentgyörgy	23
Magyarjakabfalva	17,5	Nagyvitéz*	23
Magas*	18	Radács	24
Miklósvágása*	18	Hámbor	25
Sárosszentimre*	18,5	Héthárs*	25
Cselfalva*	19	Harapkó	27
Jakabfölde	19	Décső	28
Zsegnye*	19	Palonca	28
Kelembér*	19,5	Berzevice*	28
Szentkereszt*	19,5	Palocsa	32
Zsebefalva*	19,5 (hajóbővítés nélkül)	Nagysáros: Szent Jakab	36,5

JEGYZETEK

1. UNTERMANN 1989; SZAKÁCS 2018a.
2. GERVERS-MOLNÁR 1972; SZILÁGYI 2008.
3. NAWROT 2013; WIENBERG 2017.
4. VANČO 2000, 142–144.
5. VALLAŠEK 1999, 61–65.
6. Reg.Arp. II/2–3. 96. no. 2518.
7. RATKOŠ 1985, 462.
8. HOMZA 1993, 19–29.
9. SLIVKA 1993, 53–62.
10. KOSZTA 2008.
11. SLIVKA 2003.
12. MES II. 27–28. no. 11.
13. HRADSKÝ 1901–1902, 176.; VANČO 2000, 143.
14. SLIVKA–JAVORSKÝ 1984, 209., távolságtartással idézi: POMFYOVÁ 1998, 23.
15. *Katedrála* 2017, 38–39. és 35. o. ábrája.
16. <http://www.terray.sk/?uvod&gid=7>, *Katedrála* 2017 34–38., *Stredoveký kostol* 2015, 534–536.
17. FIALA–VALLAŠEK 1975, 132–136.
18. SLIVKA–JAVORSKÝ 1984, 209. Ld. még POMFYOVÁ 1998 22–23., VANČO 2000, 144.
19. Idézi HRADSKÝ 1901–1902, 177.

20. Megjegyzendő, a talajradaros vizsgálatok éppen a rotunda keleti részén szakadnak meg, ahol a szentély lenne.
21. TOGNER–PLEKANEC 2012, 255. moralitás-ábrázolásnak tartja és feltételezi egykorúságát a plébániatemplom 1400 körüli falképeivel.
22. MENCL 1937, 358., VELASOVÁ 1999, 46–48.
23. SLIVKA–JAVORSKÝ 1984, 208–209, VANČO 2000, 99–100.
24. POMFYOVÁ 1998, 23.; *Stredoveký kostol* 2015, 190–191.
25. Reg.Arp. I. 364. no. 1186.; Reg.Arp. II/2–3. 217–218. no. 2896.
26. *Stredoveký kostol* 2015, no. I.4 és I.5.
27. SLIVKA–JAVORSKÝ 1984.
28. POMFYOVÁ 1998, 22.
29. POMFYOVÁ 1998, 20–21. Ennél szélesebb körben hoz analógiákat: *Stredoveký kostol* 2015, 229.
30. HO VI. 125. no. 85.; FEKETE NAGY 1934, 208.; KEGLEVICH 2007, 28.
31. SLIVKA–JAVORSKÝ 1984, 205–207.
32. SPS II. 491. Ld. még POMFYOVÁ 1998, 20.
33. ROTH 2011, 175–176.
34. POMFYOVÁ 2001, 209.
35. CDS I. 323. no. 446.; vö. SROKA 1994, 51.
36. SLIVKA–JAVORSKÝ 1984, 208–209. Vö. VANČO 2000, 113.
37. Ld. ehhez: JAVORSKÝ 1983, 96. és 48. ábra.
38. VANČO 2000, 113., POMFYOVÁ 2001, 175–176.
39. Erről összefoglalóan korábban: SZAKÁCS 2012, 14–15.
40. SLIVKA 1982.
41. MENCL 1937, 353–355.
42. CHALUPECKÝ 1967. Újabbán JAVORSKÝ–CHALUPECKÝ 1980.
43. AVENARIUS 1992, 123.
44. Vö. POMFYOVÁ 1998, 24.
45. AVENARIUS 1974, 27–29. és AVENARIUS 1992, 122.; VANČO 2000, 128–129. Vö. HAIN 1988, 13., de Véber Károly jegyzete szerint (515. o. 18. j.) az 1045-ös alapítás „téves adat, valószínűleg 1412-ben épült, más források szerint 1345-ben már készen állt a templom.” Lóvei Pál opponensi véleményében is azt feltételezi, hogy XIV. vagy inkább XV. századi évszámot olvashattak félre.
46. REICHERTOVÁ 1978; ŚWIECHOWSKI 2000, 312–314.
47. Ezekhez: SZAKÁCS 2012, 10–13.
48. SPS II. 160.; SZILÁGYI 2008, 257–258.; KOSUTHOVÁ, ANNA: V Kurime sa zachovala ojedinelá rotunda, in: *Korzar* 2015.07.18., <https://presov.korzar.sme.sk/c/7913807/v-kurime-sa-zachovala-ojedinela-rotunda.html>
49. Elemzi POMFYOVÁ 1998, 23–24.
50. *Katedrála* 2017, 33–67.
51. Erről részletesebben: SZAKÁCS 2020b.
52. *Stredoveký kostol* 2015, 556–558. (B. Pomfyová).
53. *Levoča* 2016, 111.
54. MENCL 1937, 341–343.; *Gotika* 2003, 652–653. (J. Žáry).
55. Fiala és Vallašek kutatásai nyomán SLIVKA 2003, 436., 15. ábra. Vö. HOMZA 2009, 224.
56. KUTNYÁNSZKY 2000; SZAKÁCS 2014a.
57. *Stredoveký kostol* 2015, 578–581. (B. Pomfyová).
58. ROMHÁNYI 2000, 30., 11., 23. A sóvári ferences kolostor csak 1482 előtt létesült, Kapi pálos kolostorának feltételezése pedig félreértésen alapul. Vö. uo. 58., 34. Köszönöm Romhányi Beatrixnak, hogy pontosította ezt az adatot.
59. *Stredoveký kostol* 2015, 104–108. (M. Bóna).
60. JAVORSKÝ 1999, 58.; POMFYOVÁ 2001, 183.; PODOLINSKÝ–PODOLINSKÁ 2022, 144–147.
61. RDS I. 252. no. 550.; AOKl. II. 150. no. 335. Az 1280-as templomépítési engedélyt tévesen vonatkoztatták Lefkócra (WAGNER I. 111.; BÁRDOSY 1802, 154–156. no. 38.), vö. FEKETE NAGY 1934, 76. és LABANC 2015, 167.
62. JAVORSKÝ 1981b; JAVORSKÝ 1999, 56–60.; POMFYOVÁ 2001, 188–190.
63. A templom melletti temetőben a legkorábbi pénzleletek I. Lajos korából származtak. JAVORSKÝ 1998, 106–109.; POMFYOVÁ 2001, 258–259.
64. A XIII. század közepére teszi XVIII. századi átépítéssel SPS I. 419. Ma leginkább a nyugati torony a hajóba vezető csúcsíves, élszedett bejárattal és a keresztelőmedence (TARI 2018, 200.) utal középkori eredetére; hogy a szentélyből mennyi az Árpád-kori, azt falkutatással lehetne eldönteni.
65. SPS III. 199. szerint a XIII. század vége, a szentély XV. századi, XVII. századi boltozattal. A szentély a hajóval azonos szélességű, de a diadalív csúcsíves, ezért logikus a feltételezés, hogy eredetileg a mainál keskenyebb szentéllyel épült, amelynek formái ismeretlenek.
66. SPS I. 308. 1626-ra datálja, későbbi átalakításokkal. Az alaprajza alapján lehetne román kori is, diadalíve félköríves, de egyértelműen középkori részletformái nincsenek. A keresztelőmedence 1642-re datált.
67. Ehhez és a történeti adatok értelmezéséhez ld. a vonatkozó katalógustételt!
68. MENCL 1937, 345.; SPS II. 386., ULIČNÝ 1990, 435. A pápai tizedjegyzékben már szerepel (Vat. I/1. 210., 317., 355., NÓGRÁDY 2014). Árpád-házi Szent Erzsébet- (1345), majd Szűz Mária-temploma a katolikusokat szolgálta, akik 1990-ben új templomot építettek, és a régit megvásárolták az evangélikusok. Mencl az 1930-as években gótikus szentégyfűlkéről írt, amely azonban már nincs meg. Ld. SABOL, DOMINIK: Kostol Sv. Trojice v. Raslaviciach, in: *Korzar*, 2010.07.09., <https://korzar.sme.sk/c/5456384/kostol-sv-trojice-v-raslaviciach.html>
69. ČECHOVÁ, JUDITA: *Rokycany, Kostol sv. Kataríny, architektonicko-historický výskum*, 2013, a szentélyt a XIII. századra datálta, míg a hajót a XV. század második felére.

2.1.48. Ólőcse, a Szent Miklós-templom maradványai keletről, 1978-ban (AÚ SAV Nitra/Nyitra)

- Ezt az újabb ásátás cáfolta (COMISSO, M.). Michaela Haviarová szíves közlése.
70. SPS II. 56. 1499-es eredetű templom 1866-os neogótikus átépítése további radikális modernizálással (1997). A félköríves szentély csúcsíves diadalívvvel kapcsolódik a hajóhoz, de ez valószínűleg a neogótikus fázis eredménye.
71. SPS II. 439. szerint a torony 1530-ban, a hajó 1741-ben épült. A szentélyt újkori boltozat fedi, déli oldalához modern kiegészítés épült.
72. SPS II. 308. 1810-ra datálja.
73. 1899-ig Stelbach. SPS III. 282. szerint a templom a XIV. század elején épült, de 1872-ben új szentélyt kapott. Ma egyedül a hajó déli kapuja gótikus.
74. LÓVEI 2009 I. 232., II. 914. kép.
75. POLLA 1962, 20–41. Tereskéhez lásd MAG 2014a és 2014b.
76. ROSTÁS 2019, 138., 141.
77. DANKÓ–SZEKÉR 1994, 367–370.
78. VALTER 1985, 80., MM 1987, 421. (Entz G.).
79. VUKIČEVIĆ–SAMARŽIJA 1993, 154.
80. Erről a kérdéstről részletesebben: SZAKÁCS m. e.
81. POLLA 1971.
82. EGYHÁZY–JUROVSKÁ 1986.
83. PUŠKÁROVÁ–PUŠKÁR 1979, 17.
84. BINDING–UNTERMANN 1985, 310–328.
85. MAJOROSSY–SZENDE 2008, 279–280., pl. Gyöngyös és Telkibánya.
86. AOKl. XXXII. 449. no. 932.
87. Reg.Arp. I. 293–294. no. 948.; HOKl. 19.
88. HO IV. 220. no. 163. A Szent Kereszt-templomról újabbán: POMFYOVÁ 2014.
89. SLIVKA 1989; FABROVÁ 2008; *Lexikon* 2010, 171–182.
90. SZAKÁCS 2011b, 16.
91. *Geschichte der Deutschen Kunst 1200–1350* 1989, 190. (Fr. Möbius).

2. 2. TÉRLEFEDÉS ÉS TÁMASZRENDSZER

Az alaprajzi formák vizsgálatát a felépítmény elemzésével érdemes folytatni. Az egyik legfontosabb építészeti probléma a középkorban a térlefedés megoldása volt. Ez természetesen nem független az alaprajztól, a félköríves apszis vagy a sokszögzáródású szentély nyilván eltérő megoldásokat kíván meg. A boltozás részletei: bordaprofilok, támaszok, konzolformák már átmenetet képeznek a kőfaragás stíláriskérdései felé.

A templom teljes boltozása korszakunkban csak a rangosabb építkezések esetében várható el. Ezt egyedül a szepeshelyi prépostsági templom képviselheti,¹ melynek keresztboltozata a nyugati karzat alatt maradt meg (2. kép). Ez sem mind eredeti: a főhajó keleti szakaszát ugyanis később, a XVIII. század közepén boltozták be a karzat magasságában, eredetileg ez a szakasz már bazilikális lehetett.² Az ettől keletebbre elterülő részek esetében csak találgathatunk: a kereszthajó boltozatának lenyomata maradt ránk (3. kép), az ásatásból ismert keleti lezárásokból annyi sem. Viszont ép a tornyok első emeletének eredeti keresztboltozata is (a déliben ma múzeumi kiállítóteret helyeztek el, 4. kép),³ és ez arra utal, hogy a prépostsági templom csakugyan kivételesen igényes kialakítású volt. A savnikai ciszterci kolostorból csak támaszok és fejezetek töredékeit ismerjük, ennek alapján ennek is jelentős része boltozott lehetett, de a részletek homályosak (2.1.22, 2.8.28–29. kép).⁴ A nagysárosi ágostonos templom kápolnája/szentélye is boltozott volt (amelyet a Szent Kunigunda-kápolna örökölt, 5. kép), de a hajó már valószínűleg síklefedést kapott, legalábbis a szakaszolás és a támpillérek hiánya erre utal (2.1.25. kép) – ez összhangban van a koldulórendi építészettel feltételezett rokonságával.⁵

A többi, plébánia vagy kápolna funkciót betöltő templom esetében csak a centrális épületeknél jogosult felté-

lezni a teljes boltozást. A podolini (2.3.19. kép) és a kissóci oktagon és a szepesmindszenti rotunda kupolája ma is megvan. A sárosi Kurima szentélyét biztosan újraboltozták, és a hajó síklefedésű (2.1.19. kép), ennek különben is problematikus a datálása.

A hosszházas templomok közt teljesen boltozott épületről nincs tudomásunk. A hajók valószínűleg mindenütt síklefedésűek lehettek. Ezeket sok esetben a Szepességben jellemzően a XIV–XV. század folyamán kéthajóssá alakították (Leibic: Szűz Mária; Ménhárd, Kakaslomnic, Mateóc, Felka, Szepesbela, Ruzskin, Szepesdaróc, Poprád, Nagyszalók, Malompatak, Szepesszombat, Szepessümege, Dénesfalva, Szepesedelény, Zsegra, Lándok, továbbá Szepesváralja, de azt később átépítették).⁶ Máskor a templom hajója csak a barokk korban kapott boltozatot, vagy még akkor sem. Sárosban a kéthajós megoldás nem ismert, de késő középkori-reneszánsz boltozat igen (Héthárs, Palocsa). A nagyméretű nagysárosi plébániatemplom hajóját a barokk kori boltozás során alakították háromhajóssá.

Eredeti boltozást ezekben a templomokban a szentélyben, a sekrestyében és a toronyaljban találunk. A félköríves apszisok esetében kézenfekvő a **félkupolás lezárás**. Mivel a Szepességben ilyen autentikus formában nem maradt ránk, csak a haraszi templom három karéja idézhető ebből a szempontból (2.1.15. kép). Sárosban, ahol a félköríves szentély gyakoribb, Tapolykomlóson a félkupolára bizarr módon keresztboltozatot festettek, és eredetisége is bizonyításra vár (6. kép). Magyarasszalvicán a boltozat biztosan megújított, Jakabföldén pedig elbontották. Zsegnyén ellenben eredeti lehet az apszis félkupolája (7. kép).

A téglalap alaprajzú terek lefedésére a dongaboltozat és a keresztboltozat alkalmasabb. A négyzetes szentélyekben meglehetősen ritkán találunk **dongaboltozatot**, szemben más területekkel (pl. Balaton-felvidék, Észak-Alföld). A Szepességben ezt egyedül Hernádmáté képviseli, de kérdéses, hogy ez mennyire eredeti (8. kép). Sárosban ehhez hasonló (és részletformákban ugyanúgy szegényes) kialakítását a

← 2.2.1. Szepeshely, a templom hosszháza az átépítés nyomaival

← 2.2.2. Szepeshely, a karzatalj a boltozattal

2.2.3. Szepeshely, a kereszthajó boltozatának lenyomata

2.2.4. Szepeshely, a déli torony emeletének boltozata
 2.2.5. Nagysáros, a Szent Kunigunda-kápolna belső tere a boltozattal
 2.2.6. Tapolykomlós, a belső tér a szentéllyel

2.2.7. Zsegnye, a szentély boltozata
 2.2.8. Hernádmáté, a dongaboltozatos szentély
 2.2.9. Sárosszetimre, a templombelső kelet felé

2.2.10. Singlér, a templombelső kelet felé

2.2.11. Kakaslovníc, a sekrestye belső tere keletről

magasi templom őrzi. Kétségtelen hitelű ellenben a sároskőszegi szentély dongaboltozata, melyre középkori fal-képek is felkúsznak (bár ezek egy ponton megszakadnak, így némi javítás itt is elképzelhető). Sároszentimre négyzetes szentélyét enyhén megemelt ívű dongaboltozat fedi, amelyhez csúcsíves diadalív járul (9. kép). Singlér újonnan restaurált templomában csúcsíves dongaboltozat fedi a szentélyt (10. kép), de ez már a közelmúlt munkálatai előtt is megvolt (1.3.29. kép). A dongaboltozatos szentélyű templomok esetében (Sároszentimre kivételével) nem alkalmaztak diadalívet.

2.2.12. Vitfalva, a toronyalj dongaboltozata

2.2.13. Hámbor, a toronyalj keletről

2.2.14. Káposztafalva, az északi mellékter keletről →

← 2.2.15. Hunfalva, a sekretye boltozata

← 2.2.16. Nagysáros, a Szent Jakab-templom sekretyéje

2.2.17. Szepesváralja, a toronyalj boltozata

2.2.18. Szepesbéla, a toronyalj boltozata

2.2.19. Harakóc, konzolhelyezés a szentély északnyugati sarkában

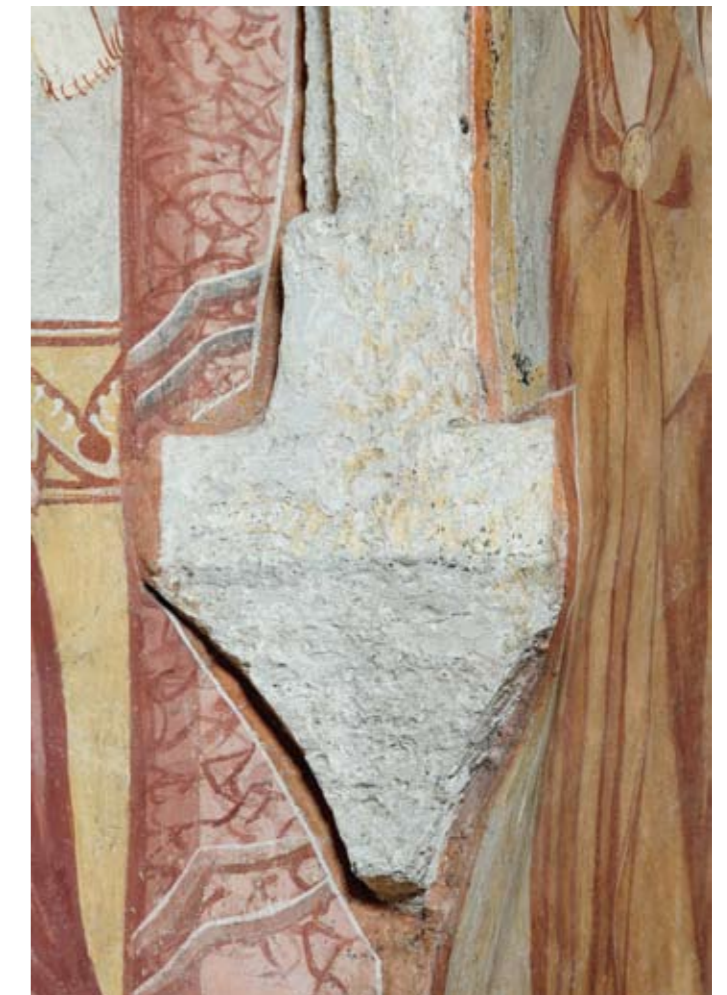
Míg a szentélyben ritkaságszámba megy, a sekretyében annál gyakoribb a dongaboltozat. Bár a sekretye könnyebben esik áldozatul átépítésnek, még ma is számos helyen mutatható ki dongaboltozatos kialakítása (Alsórépás, Felka, Görgő,⁷ Kakaslomnic [13. kép], Káposztafalva, Keresztfalu, Kislomnic, Mateóc, Menguszfalva, Szepesjánosfalva, Szepesszentgyörgy, Zsegra, Nagyszalók részben; lebontva: Ábrahámfalva, Újlubló). Sárosban sem ritka (Alsószalók, Berzevice, Décső, Hámbor, Hedri, Kelembér, Magas, Palocsa, Sároskőszeg, Sárosszentimre, Singlér, Zsegnye; elpusztult: Orkuta, Szentkereszt). Az emelt ívű vagy csúcsíves donga is előfordul (Szepesben Felsőrépás, Krig, Nagysolva, Jekelfalva; Sárosban Héthárs, Zsebefalva). Ugyanakkor a sekretye lehet utólagos (Dénésfalva, Jekelfalva), még ha nem is sokkal (Kakaslomnic), és egyes esetekben a boltozat megújításával is számolnunk kell.

Tipikusan dongaboltozatot alkalmaztak a toronyaljokban is (pl. Felka, Felsőrépás, Gánóc, Gerlachfalva, Káposztafalva, Keresztfalu, Leibic: Szűz Mária, Malompatak, Márkusfalva, Mateóc, Menguszfalva, Milaj [2.1.46. kép], Pongrácfalva, Poprád, Svábfalva, Száztelek, Szepesdelény, Szepesmindszent, Szepesszentlőrinc, Szepesszombat, Szepes-tamásfalva, Szepesótfalu, Szepesvéghely, Sztatvin, Toporc, Vitfalva [12. kép], Zsegra). Ez Sárosban is előfordul (Hámbor [13. kép], Harapkó, Palonca), de itt eleve kevesebb az eredeti torony, és gyakrabban alakították át őket. Kivételesen toronyaljban is találunk csúcsíves dongát (Nagyszalók). Ugyan a csúcsíves donga kétségtelenül gótikus jelenség, de ez nem jelenti azt, hogy a félköríves donga minden esetben megelőzné (Sárosszentimrén és Singlérén pl. mindkét forma előfordul); ez utóbbi állandóbb jelenség, melyet az újkorban is gyakran alkalmaztak.

2.2.20. Száztelek, a szentély
élszedékes bordája és a zárókő
2.2.21. Szepesedelény, a szentély
bordája és zárókőve

2.2.22. Héthárs, a szentély kör-
tetagos bordája és a zárókő →
2.2.23. Szepesbéla, a toronyalj
konzol délkeleti konzola →
2.2.24. Zsegra, gömbszelvényes
bordaindítás a szentély délke-
leti sarkában →→

2.2.25. Szepeskörtvélyes, a zárókőbe befutó bordák

2.2.26. Szepessümege, konzol bordaindítással a szentély délkeleti sarkában

Úgy tűnik, a dongaboltozat a régióban alárendeltebb szerepet játszik, inkább kiegészítő terekben alkalmazták, a szentélyben ritkábban, a Szepességben csak kivételképpen. A szentély dominánsan **keresztboltozatos** lefedést kapott. Természetesen nemcsak a szentélyben alkalmazták, mint láttuk, Szepeshelyen valószínűleg az egész hosszhoz így volt lefedve. Ugyanakkor ritka és inkább késői jelenség, hogy a sekrestye keresztboltozatosot kapott (Káposztafalva [14. kép], Szepesbéla, Leibic: Szűz Mária, Csütörtökhely, Hunfalva [15. kép], Sárosban Nagysáros [16. kép]). Toronyaljban is ritka, de ezek az esetek inkább archaikusnak számítanak: Szepesváralján ezt szalagbordával oldották meg (17. kép), és Szepesbélán is a sarokhornyolt típus kifejezetten régies kiadása jelenik meg (18. kép).

Nem minden szentélyben vizsgálható az egykori keresztboltozat. Gánócon, Ólublón és Svábfalván csak a falképek felülete jelöli ki az egykori keresztboltozat ívét. A sárosi Kelembéren a sarokkonzolokról ma élkeresztboltozat indul (47. kép), eredetileg ez is bordás lehetett.

2.2.27. Kakaslomnic, levéldíszes bordaindítás a szentély délkeleti sarkában

2.2.28. Kakaslomnic, a szentély északkeleti konzola bordaindítással

Paloncán is csak a bordaindítások vannak meg, a mai térlefedés síkfödém. Szepesváralján csak a konzolok maradtak meg (54. és 59. kép), de Myskovszky feljegyzései irányadóak lehetnek. Harakócon is csak a konzolok tanúskodnak az egykori bordás boltozatról, ráadásul a két nyugati elhelyezése szokatlan, nem a sarokba esnek – itt biztosan átalakításokkal számolhatunk (19. kép).

A **bordaprofil** néhány kivételtől eltekintve vagy élszedéses vagy sarokhornyolt. A legrégebbi a szepesváraljai toronyalj már említett szalagbordája, melynek záróköve sincs. Szepesben az élszedéses típus a ritkább (Alsórépás, Csütörtökhely, Jekelfalva, Krig, Menguszfalva, Száztelek [20. kép], Ragyóc, Szepesszentlőrinc; Hunfalván a sekrestyében találjuk, Milajon bordatöredék tanúsítja használa-

tát⁸). Sárosban viszonylag gyakoribb, a 16 bordás keresztboltozatos szentélyből hét ilyen (Alsószalók, Décső, Harapkó, Nagysáros: Szent Jakab, Tapolymeggyes, Zsebefalva, Zsegnye: szentélynégyyszög).

Szepesben domináns a sarokhornyolt típus (Batizfalva, Dénesfalva, Felsőrépás, Gerlachfalva,⁹ Hernádtapolca, Illésfalva,¹⁰ Kakaslomnic, Káposztafalva: sekrestye, Keresztfalu, Leibic: Szentlélek, Mateóc, Nagyolsva, Pongrácfalva, Poprád, Savnik, Szepesbéla: szentély, sekrestye, és toronyalj, Szepeshely, Szepesjánosfalva, Szepeskörtvélyes, Szepesmind-

szent, Szepessümeg, Szepesztótfalu, Szlatvin, Toporc, Újlubló, Zsegra). Ezt a bordaprofil még hosszasan alkalmazták a hajók boltozásakor is. Éppen ezért fontosak az arányok. A sarokhornyolt bordatípus Magyarországon már a XIII. század első felében megjelenik, de ritka. Korai példája a kerci ciszterci apátság, melynek datálása vitatott, újabban Marosi Ernő érvelt a XIII. század első évtizedei mellett.¹¹ Kercrokonságában Szászsebes és Prázsmár is ezt használta, ez utóbbiak már részben a tatárjárás után. Az erdélyi példákon azt látjuk, hogy a sarokhornyok közti orrtag aránylag

←← 2.2.29. Bábafalva, bordaindítás a szentély déli falán

← 2.2.30. Bábafalva, bordaindítás a szentély északi falán

2.2.31. Szepesbéla, a szentély északkeleti háromnegyedoszlopának fejezete

széles (a 29 cm széles bordából 15 cm, 52%). A tatárjárás után épült mórchidai (árpási) premontrei templom szentélyében 23,5 cm-es szélességhez 16 cm-es orrtag járul (68%). Szepeshelyen a sarokhorony egészen jelentéktelen. A szepesbélai az idézettekhez hasonló (27/18 a szentélyben és 19/10,5 a toronyaljban [18. kép], 67%, illetve 55%). A többi mérhető adat mind 50% alá esik, arányaiban legkeskenyebb orrtaggal Kakaslomnicon és Hernádtapolcán találkozunk (26%). Nyilván leegyszerűsítés volna ezt az adatsort kronológiai sorozattá alakítani, de támpontot nyújthat.

Ha ilyen szemmel nézzük a sárosi emlékeket, a hét sarokhornyolt bordával fedett szentély (Berzevice, Hám-bor, Hedri, Krivány, Miklós-vágása, Orkuta, Szentkereszt) meglehetősen szórt képet mutat. Szentkereszt, Berzevice, Miklós-vágása és Hám-bor az átlagos szepesi adatoknak felel meg, Hedri arányai Szepesbélához hasonlóak, míg Krivány a legkeskenyebb orrtagos szepesi bordákat idézi, Orkuta pedig (ahol a bordaprofil részben élszedéses is) szélsőségesen keskeny orrtaggal rendelkezik (ez a templom más szempontok alapján is későinek tűnik). Sarokhornyolt bordával

fedték még a héthársi templom déli mellékkápolnáját is, de ekörül sok a bizonytalanság.

Míg e két típus a gótika korában lényegében időtlen, és csak az arányok alapján lehet megközelíteni datálásukat, van két jellegzetesen gótikus bordaprofil, amelyek jobban időhöz kötöttek. Az egyiket szokás csúcsívtagosnak nevezni, és jellegzetesen kora gótikus emlékeken tűnik fel; ez régiókban egyedül Szepesedelényből ismert (21. kép). A körtetagos borda ennél későbbi; már előfordul a XIII. században is, de leggyakrabban a XIV. században alkalmazták. Ilyen töredéket ismerünk Illésváráról. Előfordul a lándoki templomon is, de ez már túlnyúlik korszakunk határán. Sárosban a héthársi templom szentélyében és hajójában tűnik fel (22. kép), egészen különböző típusú konzolokhoz kapcsolódóan, ami igen megnehezíti a datálást; ha a szentély konzolaiból indulunk ki, akkor a XIV. század eleje tűnik valószínűnek.

2.2.32. Turócszentmárton, szentélybelső sarokoszloppal
2.2.33. Sztatvin, bordaindítás a szentélyben

2.2.34. Szepesszentlőrinc, bordaindítás a szentélyben
2.2.35. Décső, bordaindítás a szentélyben
2.2.36. Berzevice, bordaindítás a szentély délnyugati sarkában
2.2.37. Orkuta, bordaindítás a szentély délnyugati sarkában
2.2.38. Nagyvitéz, bordaindítás a szentély délnyugati sarkában

- 2.2.39. Ragyóc, bordaindítás a jelenleg sekrestyeként használt egykori szentélyben
 2.2.40. Szepesváralja, a toronyalj délkeleti konzola
 2.2.41. Szepesjánosfalva, a szentély délkeleti konzola
 2.2.42. Csütörtökhely, a szentély délnyugati konzola

- 2.2.43. Krig, a szentély délkeleti konzola
 2.2.44. Toporc, oszlopfő a szentély északkeleti sarkában
 2.2.45. Savnik, plébániatemplom, a szentély délkeleti konzola

Ennek felel meg a nagysárosi Szent Kunigunda-kápolnában alkalmazott körtetagos borda is (2.8.115. kép). Megjegyzendő, a körtetag előfordul még a dénesfalvi diadalív profilján is (2.3.23. kép), továbbá kapubéleteken – ezekkel a következő fejezetekben fogunk foglalkozni.

Míg a bordaprofilok lényegében a gótika általánosan elterjedt típusait követik, figyelmet érdemelnek a **bordaindítások** speciális megoldásai. Az élszedett vagy sarokhornyolt bordák ugyanis egyes esetekben a konzolokról egy hasáb alakú átmenettel indulnak, és csak bizonyos magasságban váltanak át a hornyolt profilra. Néha ez megjelenik a zárókőnél is (ezt a megoldást kapuk bélleténél és archivoltjánál

2.2.46. Száztelek, a szentély délnyugati konzola

2.2.47. Kelembér, a szentély északkeleti konzola a szentségfülkével

2.2.48. Nagysáros, konzol a Szent Jakab-templom szentélyében →

2.2.49. Miklós-vágása, a szentély délnyugati konzola →→

2.2.50. Szentkereszt, a szentély délnyugati konzola

2.2.51. Héthárs, a szentély északnyugati konzola

is szokták alkalmazni). A csatlakozás többféle lehet, de leggyakrabban lekerekített formák, egy gömb szelvényei képezik az átmenetet. Ez a Szepességben Szepeshelyen jelenik meg legkorábban (2.8.5. kép), majd széles körben elterjed. Példa erre Szepesbélán a szentély és a toronyalj (23. kép), továbbá Dénesfalva, Felsőrépás, Zsegra (24. kép), Csütörtökhely (42. kép), Poprád, Toporc (44. kép), Krig (43. kép), Szepesbélán; Szepeskörtvélyesen a zárókő tövében egész gömböket találunk (25. kép). Máskor a váltás átmenet nélküli (Savnik; Szepessümege: zárókő) vagy átlósan lejtős részsű (Szepessümege [26. kép], Szepesmindszent, Pongrácfalva, Újlubló, Nagylósva, Jekelfalva, Szepesbélán: sekrestye). A leggazdagabb a kakashalmi, ahol ezen a ponton levél-dísz je-

lenik meg (27–28. kép). Sárosban ez a megoldás szinte teljesen hiányzik, csak egy későbbi emlékről idézhető (Bábfalva, lejtős részsűvel, 29–30. kép). Különleges a szlatvini bordaíndítás is, mivel ez hengeres törzsű, és ebből nő ki a bordaprofil (33. kép).

A legtöbb bordás boltozat **konzol**ról indul. Néhány esetben azonban a sarkokba háromnegyedoszlopokat állítottak. Jó példa erre Szepesbélán (31. kép), Szepesdelény, Poprád és Toporc (44. kép); feltehetőleg ilyenek állhattak eredetileg a kakashalmi sarkokban is, mivel ezek a konzolok alul kör keresztmetszetűek és oszlopfejekre emlékeztetnek (27–28. kép). Valószínű, hogy nem kronológiai kérdésszerű, hanem műhelyhagyományról (Poprád és Toporc szoro-

2.2.52. Alsószalók, a szentély északnyugati konzola

2.2.53. Alsószalók, a szentély délnyugati konzola

2.2.54. Szepesamásfalva, a szentély délnyugati konzola

san összetartozik), illetve a vállalkozás rangjáról. Ezt jelezheti a hasonló megoldás Turócszentmártonban is (32. kép).

A bordákat azonban legtöbbször háromnegyedoszlopos alátámasztás nélkül indítják a falsarkokból. Az esetek egy részében nincs önálló, kidolgozott konzol, hanem a borda szinte belesimul a falsarokba, és egy geometrikus formában fogy el. A szlatvini hengerré alakuló borda logikusan kúp alakban záródik (33. kép). Az élszedések közt gúla alakban végződik az alsórépási, a szepesszentlőrinci (34. kép), hasáb beiktatásával a jekelfalvi borda. Sárosban ehhez hasonló Décső (35. kép), Harapkó és Tapolymeggyes megoldása. Itt ugyanakkor a sarokhornyolt profillal is előfordul, mint Berzevicén (36. kép) és Hámoron: mindkét helyen gúla alakú végződéssel, amelyet azonban vastag festés fed,

2.2.55. Szepeskörtvélyes, a szentély délnyugati konzola

2.2.56. Lőcse, boltozatindítás a minorita templom északnyugati sarkában

és az eredeti forma bizonytalan. Orkután a borda alját rombusz alakban metszik el (37. kép). Nagyvitézen az eredeti bordaindítás nagyon töredékes, talán belefutott a falsarokba (38. kép). A szepesi Ragyócon az élszedett borda egy hosszú és keskeny gúla alakban fogy el, de ez konzolszerűen kiugrik a falból (39. kép).

A szokásos konzolokat fejlemez zárja. Itt csak a geometrikus kialakításukat vesszük számba, a többi díszítő ornamentikát és figurális dísz érdemes ön-

2.2.57. Káposztafalva, az északi todalék délkeleti, vakmérnöves konzola

magában tárgyalni. Régies megoldású a szepesváraljai toronyalj, ahol a konzolok formája egy negyed henger (40. kép). Ugyancsak nehézkes formájúak a szepesbélai toronyalj gyámkövei vastag fejlemezükkel és kímára emlékeztető alátámasztásukkal; a két északon ornamentális dísz is érzékelhető (2.8.26–27. kép). Ennél egyszerűbb, négyzet alapú fordított gúla alkotja a konzolt Szepesjánosfalván (41. kép) és (valamivel kifinomultabb fejlemezrel) Csütörtökhelyen

(42. kép). A gúla oldalai íves kialakítást kaptak Krigen (43. kép) és összetettebb fejlemezrel Újlublón. Élszedést alkalmaztak a gúla sarkain Szepessümegeken (26. kép) és a toporci oszlopfőkön (44. kép). Élszedések egyes savniki konzolok is, de itt az ív nem homorú, hanem domború (45. kép). Más esetekben a konzol fejlemez sokszögű (vagyis nem a négy-szögű fejlemez helyezik el átlósan, hanem a fejlemez két oldalsó lapja derékszöveget zár be a falakkal, míg a harma-

2.2.58. Nagylósva, a szentély északkeleti, vakmérnöves konzola

dik oldala a zárókő felé néz). Ilyen, sokszögalapú fordított csonkagúla jelenik meg Száztelek szentélyében (46. kép), valamint ívelt oldallal Szepesmindszenten, Pongrácfalván és a káposztafalvi sekrestyében.

Sárosban a négy-szögű fejlemez megoldást Krivány, a sokszögűt Zsegnye (2.9.69. kép), ívelt oldallal Hedri (2.9.70. kép), Zsebefalva és a nagysárosi sekrestye képviseli. Kelembéren a négy-szög alapú gúla kivételesen nem átlósan he-

lyezkedik el a sarokban (47. kép). A nagysárosi plébánia-templom szentélyében pedig a konzolok kúp alakúak (48. kép). Miklós-vágásán az északnyugati és a délkeleti konzol is geometrikus jellegű, de nem tudni, formáikat mennyire torzították el átfaragással. Ugyanez a kétely érvényes a délnyugati, lépcsős karéjokban elfogyó konzolra is (49. kép), mely felidéri a szentkeresztgyámkövek karéjos, szintén bizonytalan lezárását (50. kép).

2.2.59. Szepesamásfalva, a szentély délkeleti, vakmértműves konzola

A többszörös karéjos oldalú, sokszögű gúla már a XIV. század jellegzetességei. Átmenetet képeznek ehhez a héthársi szentély díszítetlen nyugati konzolai (51. kép) és az alsószalóki konzolok (52–53. kép), de az utóbbiakon vakmértműves faragványok is megjelennek (2.8.118–119. kép). Kifejlett formában találkozunk vele Szepesamásfalván (54. kép), Szepesótfalun és egészen elkeskenyedve Szepeskörtvélyesen (55. kép). Ezek érett rokona (kiindulópontja?) a lőcsei mino-

2.2.60. Lőcse, vakmértműves konzol a Szent Jakab-templom déli mellékhajójában →

rita templom szentélyében (56. kép), kerengőjében és ugyanott a Szent Jakab-templom sekrestyéjében lelhető fel.¹² Ez a sorozat azután a XIV. századi hajóboltozásoknál is folytatódik (pl. Szepesbéla, a főhajó északnyugati konzola).

A másik, már a XIV. századra jellemző forma a vakmértműves konzol. A szepesi emléanyagban előfordul a káposztfalvi (57. kép) és a csütörtökhelyi sekrestyében, Nagyszőlősi (58. kép), Szepesamásfalván (59. kép) és Szepesda-

rócon. Megfigyelhető ez a lőcsei Szent Jakab-templom mellékhajójában is (60. kép).¹³ Mint Ilkó Krisztina újabban kitért rá, a vakmértműves konzol Közép-Európában már a XIII. században megjelent és a XIV. század első felében szélesebb körben elterjedt, így az általa elemzett nyitrai székesegyházban már a XIV. század második negyedében alkalmazhatták.¹⁴ Ezt a folyamatot azonban már nem tisztunk kö-

vetni: ezzel ugyanis már túllépnénk az Árpád-kor építészeti hagyományain.

Szabadon álló támaszokat csak többhajós templomban alkalmaztak, ebből pedig keveset ismerünk. Összetett pillért találunk Szepeshelyen, ahol a főhajót a mellékhajótól kereszt alakú pillérek választják el, amelyeket négy oldalról féloszlopokkal bővítettek (1. kép). Ennek felelnek meg a fal-

2.2.61. Szepesolaszi, a déli diadalívpillér

2.2.62. Savnik, a ciszterci kolostor falpillérekötegének törzstörödéke (Igló, Régészeti Intézet)

pillérek is, amelyek hasáb elé állított féloszlopokból állnak.¹⁵ Ez a forma ismert a szepesolaszi templom diadalívéről is, amelyet a szentély felé eső sarokban háromnegyedoszlop egészít ki (61. kép). Ismert innen egy fejezecsoport is, amely olyan szerkezethez tartozott, melynek falsarkai közé háromnegyedoszlop illeszkedett – ez pilléren éppúgy elképzelhető, mint kapun (2.4.22. kép).¹⁶ A savniki ciszterci kolostorból csak egy lábázat ismert, amely szintén összetett pillérre vagy falpillérre vall: itt azonban a hasábhöz illesztett féloszlopot kiegészítették a sarkokba állított háromnegyedoszlopok (2.1.22. kép).¹⁷ Ezek a formák a román kori építészetből származnak, de alkalmazták őket a korai gótikában is, így ez összeegyeztethető az alapítás korával. Ugyanakkor Savnikról ismert olyan fejezecsoport és törzstörödéke is, amely pilléreköteg használatára vall (62. kép).¹⁸ Ez viszont a gótikus építészeti gondolkodásból ered.¹⁹ Ezek a szerkezeti sajátosságok azonban még csak nagy vonalakban teszi lehetővé az emlékek datálását és kapcsolatrendszerük felderítését, ennek finomításához további részletvizsgálatokra lesz szükség.

1. táblázat – SZEPESI TEMPLOMOK BORDAMÉRETEI

	TELJES SZÉLESSÉG (CM)	ORRTAG (CM)	%		TELJES SZÉLESSÉG (CM)	ORRTAG (CM)	%
Szepesbéla, szentély	27	18	67	Nagyszalók	17	6	35
Szepesbéla, toronyalj	19	10,5	55	Batizfalva	18	6	33
Szepessümege	20	10	50	Keresztfalu	18	6	33
Toporc	20	10	50	Dénesfalva	19,5	6,5	33
Szepesbéla, sekrestye	11	5	45	Alsórépás	15	5	33
Felsőrépás	15,5	6,5	42	Szepestótfalu	15,5	5	32
Leibic: Szentlélek-templom	20	8	40	Pongrácfava	20	6	30
Káposztafalva, sekrestye	20,5	7,5	37	Újlubló	14	4	29
Poprád	22	8	36	Szepesjánosfalva	14	4	29
Szepesmindszent	16,5	6	36	Szlatvin	17	5	29
Mateóc	17	6	35	Kakaslomnic	23	6	26
				Hernádtapolca	13,5	3,5	26

2. táblázat – SÁROSI TEMPLOMOK BORDAMÉRETEI

	TELJES SZÉLESSÉG (CM)	ORRTAG (CM)	%		TELJES SZÉLESSÉG (CM)	ORRTAG (CM)	%
Hedri	16	8	50	Hámbor	14	5	36
Szenkereszt	17	7	41	Krivány	19	5	26
Berzevice	16	6	37	Orkuta	21	3	14
Miklósvágása	16	6	37				

JEGYZETEK

1. Az újabb megfigyeléseket ld. részleteiben: *Katedrála* 2017, 45–50., 177–179.
2. *Katedrála* 2017, 240.
3. *Katedrála* 2017, 178–179. Az északi torony boltozatához 1224-es dendrokronológiai dátum tartozik.
4. *Stredoveký kostol* 2015, 556–558. no. III.23. (B. Pomfyová).
5. *Stredoveký kostol* 2015, 578–581. no. III.26. (B. Pomfyová).
6. ŽÁRY 1986.
7. MENCL 1937, 297–299. a nyugati tornyot és a nyugati és északi hajófalat XIII. századnak tartja.
8. POLLA 1966, 138.
9. A bontást megelőzően, Divald Kornél megfigyelése és rajza szerint. DIVALD 1999, 320.
10. JAVORSKÝ 1988, 84. és 26. ábra. Ugyanitt élszedett és kör-tetagos profil is szerepel. A kutatás dokumentációjához

(AÚ SAV Nitra/Nyitra) Marián Soják biztosított hozzáférést, amit ezúton is köszönök.

11. MAROSI 2021, kül. 125–127.
12. ŽÁRY 1986, 1., 6. és 3. kép. Ld. még a ménhárdi sekrestyében, uo. 73. kép.
13. ŽÁRY 1986, 2. kép. A későbbi emlékek közül említhető a podolini Szűz Mária-templom szentélye és a gölnicbányai templom sekrestyéje.
14. ILKÓ 2019, 163–164.
15. *Katedrála* 2017, 175–176.
16. MENCL 1965, 31., 4.[!] kép.
17. *Stredoveký kostol* 2015, 557.
18. *Stredoveký kostol* 2015, 558.
19. A kora gótikus pillérekötegekről legutóbb: MAROSI 2021, 64–69.

2. 3. A DIADALÍV FORMÁI

A templomokban a szentélyt a hajótól elválasztó, vagy ha úgy tetszik, azzal összekötő diadalív különösen hangsúlyos vizuális elemet képvisel. Ez az a kapu, amely a világi hívek számára megnyitja a szentély terét. Mintegy ablakként keretezi a szent térben zajló liturgia látványát. Ezért a liturgikus cselekmények során állandó, meghatározó vizuális elemként működik. Belépve a templomba, rögtön szembe-tűnik, dominánsan határozza meg a belső összképét. A diadalív vonalában állt a szentélyrekesztő, ahol ilyenekkel számolhatunk (Nagysáros, ágostonos templom), illetve ennek ívében helyezték el azt a gerendát, amely gyakran a Kálváriát tartotta (pl. Szepesbéla, 1. kép). A diadalív kialakítása a szerkezeti elemek és a stiláris jellegzetességek között foglal helyet. Alapformája, félköríves vagy csúcsíves kialakítása a templom meghatározó stílusjegye, mely alkalmas az elsődleges csoportosításra, ugyanakkor arányai, ívének emelkedése, párkánnyal vagy lábazzal való ellátása esetenként változik, és alkalmasint kapcsolatokat is jelezhet.

A diadalív természetesen csak álló, ép állapotban megőrzött templomok esetében vizsgálható. Kiesnek azok a templomok, amelyek egész felépítménye vagy legalább a szentélyük elpusztult (a savniki ciszterci templom, Sztojánfalva, Milaj, Gerlachfalva, Szepeshely; a nagysárosi ágostonos templom), vagy ezt a részt újkori vagy modern átépítéssel pusztították el (Hunfalva, Alsózúgó, Illésfalva, Ragyóc, Szepesváralja, Szepesapolca, Hernádfalu, Létánfalva; Sárosban Jakabföldre). Érdekes figyelmen kívül hagyni az egyértelműen gótikus átépítéskor keletkezett szentélyeket, melyek diadalíve már ehhez a szerkezethez igazodik (Káposztafalva, Ménhárd, Szepesófalva, Szepesszombat, Leibic: Szűz Mária) vagy el is marad (Márkusfalva).

Természetesen akkor sincs diadalív, ha a templomnak nincs szentélye (Kissóc). Szorosan vett diadalívvé a haszti egykor négykaréjos templomban sem találkozunk, a megmaradt három apszis közvetlenül nyílik a középtérbe, de a keleti apszis két oldalán olyan párkányokat találunk, amilyenek diadalíven szoktak lenni; ráadásul a két másik apszis nyugati oldalán is vannak egyszerűbb párkányok.¹

Elmarad az önálló diadalív általában akkor is, ha a szentélyt dongaboltozat fedi (Hernádmáté; Sároskőszeg, Sing-

2.3.1. Szepesbéla, a templom belső tere keletre

2.3.2. Ruzskin, a diadalívben másodlagosan felhasznált párkány, 1961 (PÚ SR, 13756)

2.3.3. Hernádtapolca, belső keletre

2.3.4. Menguszfalva, belső keletre

2.3.5. Pongrácfalva, belső keletre

2.3.6. Szepesedélény, belső keletre

lér). Magas esetében ilyen van, de a templom 1948-as radikális átépítése kételyt ébreszthet eredetisége iránt. Ezzel szemben Sárosszentimrének, noha szentélye emelt ívű dongaboltozattal fedett, jól elemezhető diadalíve van.

A diadalív formáját a többi templomban is óvatossággal érdemes kezelni. Különösen igaz ez a félköríves diadalívre. Ilyennel találkozunk a Szepességben Harakócon, Kislomnicon, Szepesamásfalván és Szepesvéghelyen, de mindegyiküknek újraboltozták a szentélyét, ami érinthette a diadalívet is. Ilyen volt az elpusztult ruszki templom diadalíve is az archív felvételek szerint,² de ennek szent-

télyét is újraboltozták. Mencl feltételezése szerint ugyan a diadalív eredeti, de kételyt ébreszthet, hogy falszövetében másodlagosan felhasznált párkány volt (2. kép).³ Hasonló a helyzet Sárosban Gombosszentgyörgy, Magyarjakabfalva és Cselfalva esetében, bár nem zárható ki, hogy az utóbbi-

2.3.7. Toporc, belső keletre

2.3.8. Zsegra, belső keletre

ak részben eredetiek (Magyarjakabfalván a déli diadalív-pilléren középkori falkép maradt meg, de kérdéses, hogy az ív mennyre hiteles). Alacsony, félköríves diadalíve van a harapkői templomnak, amelynek a szentélyboltozata eredeti, és a diadalív párkányok is középkoriak lehetnek. Ezek-

ben az esetekben tehát falkutatásra volna szükség, addig jobb az óvatosság.

Egyértelműbb a helyzet a kosárívesen záródó diadalív-ívekkel (Szepes: Felsőerdőfalva, Izszakfalva, Gánóc, Svábfalva, Sáros: Nagyvitéz, Palocsa). Ezek szintén újraboltozott

2.3.9. Poprád, belső keletre
2.3.10. Szlatvin, belső keletre →

vagy síkfödemes szentélyekhez tartoznak, formájuk nem hiteles, de a függőleges szakaszban lehetnek eredeti elemek, amire a svábfalvi diadalív pillér lábazata figyelmeztet.

Ugyancsak óvatosságot igényelnek azok a kissé bizonytalan megoldások, amelyek a félköríves és a csúcsíves formák közé illenek. A csúcsív lekerekítésével a parabolaív-

hez hasonló formák jöttek létre az újraboltozott Szepesszentgyörgyön, de az eredeti boltozatát megtartó Hernádtapolcán (3. kép), Százteleken és a leibici Szentlélek-templomban (1.3.19. kép) is. A megoldás Sárosban is ismert a barokk boltozatú Radácson, továbbá az eredeti keresztboltozatos Hedrin és Tapolymeggyesen. A közeli Tapolykom-

2.3.11. Nagyolsva, belső keletre

2.3.12. Héthárs, belső keletre

lósón ez a forma még bizonytalanabb körvonalú, alkalmasint történnhetek rajta beavatkozások, bár az apszis félkuplaja eredeti lehet. Mindenesetre a megemelt ívű diadalívek az Alföld északi részéről is ismertek a XIII–XIV. század fordulójáról, mint Csarodán, ahol a szentély szintén bordás keresztboltozatos; de az átalakított Zajtán és a ma síkfödésű Krasznacégnyben is ezzel találkozunk.⁴

Mivel az itt tárgyalt emlékegy dőntő többsége gótikus, nem meglepő, hogy a legklasszikusabb megoldás a csúcsíves diadalív. Ennek jó példája Batizfalva, ahol az ív valamivel a magasság fele fölött indul egy párkányról, és a csúcsívek köríveinek a függőleges felezővonalhoz közel esik a középpontja. Egy sor emlék esetében találunk hasonló megoldást (Csütörtök-hely, Kakaslomnic, Keresztfalu, Krig, Mateóc, Menguszfalva [4. kép], Nagyszalók, Pongrácfalva [5. kép], Savnik, Szepesedelény [6. kép], Szepeskörtvélyes, Toporc [7. kép], Újlubló, Zsegra [8. kép]), néha ott is, ahol a szentély és a hajó is későbbi boltozatot visel (Felka, Malompatak, Ólubló, Tátraalja, Vitfalva). Kicsit magasabbról indul az ív Szepesszentlőrinc és Sztatvin [10. kép], valamint (párkány nélkül) Poprád [9. kép], Szepesbéla [1. kép], Szepesmindszent, Szepesótfalu és Nagyolsva [11. kép] esetében. Sárosban hasonló arányokat képvisel Hámbor, Héthárs (12. kép), Krivány, Palonca, Zsebefalva és Zsegnye.

Ehhez képest eltérést jelent, amikor az ívindítás a magasság felénél lejjebb van. Ezt általában az indokolja, hogy az ív meredekebb, azaz a körívek középpontjai a függőleges felezővonalától távolabb esnek. Szisztematikus építészeti felmérés lenne szükséges ahhoz, hogy ezt pontos számokkal támasszuk alá, de mivel ez egyelőre hiányzik, szemmérték alapján ebbe a csoportba sorolható Alsórépás (13. kép), Felsőrépás (14. kép), Szepesjánosfalva, továbbá Ábrahámfalva, ha az 1944-es felmérés pontos.⁵ Sárosban ide tarto-

2.3.13. Alsórépás, a diadalív

a szentély felől

2.3.14. Felsőrépás, belső keletre

2.3.15. Berzevice, belső keletre
2.3.16. Orkuta, belső keletre

2.3.17. Szentkereszt, belső keletre

zik Berzevice (15. kép), Orkuta (16. kép), Szentkereszt (17. kép) és a nagysárosi plébániatemplom (bár itt az ív nem meredekebb a klasszikusnál, de az ívindítás alacsonyabbra került, mert nagyobb fesztávot kellett áthidalni, 18. kép). Ez összhangban van azzal, hogy ezeknél a templomoknál általában a keresztboltozat bordáit is alacsonyabbról indítják, így a keresztboltozat íve meredekebb lesz.

Egy másik végletet az képez, amikor a diadalív nagyon nyúlánk, azaz az ívindítás a magasság kétharmada körül van. Ilyen a podolini temetőkapolna eredeti szentélyének a diadalíve (19. kép), amit nyilván a rendelkezésre álló keskeny felület indokolt. Nehezebb megmagyarázni Szepessümegeg és

Jekelfalva (20. kép) megoldását; vélhetőleg aránylag kisebb belterülethez akartak magas szentélyboltozatot létesíteni. Sárosban Alsószalók mutat hasonló törekvést (21. kép).

Az itt vizsgált arányrendszer-eltolódás két okból következhet be. Egyrészt a diadalív magassági és szélességi arányai változnak, így a szélesebb diadalív eleve alacsonyabb ívindítást feltételez. Ezt a szentély alapterületéhez viszonyított belmagasság befolyásolhatja. Másrészt azonos magassági és szélességi méretek mellett is kerülhet alacsonyabbra az ívindítás, ha az ívet meredekebbre kívánják venni (azaz az ív középpontjai távolabb esnek a függőleges felezővonalától). Ez viszont inkább stíluskérdésnek tűnik. Úgy

2.3.18. Nagysáros, a Szent Jakab-templom belső nézete keletre

2.3.19. Podolin, a Szent Anna-kápolna belső nézete keletre

látszik, a meredekebb ív kedveltebb a későbbi emlékeknél, de merev kronológiai sorozat ennek alapján sem alkotható.

Egy másik szempont lehet a diadalívek vizsgálatánál azok tagoltsága. A legtöbb esetben a diadalívpillérek egyszerű hasáb formájúak. Ez alól csak a szepesolaszi templom kivétel, amelynek diadalívpillérei az összetett pillérek logikáját követik (22. kép, ezt az előző, a támaszrendszerrel foglalkozó részben elemeztük), illetve a dénesfalvi, amelynek hengeresen tagolt diadalívpillérei a pillérkötegekre emlékeztetnek (23. kép). Itt a középső elem lapos, de széles orral is rendelkezik (körteág), amely a fejezetzóna fölött az archivolton is folytatódik. Magdalena Janovská 2014-es vizsgálatakor arra következtetett, hogy ez a diadalív már az 1400 körüli átalakításhoz tartozik, nem zárva ki, hogy

2.3.20. Jekelfalva, a belső tér archív felvételén (MÉM MDK, Fotótár, 010.582N)

2.3.21. Alsószalók, belső keletre

az eredeti köveket használták fel újra.⁶ Ha tényleg érintette a hajó boltozása a diadalívet, az biztos megtartotta formáit, mivel stílusban a szentély faragványaihoz tartozik.

A többi pillér esetében azt érdemes vizsgálni, alkalmaztak-e lábazatot, illetve az ívindításnál párkányt. Mivel ezek az elemek sérülékenyek, a hiányukból levont következtetésekkel óvatosan kell bánni.

A legegyszerűbb párkányformát, mely egy vastag lemezből áll, Vitfalván találjuk (24. kép). Ehhez hasonló Sárosban a zsegyei. A lemez alja egyes esetekben enyhén eltér a vízszintestől, így rézsűként fogható fel. Ennek egyszerűbb képviselői Szepeskörtvélyes, Tátraalja (25. kép) és Toporc. Meredekebb a rézsű Újlublón és Szepesszentlőrincen (26. kép). Száztelek esetében megváltoznak az arányok, a lemez elkeskenyedik és nagyobb kiülésű lesz (27. kép). A szepesszentlőrincihez esik legközelebb a sárosi Harapók megoldása. A lemezt máskor félhomorlat támasztja alá (Felka [28. kép], Pongrácfalva, Zsegra, Haraszton a nyugati párkányok). Sárosban ezt Kelembér képviseli. Malompatakon és Szepesedélyben ez annyival bonyolultabb,

hogy a diadalív élszedéses. A szepesolaszi diadalív párkánya is félhomorlattal alátámasztott lemezből áll.

A gazdagabb párkányformák lemez és pálca kombinációjából állnak. Ezt a kettőt támasztják alá rézsűvel Kakaslovnicon, Menguszfalván (4. kép) és Ólublón. A pálca csúcsívtagos lesz Savnikon és elmarad a rézsű (29. kép). Rézsű helyett negyedhomorlat az alátámasztás Batizfalván (30. kép), Harakócon, Nagyszalókon, Ruszkinban (2. kép) és a haraszi keleti párkányok esetében (2.1.15. kép). Ezt a tagozatcsoportot egy keskenyebb pálcával zárják le alul Keresztfalu (31. kép) és Mateóc esetében (megjegyzendő, e két emlék kőfaragványai is rokonok).

A lemez alatti negyedhomorlat és pálca szímatagra emlékeztető módon olvad össze Csütörtökhelyen és Felsőrépáson (14. kép). Hasonló a podolini Szent Anna-kápolna mai hajójához tartozó diadalív párkánya is (19. kép), de azt a kutatás a késő középkorra vagy a kora újkorra teszi. Ez a tagozat pálcával zárul alul a szlatvini diadalíven (32. kép). Szepesjánosfalván a vastag lemez alul élszedett, és ez alá kerül félhomorlat és félpálca (33. kép). Hasonló kialakítású

2.3.22. Szepesolaszi,
az északi diadalívpillér
2.3.23. Dénesfalva,
az északi diadalívpillér

2.3.27. Száztelek, az északi diadalívpillér párkánya
2.3.28. Felka, az északi diadalívpillér párkánya
2.3.29. Savnik, az északi diadalívpillér párkánya

2.3.24. Vitfalva, a déli diadalívpillér párkánya
2.3.25. Tátraalja, a déli diadalívpillér párkánya
2.3.26. Szepesszentlőrinc, az északi diadalívpillér párkánya

2.3.30. Batizfalva, a déli diadalív pillér párkánya
 2.3.31. Keresztfalu, a déli diadalív pillér párkánya

2.3.32. Sztatvin, a déli diadalív pillér párkánya
 2.3.33. Szepesjánosfalva, a déli diadalív pillér párkánya
 2.3.34. Podolin, Szűz Mária-templom, a déli diadalív pillér párkánya

2.3.35. Zsebefalva, az északi diadalív pillér párkánya
 2.3.36. Nagyolsva, a déli diadalív pillér lábazata
 2.3.37. Szepessümege, az északi diadalív pillér lábazata

a podolini Szűz Mária-templom diadalív párkánya. A templomot később erősen átépítették, de a diadalívet az 1290-es évekre teszik (34. kép).⁷ Ez utóbbi emlékeztet Zsebefalvára, de itt a félpálca elmarad (35. kép). Ezek már igen fejlett tagozatok, ha egykorúak az épületekkel, akkor késői voltukat jelezhetik.

Rendhagyó megoldással ugratják vissza az ívindítást Hernádtapolcán, ahol így egy negyedpálca a lábazatokra emlékeztető módon alkotja a párkányt (3. kép). A lábazatok ritkán díszítettek, kiemelendő Nagyolsva kétlépcsős rézsűje (36. kép), Szepessümege félpálcája (37. kép) és Svábfalva pálcával megfogott öblös homorlata.

Mint látjuk, az emlékek alig felén találkozunk díszített diadalívvel, és azok kialakítása is változatos. Nem biztos, hogy az egyszerűbb a korábbi (Toporcon például viszonylag későn is az egyik legegyszerűbb megoldás tűnik fel), a bonyolultabbak viszont késői építést vagy átalakítást sejtetnek. Sárosban nemcsak az emlékegyes csekélyebb számából fakad, hogy alig ismerünk párkánnyal kialakított diadalívet. Úgy tűnik, ebben is megragadható a sárosi emlékegyes szerényebb díszítése, amit a konzolformák esetében már megtapasztalhattunk.

JEGYZETEK

1. Myskovszky Viktor 1881-es hosszmetszeten (MÉM MDK, Tervtár, K 459) az északi apszis mindkét oldalán azonos, fejlett profilú párkányt ábrázolt, de lehet, hogy ez pontatlanság.
2. PÚ SR, 230756 (1934). Vö. Kovács G. 2019.
3. PÚ SR, Z 3539, Mencl periodizált alaprajza az 1930-as évekből. Vö. PÚ SR, 230765 (1961).
4. SZAKÁCS 2011b, 18.
5. PÚ SR, A 9477, Stenczel.
6. JANOVSKÁ-OLEJNÍK 2016, 22.
7. SPS II. 490.

2. 4. KAPUTÍPUSOK

A Szepesség késő Árpád-kori emlékének leglátványosabb részét a kapuk alkotják. Ha a diadalív a világi hívek teréből a szentélybe való átmenet szimbolikus határa, akkor a kapu, mint a szakrális tér és a külvilág találkozási pontja, még ennél is jelentősebb. Az emlékének bőséges és távolról sem uniformizált. Többféle szerkezettel is találkozunk, és ezeket részben egymással szorosan kapcsolódó ornamentika díszíti – de ezt a szempontot majd egy későbbi fejezetben tárgyaljuk.

A Szepesség egyik jellegzetes megoldása a nyugati torony azon kialakítása, amelynek kívülről nyitott (gyakran dongaboltozattal fedett) toronyaljába nyugatról egy **széles boltív** vezet. Ezek nem is kapuk, hiszen eredetileg nem voltak zárhatók, bár az újabb időkben rendszeresen zárhatóvá alakították őket. A Dunántúlon elég gyakori az olyan toronymegoldás, ahol a toronyalj nyitott előcsarnokként funkcionál, de azoknál nincs ilyen boltíves lezárás.¹ Ezekben az esetekben sokszor ma is látható, hogy a toronyalj boltozatának áttörésével a harangozást könnyítették meg. A Szepességben ennek nincs nyoma, de nem lehetetlen, hogy eredetileg a toronyaljból harangozni is lehetett. Az itt tárgyalandó boltívek a teljes fal szélességét áttörő nyílások, lényegében dongaboltozatos terek önmaguk is. Szinte mind csúcsíves, félköríves formában csak a csonka gerlachfalvi templom őrzi (de ez elé bonyolult támpillérrendszer épült, kérdéses a hitelessége), és talán efféle utal a malompataki torony ma elfalazott bejárata (2. kép). Félköríves a ragyóci torony bejárata, de ezt utólagosnak tartják.² Megemelt ívű (vagy lekerekített csúcsíves) a bejárat Száztelek és Szepesamásfalva tornyába, és határozottabban a csúcsíves formát idézi Szepesszentlőrinc, Toporc és Szepesmindszent tornya.

A legáltalánosabb a csúcsívesen kialakított boltív. Ezek egy része ma vakolt, nem állapítható meg a falazási technikája (Poprád [3. kép], Felka, Nagyszalók; ma is nyitott toronyaljba vezet Szentmindszent [4. kép], Zsegra és Savnik esetében). Ennek a megoldásnak jó analógiája Sárosban Harapkó, Illésfalván a vakolat kváderkő keretet imitál. Más esetekben az ívet keretező kváderkövek tényleg láthatók, középen az ívet lezáró zárókövel (Káposztafalva, Kakaslomnic, Szepesszombat [5. kép], Szepesedelény, Szepesváralja). Ennek a csoportnak a legelőkelőbb tagja a ménhárdi, melynek gondosan rakott ívét lemezből és negyedpálcából álló párkányról indították (6. kép). Néhány esetben a faragott kőkeret nem záróköben található, hanem a fuga a csúcsív közepére esik (Márkusfalva [7. kép], Keresztfalu, Pongrácfalva, Menguszfalva; Strázsa és Batizfalva esetében a hitelesség kérdéses). Végül Svábfalván a nyílást sarokhorony kereteli.

Ez a megoldás tehát a Szepességben tipikusnak tekinthető (28 eset), és inkább regionális sajátosság, mint a belső összefüggések mutatója. Csak nagyon ritkán marad el (pl. Csütörtökhely, Milaj, Hunfalva), és sok esetben már a középkorban kapuval zárták el (pl. Szepesbéla, Leibic: Szűz Mária; Felsőrépás, Hernádtapolca, Nagyolsva, Létánfalva?); még gyakrabban utólag módosították (legalább 15 esetben). Bár Sárosban a nyugati torony ritkább, az emlékének fele rendelkezik ilyenrel, és ehhez képest csak Harapkó és Hámor idézhető ebben az összefüggésben (Sárosköszeg és Jakabfölde esetében ilyen eredetileg sem volt, a többi tornyot átalakították). Ez tehát inkább elválasztja egymástól a két megye emlékének.

A legegyszerűbb kapuformát a **félköríves** kialakítás jellemzi. Ilyen nyílik a haraszi déli karéj nyugati részébe (a

2.4.1. Szepesedelény, az északi kapu északnyugatról

feltárások szerint ez eredetileg kőkeretes, ma vakolt).³ Fel-tárták és bemutatták a szepesdelényi déli kapu (8. kép) és a szentély déli kapujának félköríves kőkeretét, és eb-ben a formában működik ma is a toronyaljából a hajóba vezető nyugati kapu (de a toronyalj keleti árkádjára, mint láttuk, csúcsíves, és a templom legelőkelőbb, bélétes ka-puja északon nyílt). Félköríves, kőkeretes a kakaslovníci szentélykapu is. Poprádon a szentély déli kapuját befalaz-ták (2019-ben látható volt ennek téglafala az eredeti ha-

2.4.2. Malompatak, bejárat a torony nyugati falán

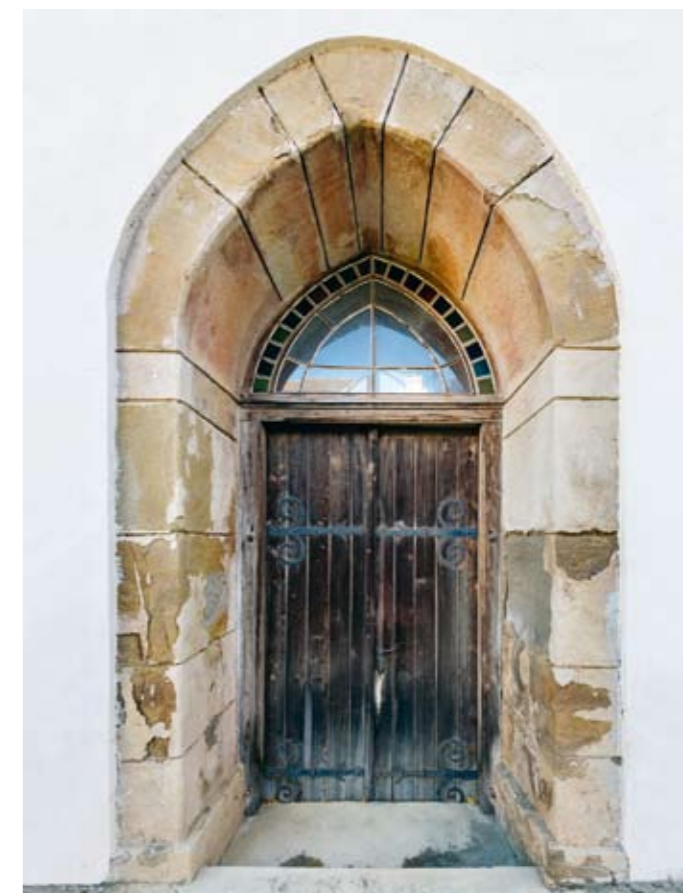
2.4.3. Poprád, a torony földszinti része a nyugati bejáratral a 2019-es falkutatás idején

2.4.4. Szentmindszent, a torony nyugati bejárata →

2.4.5. Szepesszombat, a torony nyugati bejárata →→

2.4.6. Ménhárd, a torony nyugati bejárata a toronyalj felől →

2.4.7. Márkusfalva, a torony nyugati bejárata →→

talmas kőtömbök között; sajnos a vakolatleverés az ívet nem érintette, így nem tudjuk, annak formája hiteles-e és kőkerettel látták-e el). Félköríves kapukat a sekrestye bejárataként is alkalmaztak, alkalmasint az egyszerűbb, alárendelt funkció miatt, és ezek nem is feltétlenül koraiak (Szepesszentgyörgy, Szepesmindszent, Harakóc). Sárosban talán félköríves volt a ma inkább kosáríves formával jelzett, befalazott tapolymeggyesi déli kapu.

2.4.8. Szepesdelény, a befalazott déli kapu
2.4.9. Szepesmindszent, a szentély befalazott déli kapuja
2.4.10. Felka, a szentély befalazott déli kapuja a 2021-es falkutatás idején

Csúcsíves, egyszerű kialakítású nyílások többször szerepelnek a toronyaljából a hajóba vezető kapuként (Poprád, Száztelek, kőkerettel: Batizfalva, Keresztfalu, Pongrácfalva, Toporc). Szepes-tótfalun itt és a sekrestyén, Mateócon és Szepesmindszenten a sekrestyén és a szentély déli falán (9. kép) találjuk ezek párját. Sekrestyekapuként alkalmazták Sároskőszegen és Zsebefalván, az utóbbi helyen déli kapuként is.

2.4.11. Lándzsásótfalu-Szentandrás, bejárat a hajóba a toronyaljából
2.4.12. Szepesvéghely, a szentély befalazott déli kapuja
2.4.13. Svábfalva, a hajó nyugati kapuja

2.4.14. Cselfalva, a templom déli homlokzata Myskovszky Viktor rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 1837)

A vakolatban érzékeltetett formák hasonlóak a felkai szentély déli kapuján is, de 2021-ben itt az alsó részen vakolatleverés történt, és napvilágra került az egykori igényes, alul összefutó két pálcából és köztük homorlatból álló, kőkeretes kialakításának töredéke (10. kép). Ez arra figyelmeztet, hogy a vakolat alatt sokszor több rejtőzik, mint hinnénk.

A csúcsíves kapuk egy nagyobb csoportját **élszedéssel** látták el. Ilyen Lándzsásótfalu-Szentandrás (11. kép) és Alsózúgó nyugati kapuja, a leibici Szentlélek-templom befalazott déli kapuja, néhány esetben a szentélybe vezető déli

kapu (Nagyszalók, Szepesvéghely [12. kép], Káposztafalva), és még gyakrabban a sekrestyekapu (Szlátvin, Kislomnic, Keresztfalu, Pongrácfalva, Poprád, Szepeskörtvélyes, Menguszfalva). Az élszedést Keresztfalun gömbszelvénnel állították meg, de gyakoribb a rézsű. Alsózúgó nyugati kapuja és a szepesszentlőrinci sekrestyekapu meredekebb ívelésű. Ezt az egyszerűbb kaputípust általában alárendelt helyen alkalmazták.

Svábfalván, ahol a torony nyugati bejáratát is **sarokhorrnyal** látták el, a csúcsíves nyugati kaput és a sekrestye-

2.4.15. Krig, a hajó déli kapuja

2.4.16. Szepesmátyásfalva, sekrestyekapu

2.4.17. Nagyolsva, sekrestyekapu

← 2.4.18. Szepeshely, nyugati kapu

2.4.19. Szepeshely, a nyugati kapu bal fejezetzónája

2.4.20. Szepeshely, a nyugati homlokzat a restaurálás előtt

(MÉM MDK, Tervtár, K 7686) →

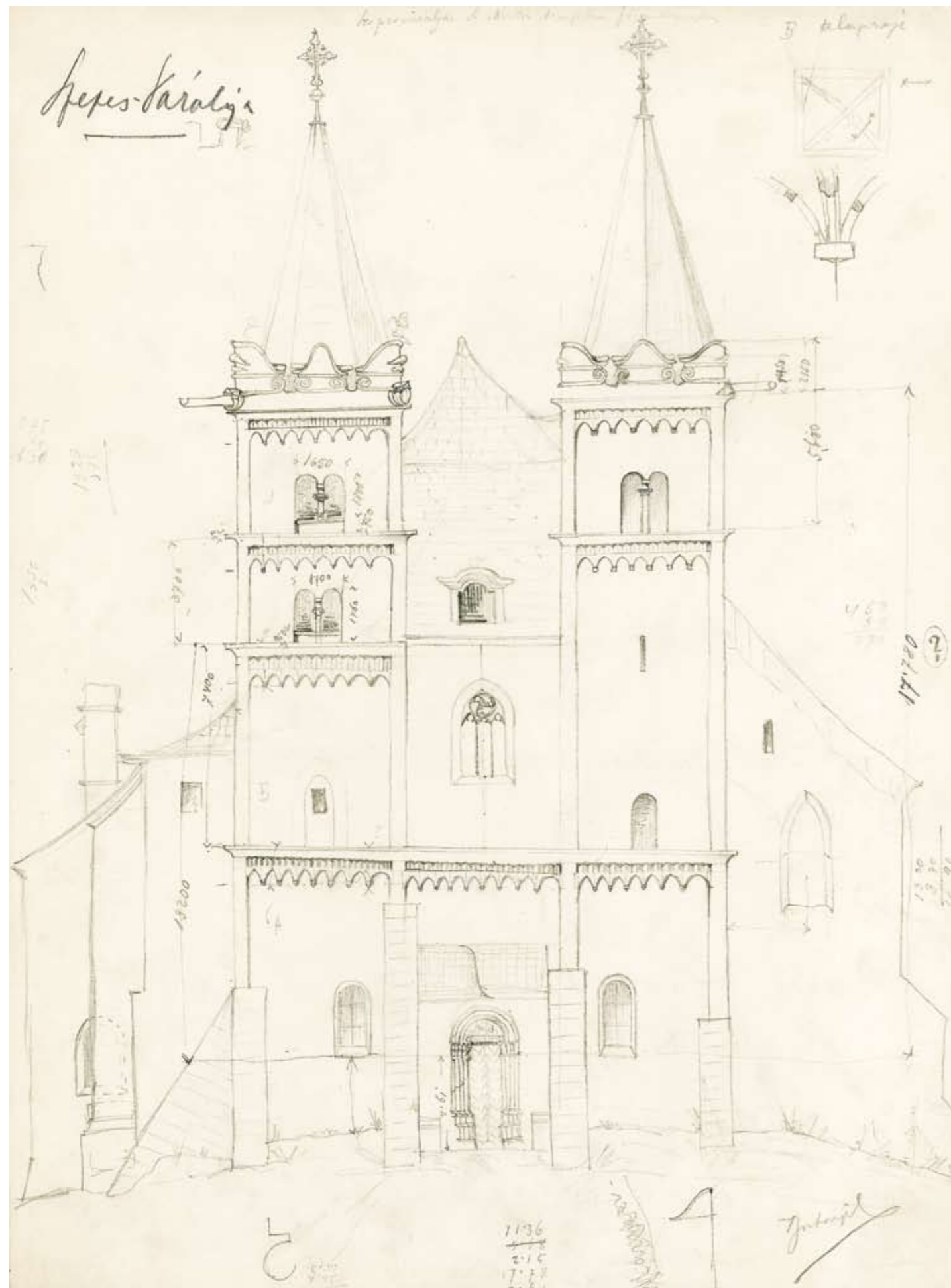
kaput is hasonlóan díszítették (13. kép). Míg ez itt az egész templomban következetes, másutt nem jellemző a megyében. Sárosban viszont van rá példa Cselfalván, ahol ez ma csak az archivolton fut körbe, de Myskovszky Viktor 1876-os rajza szerint ez folytatódott a szarköveken is (14. kép).⁴ Kelembéren is a déli kapu efféle, de annak vájatolt keretét talán csak vakolatból formálták.

Bonyolultabb formát alkalmaztak Krigen a déli kapu esetében (15. kép), ahol az élszedéses kőkeret csúcsíves háromkaréjban végződik. Két esetben pedig egyenes szemöldökkővel alkalmazták az élszedéses díszet, mindkét esetben

karéjos díszű szemöldökkőgyámmal: ilyen a szepesmátyásfalvi (16. kép) és a nagyolsvai sekrestyekapu (az utóbbin vakmérnök díszítéssel, 17. kép), de ezek már bőven a XIV. század alkotásai lehetnek.

Az emlékanyag legreprezentatívabb részét a **béletes kapuk** alkotják. Az alábbiakban két alaptípust, a háromgyedoszlopokkal bővített lépcsős szerkezetűt és a hengertagok és homorlatok váltakozásából álló gótikus kialakításút mutatjuk be, különös tekintettel a fejezetek, a bélletsarkok és a lábhatárok kialakítására (de az ornamentika elemzését egy későbbi fejezetre hagyva).

Klasszikus **román kori portálszerkezettel** épült meg a szepeshelyi prépostsági templom nyugati kapuja (18. kép). Bár ezt a restauráláskor megújították, szerkezete hiteles.⁵ Béléte háromlépcsős, a sarkokban háromnegyedoszlopokkal. A fejezetzóna egységes, magába olvasztja az oszlopfeljezeteket és a falsarkokat is, fölötté fejlemez fut végig (19. kép). Egységes az attikai lábazat is, az oszlopok esetében saroklevéllel. Ez magas, rézsúvel kettéosztott bázison áll. Az archivolt félköríves, de a falsarkok vájatoltak és a háromnegyedoszlopok folytatásaként sokszög keresztmetszetű hengertagokat alkalmaztak. A mai háromszögű oromzat a restaurálás terméke, előtte egyenes lezárású volt (20. kép).⁶ A templom északi kapuja (21. kép) ennek redukált változata: csak egylépcsős, de a fejezet- és lábazati zóna egységes (saroklevél nélkül), és a bázis felső részét félpálca osztja ketté.

Az archivolt hengertagja sokszög keresztmetszetű, de a sarok nem vájatolt.⁷

A szepeshelyi nyugati kapuhoz fogható gazdagságút nem ismerünk a megyéből, de ez érthető is, hiszen más ehhez hasonlóan magas egyházi rangú intézmény temploma nem maradt ránk. A Szepesolasziból származó fejezetzóna (Igló, Régészeti Intézet, 22. kép) akár lépcsőzetes kapuhoz is tartozhatott. Lépcsős kapu nyomát tárták fel Illésván, de visszafalazták. Az archív felvételek szerint a fejezetzóna egységes volt, a sarokban háromnegyedoszlophoz tartozó fejezet bukkant elő.⁸ Ezek a korai, talán még a tatárjárás előtti periódusból származhatnak.

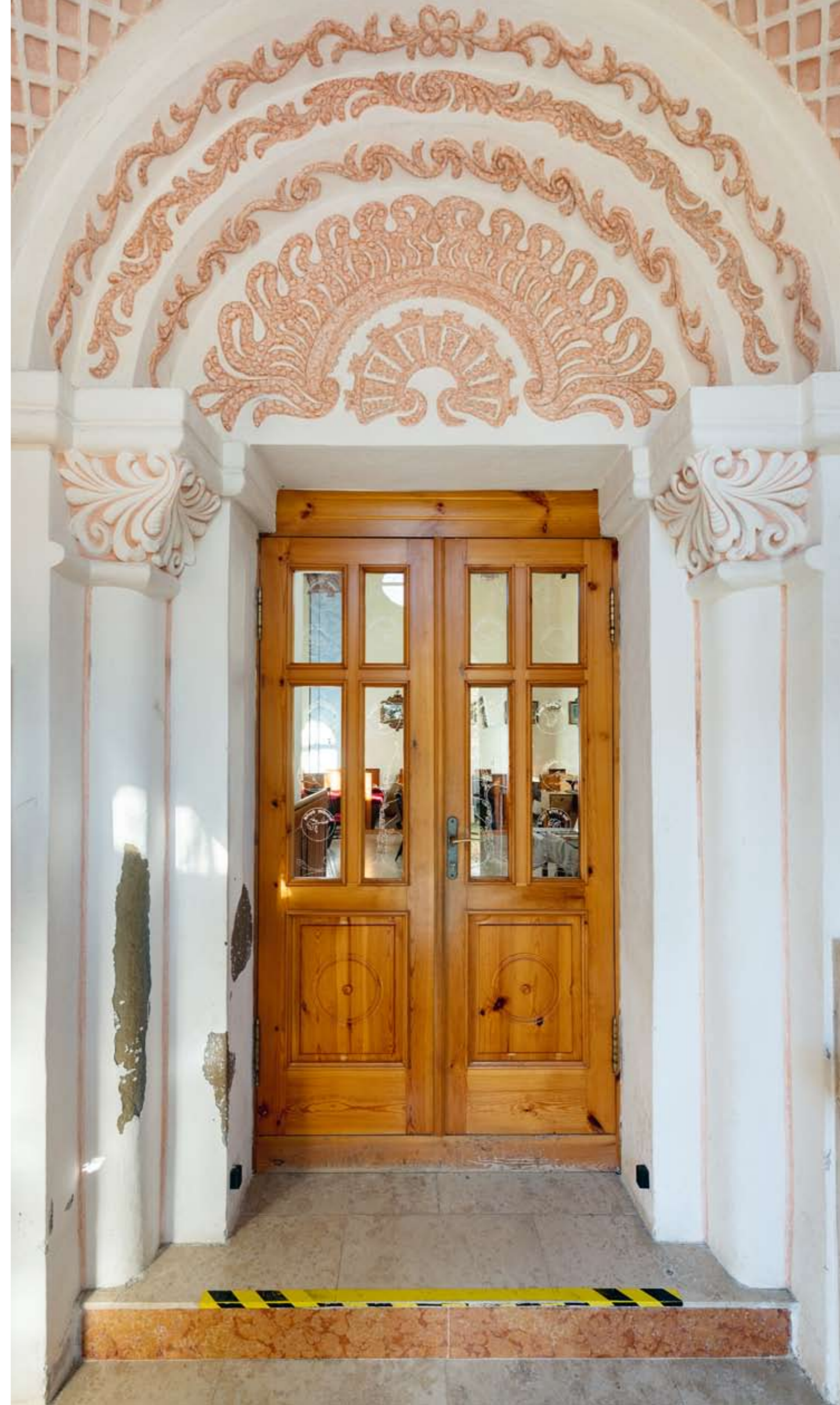
Ehhez hasonló szerkezetű lépcsős kaput alkalmaztak a leibici Szűz Mária-templom nyugati bejárataként (23. kép). Bár a kapu a szemöldökkő felirata szerint 1764-ben meg-

2.4.24. Leibic, a délnyugati kapu bal oldali bélletének maradványa
2.4.25. Leibic, a délnyugati kapu jobb oldali bélletének maradványa

2.4.26. Ménhárd, déli kapu →

újítták, főbb vonásaiban őrzí eredeti kialakítását. Az egylépcsős kapu falsarkában mindkét oldalon háromnegyedoszlop áll. Az oszlopfő felemeze és a kehelyfejezetnek megfelelő alapforma folytatódik a külső bélletlépcsón is, de csak a belső oldalon. A külső oldalra és a szárkövekre viszont nem húzódik át (szemben a szepeshelyi kapukkal), de a szárkövek felső részén szarvszerű, domború faragás

látszik. Mivel az eredeti szemöldökkövet eltávolították, lehet, hogy ezek a szemöldökgyám maradványai. Csak az oszlopoknak van egyszerű tóruszból álló lábazatuk. Az archivoltban hengertag folytatja a háromnegyedoszlopot, és a külső falsarkot hornyolták. Ennél gazdagabb lehetett a déli kapu (24–25. kép), amely ma töredékesen, egy (jelenleg lourdes-i barlangnak berendezett) előépítmény mögött

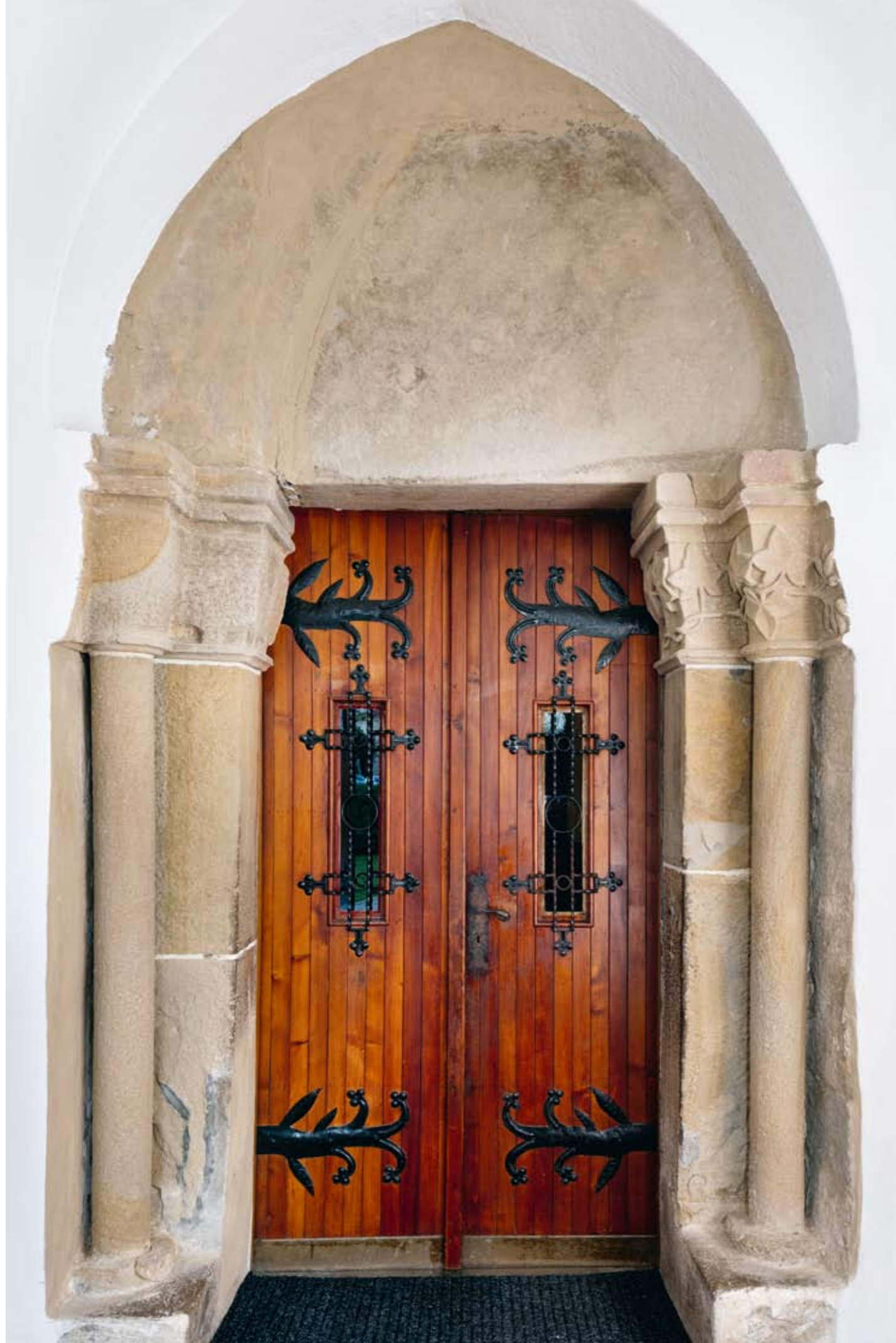

← 2.4.27. Ménhárd, nyugati kapu

2.4.28. Szepesszombat, déli kapu

2.4.29. Szepesszombat, a déli kapu keleti lábazata

2.4.30. Szepesbéla, nyugati kapu

2.4.31. Batizfalva, déli kapu

rejtőzik. Ennek jobb oldali béléte alapján úgy tűnik, a kapu falsarkaiban két-két háromnegyedoszlop állhatott, önálló fejezetekkel, de közös fejlemezrel. Az ezt lezáró párkány hasonló profilú volt, mint a nyugati kapun (lemez, félpálca, homorlat, félpálca). Az archivolt jobb oldali indításánál a hengertag is megmaradt. A kaputimpanont mindkét oldalon félpalmettalevelekkel díszített konzol támasztja alá. Ezek a szerkezeti megoldások egyediek a Szepességben.

A leibici nyugati kapuhoz viszont ismertek hasonlóak Ménhárdon. Az ottani déli kaput barokk stukkódíszbe öltöztették, az oszlopfő ornamentikája is barokk köntös alatt rejtőzik, de a szerkezet hiteles lehet (26. kép). A lépcsős kapu falsarkában háromnegyedoszlop, saját fejezettel, fölötte viszont a fejlemez (lemez, negyedpálca) egységes, kifordul a külső falsarkokra és befordul a szárkőre, mint Szepeshelyen. A nyaktag csak a külső falsarkon folytató-

2.4.32. Felsőerdőfalva,
a déli kapu 1959-ben
(PÚ SR, 7986)

2.4.33. Szepesdelény,
az északi kapu →

2.4.34. Szepesdelény, az északi kapu bal fejezetzónája

2.4.35. Szepesdelény, az északi kapu jobb fejezetzónája →
2.4.36. Szepesdelény, az északi kapu bal lábazata →→

dik, és annak is csak a belső oldalán, mint a leibici nyugati kapun. A lábázat sajnos nem ismert. Az archivolt csak falsarkokból áll, hengertag nélkül (de lehet, hogy stukkó alatt rejtőzik). Ennél épebben maradt meg a ménhárdi nyugati kapu (27. kép). A szerkezet azonos, de a fejezet fölötti fejlemez lemezből és félhomorlatból áll, az archivolt hengertagja sokszögprofilú és falsarka hornyolt. Az azonban, ahogy ma a fejlemez egységesen folytatódik a szárkövön is, nem hiteles, Mendl 1932-es felvétele szerint a szárkó párkánya eltérő profilú volt.⁹ A lábázat is restauráltak tűnik. Figyelemre méltó, hogy a nyaktag itt is ugyanúgy csak a külső falsarok belső oldalára terjed ki, mint az itteni déli kapun és a leibici nyugatin.

← 2.4.37. Káposztafalva, déli kapu

2.4.38. Felka, déli kapu

2.4.39. Káposztafalva, a déli kapu keleti lábázata

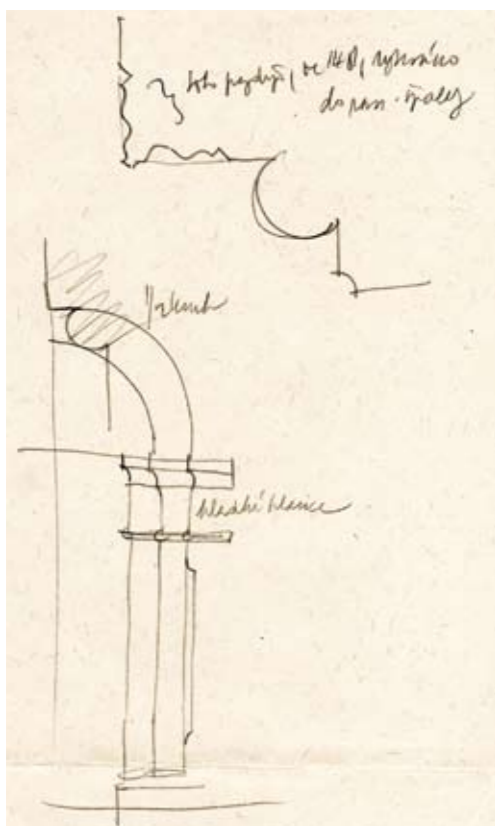
- ← 2.4.40. Felka, a déli kapu keleti fejezetzónája
- ←← 2.4.41. Felka, a déli kapu nyugati fejezetzónája
- 2.4.42. Létánfalva, a déli kapu jobb oldali béllete

Hasonló ezekhez a szepesszombati déli kapu (28. kép), de ott a fejezetzóna egységes és kiterjed a szárkőre éppúgy, mint a külső falsarokra. A háromnegyedoszlop szép attikai lábazata itt is elkülönül a környezetétől (29. kép), mint Leibicen és Ménhárdon (szemben Szepeshellyel, ahol ez a fejezethez hasonlóan egységes zónát alkot). A külső falsarok hengertagos díszítést kapott.

Szepesbélát több elem is a leibici csoport-hoz köti (30. kép). A nyugati kapu fejezetzónája egységes, befordul a szárkőre is, de a külső falsarokra nem. Csak a falsarok háromnegyed-ozlopának van lábazata, mely a leibicihez hasonlóan egyszerű tórusz. Az archivoltból nem maradt semmi, a timpanon ma csúcsíves keretbe mélyed, de ennek hitelessége kérdéses.

Ugyanakkor ehhez több szempontból is közel áll Batizfalva déli kapuja (31. kép). A fejezetzóna a szepesbélaihoz hasonlóan egységes és nem fordul ki a homlokzatra. A hengertagos archivolt külső falsarkát hornyolták, amit gömbszelvény állít meg, ez hasonló a külső bélletsarok díszítéséhez. A timpanon félkör-íves, benne háromkaréjos mélyedés. A lábazat megoldása eltér az eddigiektől. A magas bázison álló lábazat egységes, kifordul a homlokzatra is, és kettős pálca alatt rézsű alkotja. Ennek mindenben megfelelő lehetett a felsőerdőfalvi déli kapu, amennyire ez ma látszik (32. kép). Rokon a szepesedelenyi északi kapu is (ma a főhajó és az utólagos északi mellékhajó között, eredeti funkcióját elveszítve áll). Ez azonban

2.4.43. Létánfalva, a déli kapu bal fejezetzónája

2.4.44. Létánfalva, a déli kapu Václav Mencl
felmérésén (PÚ SR, Z 9697)

2.4.45. Szepessümege, déli kapu

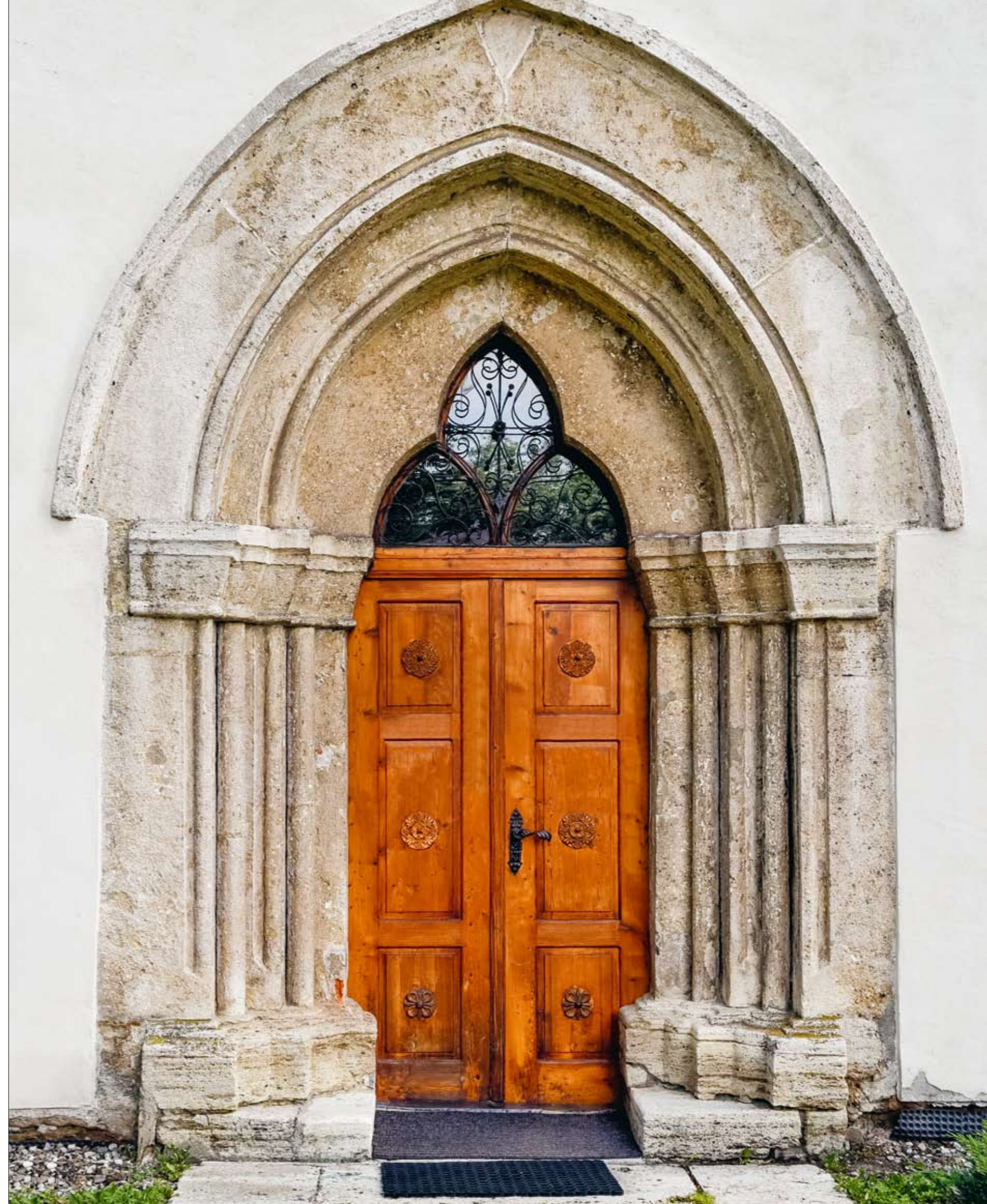
2.4.46. Kakaslomnic, déli kapu →

2.4.47. Kakaslomnic, a déli kapu Myskovszky Viktor 1879-es rajzán
(MÉM MDK, Tervtár, K 2557)

2.4.48. Toporc, déli kapu →

2.4.49. Kislomnic, a déli kapu keleti béléte

2.4.50. Márkusfalva, az áthelyezett egykori déli kapu →

gazdagabb: kétlépcsős, bélétebe két-két háromnegyedoszlop került (33. kép). A fejezetzőna itt is egységes, bár fejlemeze egyszerűbb az előzőekénél (34–35. kép). A falsarkok élszedettek, melyet gömbszelvény állít meg, hasonlóan az archivolt megoldásához. A kettős pálcából és vastag tóruszból álló lábazat egységes, és még a homlokzat elé kissé kilépő külső falsarkot is közrefogja (36. kép). Az archivolt csúcsíves. Míg szerkezete rokon a batizfalvi csoporttal, annál nemcsak gazdagabb, hanem kifinomultabb is, ami az ornamentikájára is igaz.

A káposztafalvi déli kapu (37. kép) az előzőekhez hasonló lábazattal rendelkezik (39. kép). Csak egylépcsős, külső falsarkán horonnyal. A fejezetzőna egységes, és (szemben Szepesbélával, Felsőerdőfalvával, Batizfalvával és Szepesdelénnyel) kifordul a homlokzatra. A fejlemez még az edelényinél is egyszerűbb, és a fejezeteket sem látták el ornamentikával. Félköríves archivoltja a bélétszerkezetet folytatja.

Egységes a fejezetzőna a felkai déli kapun is (38. kép), fölötté az edelényinek megfelelő párkánnyal (40–41. kép). Itt a bélétoszlop mindkét oldalán hornyolták a falsarkokat, bár azok geometrikus megállítása későbbi időket idéz. A fejezetzőnát viszont díszítették, és a szemöldökgyámkon emberfők néznek egymással farkasszemet. A lábazat itt is magas bázison áll, de formáit vastag meszelés takarja.

Közel áll a káposztafalvihoz a létánfalvi déli kapu (42–44. kép). Azonos a fejezet és a lábazat kialakítása. Itt azonban a belső falsarkot látták el horonnyal, míg a külső falsarkokra csúcsíves hengertag került, a tagozatot pedig átlósan lejtő rézsúvel állították meg, ami későbbi fejlődési fokra vall. Ehhez hasonló a szepessümegei déli kapu (45. kép), bár itt a sarokhorony és a hengertag megállítás nélkül végigfut. Az archivolton elmarad a háromnegyedoszlopnak megfelelő hengertag.

Ugyancsak hengertag került a kakaslomnici déli kapu külső sarkára (46. kép). A fejezetzőna itt is egységes és díszítetlen, bár ezek a kehelyfejezetek elegánsabbak. A timpanon csúcsíves, benne háromkaréjos keretben kereszt. Sajnos a bélétoszlopok elvesztek, és a lábazatok formái is bizony-

2.4.51. Márkusfalva, a kapu bal fejezetzónája

2.4.52. Márkusfalva, a kapu jobb fejezetzónája →

2.4.53. Márkusfalva, a kapu jobb lábazata →→

talánok: Myskovszky 1879-es rajzán ezek szerepelnek, de kérdéses a hitelességük (47. kép).¹⁰

A toporci déli kapu a szepessümegei bővített és modernizált változata (48. kép). A fejezeti és lábazati rész azonos, de a béllet kétlépcsős, és mindkét külső falsarka csúcsíves hengertagot kapott. A tagozatokat a létánfalvihoz hasonlóan állították meg. Az archivolt csúcsíves, benne kivágott háromkaréjjal. Az archivoltból itt is elmaradnak a henger-

tagok. Ennek szoros rokona a kislomnici déli kapu (49. kép), szintén két-két háromnegyedoszloppal és hengertaggal. Az oszlopfejek és fejlemezeik nem olyan kidolgozottak, és az archivoltzóna sajnos elpusztult.

Kétlépcsős, sarokhengertagos és az előzőekéhez hasonló lábazattal bír a márkusfalvi kapu is, amelyet a déli homlokzatról a déli mellékhajó nyugati végére helyeztek át, ezáltal elveszítette szárköveit és belső háromnegyedosz-

← 2.4.54. Zsegra, déli kapu

2.4.55. Zsegra, a déli kapu
jobb fejezetzónája

2.4.56. Zsegra, a déli kapu bal
fejezetzónája

← 2.4.57. Hernádtapolca, az áthelyezett déli kapu

2.4.58. Hernádfalu, a befalazott déli kapu

2.4.59. Hernádfalu, a déli kapu bal oldali fejezetei

lopait (50–53. kép). Az eredetileg kétlépcsős szerkezet nemcsak ornamentális faragványai miatt érdemel figyelmet, hanem számos újítása miatt is. Így a sarokhengertagok körtetagosak. A fejezetek is különböznek: nemcsak gazdagon díszítettek, hanem el is különülnek, azaz a falsarkok hengertagjai megszakítatlanul futnak tovább a csúcsíves archivoltban. A fejezeteknek fejlemezük sincs. A külső fal-sarok elé mindkét oldalon ornamentális konzol lép, amely

ma funkciótlan, de talán az archivoltot gazdagította újabb réteggel. Ennek rokona a zsegrai déli kapu (54–56. kép), mely szintén kétlépcsős, de oszloptörzsei elvesztek. A fejezeteknek van fejlemezé, de a szemöldökgyámon nincs ornamentális faragás. A csúcsíves archivoltban sem folytatódnak a háromnegyedoszlopok, és elmaradnak a márkusfalvi külső réteg konzoljai. A zsegrai tehát a márkusfalvinak valamivel konzervatívabb, leegyszerűsítettebb kiadása. En-

← 2.4.60. Keresztfalu, déli kapu

2.4.61. Keresztfalu, a déli kapu keleti fejezetei

← 2.4.62. Nagyszalók, déli kapu

2.4.63. Nagyszalók, a déli kapu keleti lábazata

nek a típusnak még egyszerűbb változata a hernádtapolcai templom déli mellékhajókapuja, ma áthelyezett pozícióban (57. kép). A kétlépcsős kapu külső falsarka hengertagos, a két belső élszedett. A fejlemezsel ellátott fejezetek itt sem olvadnak össze, a szemöldökgyámat a márkusfalvihoz hasonlóan díszítették. A lábazat egyszerűbb. A csúcsíves archivolt a bélletet folytatja, a timpanonban furcsa virágmotívummal.

A lépcsős szerkezetűek közé tartozik az átépített hernádfalui templom déli falában megőrzött kapu is (58. kép). Ennek külső sarkán csúcsíves hengertag fut körbe, a falsa-

rokban vaskos háromnegyedoszlop áll elkülönülő fejezetel, a belső falsarkon homorlattel kísért hengertag, önálló oszlopfővel (59. kép). A lábazat nem ismert. A csúcsíves archivolt ezt a profilt viszi tovább, de a belső hengertagból kiválik egy háromkaréjos forma.

Első ránézésre Keresztfalu déli kapuja ennek közeli rokonának tűnik (60. kép). A timpanonban megvan a háromkaréjos motívum, amely a belső, homorlattel kísért hengertagról indul. A további rétegek azonban nem lépcsősök, hanem pálcákból (oldalanként három-három) és köztül homorlatokból állnak, vagyis itt más logika, a **gótikus por-**

2.4.64. Ruszkin, az egykori templom déli kapuja 1961-ben (PŰ SR, 10656)

2.4.65. Ruszkin, a rekonstruált déli kapu a pozsonyi vár lapidáriumban →

← 2.4.66. Dénesfalva, déli kapu

2.4.67. Dénesfalva, a déli kapu bal fejezetzónája
 2.4.68. Dénesfalva, a déli kapu jobb fejezetzónája
 2.4.69. Dénesfalva, a déli kapu bal oldali lábazata

tálok szerkezete érvényesült. Sajnos a fejezetzóna elég lepusztult, de úgy látszik, egykor egybeolvadt. Ettől csak a belső, keskenyebb hengertag fele olyan magas fejezete különül el (61. kép). A lábázat is sérült, de mindegyik hengeres bázison ül. A nagyszalóki déli kapu béléte ennek egy hengertaggal bővített változata, ahol a két külső pálca

körtetagos, és a hengeres bázisok közül minden második kannelúrázott (62–63. kép). A timpanon háromkaréjos motívuma megvan, de a középső karéj összezsugorodott. Ehhez hasonló a ruszkini templom ma Pozsonyban őrzött kapuja (64–65. kép). Itt a béléthengertagok száma ötre emelkedik, fejezetük szintén összeolvadt, lábázatuk hengertagos.

← 2.4.70. Poprád, a déli kapu a restaurálás előtt (PÚ SR, No02)

Megvan a belső kis sarokhengertag is elkülönülő fejezetével, de hiányzik a háromkaréjos motívum a timpanonból. Ennek redukált változata a dénesfalvi kapu (66–68. kép), ahol a 3-3 pálca és a belső, keskenyebb sarokhengertag közös fejezetzónát alkot (ebbe beolvad a szemöldökgyám is). A lábazati gyűrűk alatt folytatódik a profil, amíg

2.4.71. Svábfalva, déli kapu

2.4.72. Szepesapolca, déli kapu

egy rézsűs, átlós irányú bázisban el nem tűnik (69. kép, hasonló rézsűs bázis Nagyszalókon is van).

Elkülönül ezektől a poprádi déli kapu, melyet a restaurálásakor teljesen újrafaragtak (70. kép). Ennek béléte is (részben körtetagos) hengertagok és homorlatok váltakozásából áll, fejlemezük egységes, de elmarad a díszített fe-

2.4.73. Szepesvéghely, déli kapu

2.4.74. Szepesvéghely, a déli kapu jobb oldali lábazata

2.4.75. Szepesmindszent, déli kapu →

jezet. A lábazatok hengeres bázison ülnek, amelyek beolvadnak a béllet alsó harmadát alkotó falsíkba. Az archivolt ma csúcsíves, de a restaurálás előtt félköríves volt, bár elég szabálytalanul, tehát feltételezhető, hogy ez az állapot is módosított volt. Mindenesetre ez a kapu elkülönül a többi szepesi darabtól.

- 2.4.76. Ménhárd, a szentély déli kapuja
 2.4.77. Pongrácfalva, déli kapu
 2.4.78. Nedec, déli kapu

Hengertagos-homorlatos szerkezetű a svábfalvi (71. kép) és a szepesapolcai (72. kép) déli kapu is. Mindkettő 4-4 hengertagból áll, de a külsők fele elvész a falsíkban, és Szepesapolcán a belső is csak fél. A két külső körtetagos. A hengertagok egy átlós rézsűbe futnak bele, mint Dénesfalván. Ezeknek azonban egyáltalán nincs fejezetük, megszakítatlanul futnak körbe a csúcsíves archivolton.¹¹ A szárkövek sarokhornyoltak, a szemöldökgyámokon emberfeje-

- 2.4.79. Létánfalva, a nyugati kapu északnyugatról
 2.4.80. Lőcse, Szent Jakab-templom, a Szent György-kápolna kapuja
 2.4.81. Szepesmátyásfalva, déli kapu

← 2.4.82. Leibic, Szűz Mária-templom, a szentély déli kapuja
2.4.83. Leibic, a déli kapu bal fejezetzónája

ket ábrázoltak. A két kapu annyira hasonló, hogy azonos műhely munkája lehet. Hasonló ehhez a szépesvéghelyi déli kapu (73–74. kép), de itt a hengertagok teljesek (itt is csak a külsők körtetagosak), és a bázis nem átlós falsík, hanem lépcsős. A ménhárdi szentély déli kapuja ezt a sort folytatja, rézsüs lábazattal, de itt mindegyik hengertag körtetagos (76. kép). Ez elég messze áll az ottani nyugati és déli kapu

felfogásától, így feltehetőleg a szentély XIV. század újjáépítésekor keletkezett. Ugyancsak a késői darabok közé tartható a szépesmindszenti déli kapu, hasonló rézsüs lábazattal és érdekes, liliomos, háromkaréjos, áttört timpanonnal (75. kép). Ehhez a típushoz tartozik a pongrácfalvi déli kapu is (77. kép). Nem áll távol ezektől a nedeci templom déli kapuja sem (78. kép). Létánfalva toronykapuja megtört

archivoltjával átépítés eredménye lehet, de ami ebből ma látszik (merőlegesen elhelyezett hengertagos béllet, külsején keskeny pálcataggal), már túllép emlékanyagunkon (79. kép). Ugyancsak fejlettebb a szepesmátyásfalvi déli kapu, mivel ennek tagoltabb a lábazata (81. kép). Ez már a lőcsei minorita templom kapuinak vagy a Szent Jakab-templom Szent György-kápolnája bejáratának felel meg (80. kép).

Nem a szerkezete, hanem az ornamentikája mutat egyértelműen Anjou-kori jellegzeteséget a leibici szentély déli kapujának (82–83.

2.4.84. Strážsa, a befalazott déli kapu

2.4.85. Strážsa, a kapu jobb oldali fejezetzónája

2.4.86. Toporc, a szentély befalazott déli kapuja

2.4.87. Szepesbéla, a szentély befalazott déli kapuja

kép). Itt ugyanis a körtetagos hengertagok önálló fejezettel rendelkeznek, és kúszólevelek sorakoznak a legkülső homorlatban is. A szemöldökgyámnak megfelelő helyen, bal oldalt emberfej őrződött meg. Végül érdemes kitérni a strázsai befalazott déli kapura (84–85. kép), melynek körtetagos hengertagjai szintén fejezetet hordanak. Ezek a kapuk jelzik, hogy a késő Árpád-kori hagyományok zökkenőmentesen folytatódnak a XIV. század évtizedeiben.

Ezen a ponton érdemes röviden visszatérni az egyszerűbb, nem többretegű kapukhoz. A toporci szentély déli, befalazott, csúcsíves kapujának a sarkán csúcsíves hengertag fut körbe, fejezet nélkül

← 2.4.88. Szepeskörtvélyes, a szentély befalazott déli kapuja kutatás közben

← 2.4.89. Szepesjánosfalva, nyugati kapu

2.4.90. Hedri, a déli kapu kibontott archivolt záradéka

2.4.91. Hedri, a déli kapu kutatás közben

2.4.92. Szlatvin, a befalazott déli kapu

2.4.93. Harakóc, déli kapu

2.4.94. Száztelek, déli kapu

(86. kép). Hasonló kialakítású, de mélyebb kísézőhornyokkal az alsózúgói déli kapu, és pálcataggal kísért a szepesbélai szentély (ma szoborfülkéként használt) déli kapuja (87. kép). Lehet, hogy efféle szerkezet nyomát őrzi a menguszfalvi déli homlokzat déli kapuja, melynek ma csak két szárkövének sarokhengertagot sejtető töredéke látszik. Rézsűkkel kísért a szepeskörtvélyesi szent-

2.4.95. Szepesedélény, déli kapu

2.4.96. Szepesedélény, a templom egykori kapuja Myskovszky Viktor 1876-os rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 7883)

2.4.97. Szepesedélény, a sekrestye kapuja

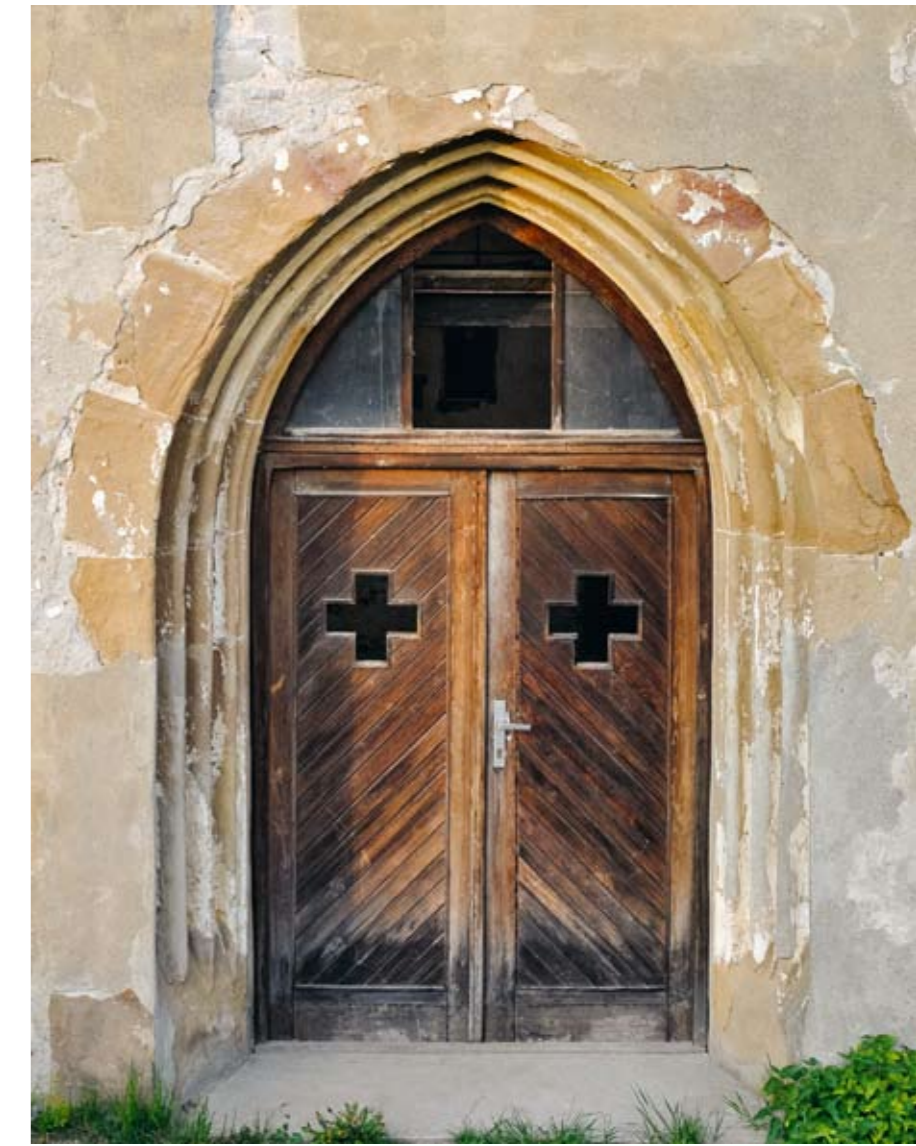

tély déli kapuja (88. kép). Létánfalván a toronyaljából nyíló nyugati kapu sarokhengertagja körtetagos, amihez hasonló a szepesjánosfalvi nyugati kapu (89. kép), de a profil megállítása más. Sárosban Hedri csak részlegesen kibontott déli kapuja is körtetagos sarokkal és mellette horonnyal rendelkezett, de a teljes formát még nem ismerjük (90–91. kép).

2.4.98. Pozsony, csúcsíves nyílás a ferences templom tornyának déli oldalán

2.4.99. Csendespatak, déli kapu

2.4.100. Nagysáros, a Szent Kunigunda-kápolna nyugati kapuja

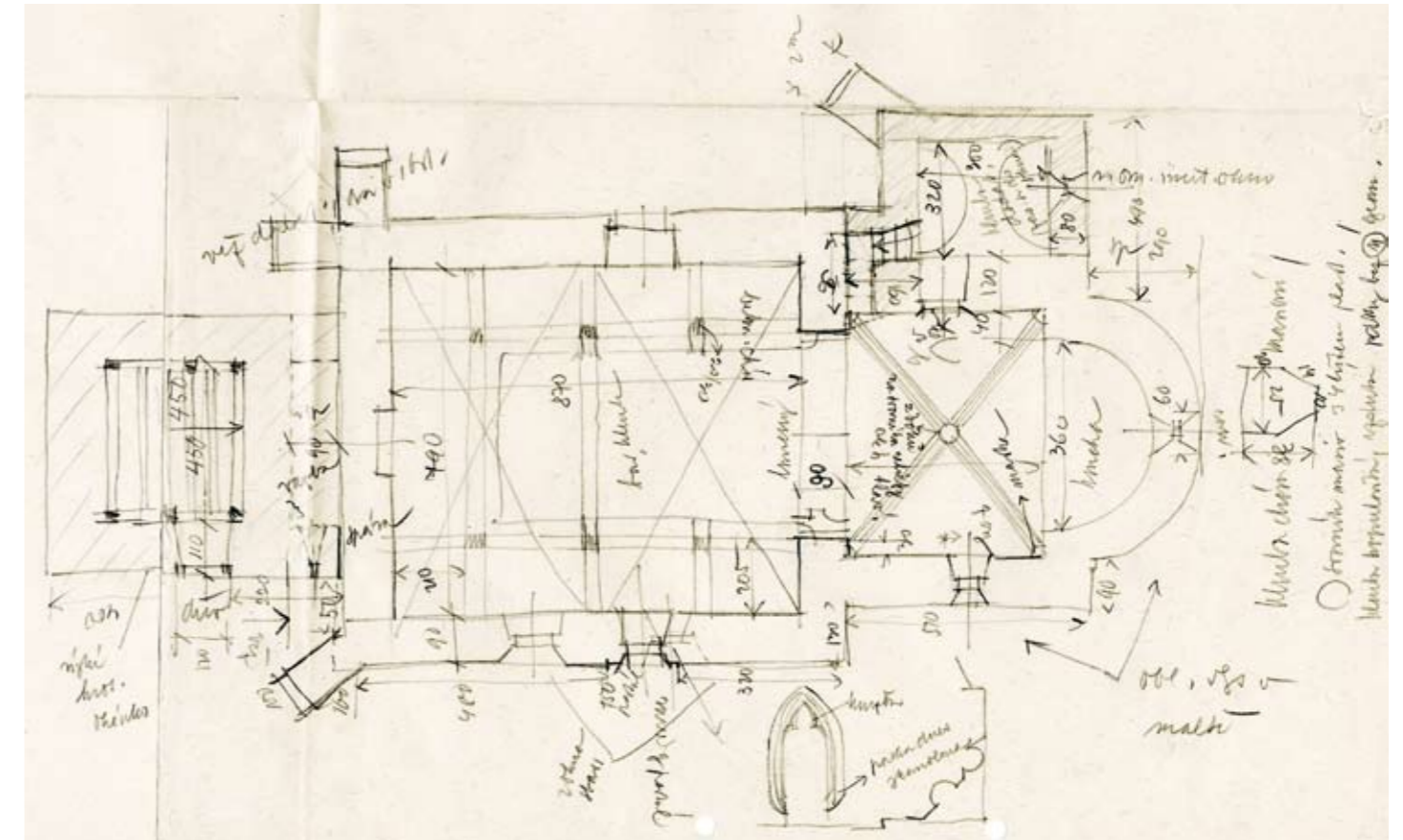

Ebből a szempontból figyelemre méltó az alsórépi déli kapu, amelynek sarokhornyát kísérő pálcátagok szarvtagban futnak össze – ez jellegzetesen román kori örökség. Harakócon ellenben ezek egy rézsűben fogynak el (93. kép). A kapu vastagon meszelt timpanonjában háromkaréjban (?) befüggesztett lilium vehető ki (vö. Szepesmindszent) – ér-

- 2.4.101. Jakabföldre, déli kapu
 2.4.102. Harapkó, déli kapu
 2.4.103. Miklósvágása, déli kapu

demes volna megtisztítani. Szlatvinban a befalazott déli kapu hasonló profiljának nem ismert a végződése (92. kép). Az efféle, pálcákkal kísért, sarokhornyos kapuk előfordulnak még Száztelek (94. kép) és Szepesztótfalu (95. kép) déli homlokzatán, de ezek már a XIV. század fejlettebb megoldásai. Eredetileg effélék lehettek Szepesztamásfalván Myskovszky rajzai szerint (96. kép).¹² Ugyanúgy a XIV. század későbbi részére utal a kettős homorlattal kísért szepesdelényi sekrestyekapu (97. kép),¹³ amivel rokon a

2.4.104. Zsegyne, a templom felmérése a déli kapu rajzával, Václav Mencl (PÚ SR, Z 3619)

nagyolsvai nyugati kapu. Ennek profilja és lábazata megfelel a pozsonyi ferences templom toronylájának árkádívén találhatóknak (98. kép).

Az eddig tárgyalt kapuk döntő többsége szepesi volt. Sárosban csak az egyszerűbb típusokból találunk néhány párhuzamot, és vannak olyan hengertagokkal és homorlatokkal kísért kapuk, amelyek a gótika későbbi fázisából származnak (Csendespaták [99. kép], Nagysáros [100. kép], Jakabföldre [101. kép], Harapkó [102. kép], Miklósvágása [103. kép]). Zsegynén már csak Divald fotójáról és Mencl felméréséből ismert a déli csúcsíves kapu egykori záradéka és gazdagabb kerete (sarokhomorlat, hengertag, 104. kép).¹⁴ Lépcsőzetes, többretegű, az érett gótika XIII. századi hagyományait képviselő kapuk nem készültek, vagy legalábbis egyelőre nem ismert nyomuk. A Szepességben ellenben az emléktanyag egyik leggazdagabb, legváltozatosabb rétegét alkotják, amely vezérfonálul szolgálhat az épületek egymás közti kapcsolatrendszerének megrajzolásához. Ehhez azonban még más szempontokat is figyelembe kell vennünk.

JEGYZETEK

1. SZAKÁCS 2021a, 60.
2. Körültekintésre ad okot, hogy a szepesszentgyörgyi torony nyugati bejárata is félköríves hevederív, de a torony a XX. században épült.
3. JAVORSKÝ–CHALUPECKÝ 1980, 175.; SLIVKA 1982, 397., 5. kép.
4. MÉM MDK, Tervtár, K 1837.
5. Katedrál 2017 185.
6. Felmérése: MÉM MDK, Tervtár, K 7686, Katedrál 2017, 133.
7. Katedrál 2017, 186–188.
8. JAVORSKÝ 1988, 26/6. kép. Vö. JAVORSKÝ 1999, 60.
9. MENCL 1937, 86. kép.
10. MÉM MDK, Tervtár, K 2557.
11. Fejezet nélküli, rézsúvel megállított bélétes kapu az itteni-nél bonyolultabb tagolással található a grazi Leechkirchén, melyet 1293-ban szenteltek fel. GBKÖ II. 210–211.
12. MÉM MDK, Tervtár, K 7882-7883.
13. A toronyhoz MM 1987, 516–517. (MAROSI E.).
14. MÉM MDK, Fotótár, 10428, PÚ SR, Z 3619. A profil rajzát közölte: MENCL 1937, 347.

2. 5. ABLAKFORMÁK

Hagyományosan az épület stílusát meghatározó elemként szokás tárgyalni az ablakok kialakítását. Méretüket, elhelyezésüket, a falhoz való viszonyukat befolyásolhatják statikai szempontok, főleg a boltozás megoldása. Ilyen értelemben a fal statikai szerepének megváltozása csakis stílus következményekkel jár a romanika és a gótika egyes épületeinek esetében. Az az érett gótikus újítás, amely a falat lényegében mérműves ablakokkal helyettesíti, a régióba nem talált utat, ami nem meglepő, hiszen ez leginkább a nagyszabású, technikailag is igényes, gyakran udvari kapcsolatokkal rendelkező építkezéseknél várható el, nem a falusi templomoknál.

A romanika egyik jellegzetességéeként szokás értékelni a keskeny, rézsús béléttű, **félköríves záródású** ablakokat. Ezzel azonban érdemes óvatosan bánni. A dunántúli Szőce plébániatemplomán 1969-ben C. Harrach Erzsébet félköríves lezárású, rézsús ablakokat bontott ki, és ennek alapján az épület nyugati részét román korinak tartotta.¹ Ezeket a megfigyeléseket módosította P. Hajmási Erika 2000-ben befejeződött feltárása. Kiderült, hogy azok a falszakaszok, melyeken a félköríves ablakok találhatóak, a XV. századi átépítéskor készültek, mivel ekkor a templom hajóját is szélesítették. A faragványok azért nem késő gótikusak, mert az előző templomból használták fel őket másodlagosan. De még eredeti állapotukban sem tarthatjuk őket Árpád-koriaknak, mivel az első, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot is a XIV. századra datálta a régész.² A burgenlandi Örisziget templomát félköríves szentélyű elrendezése és rézsús szentélyablaka miatt tartották román korinak, amíg 1983-ban ki nem derült, hogy az egész épület XVII. századi.³ Ennek alapján könnyelműség volna pusztán az ablakformák alapján szilárd datálásban reménykedni.⁴

A korai emlékegyben egy jellegzetes, félköríves lezárású, rézsús béléttű ablak őrződött meg a szepeshelyi prépostsági templom északi kapuja fölött (2. kép).⁵ Tanulságos, hogy ennek belső könyöklője belevág az 1317-es falkép felső peremébe, ami azt jelzi, hogy kisebb átalakítások itt

← 2.5.1. Toporc, a szentély keleti ablaka

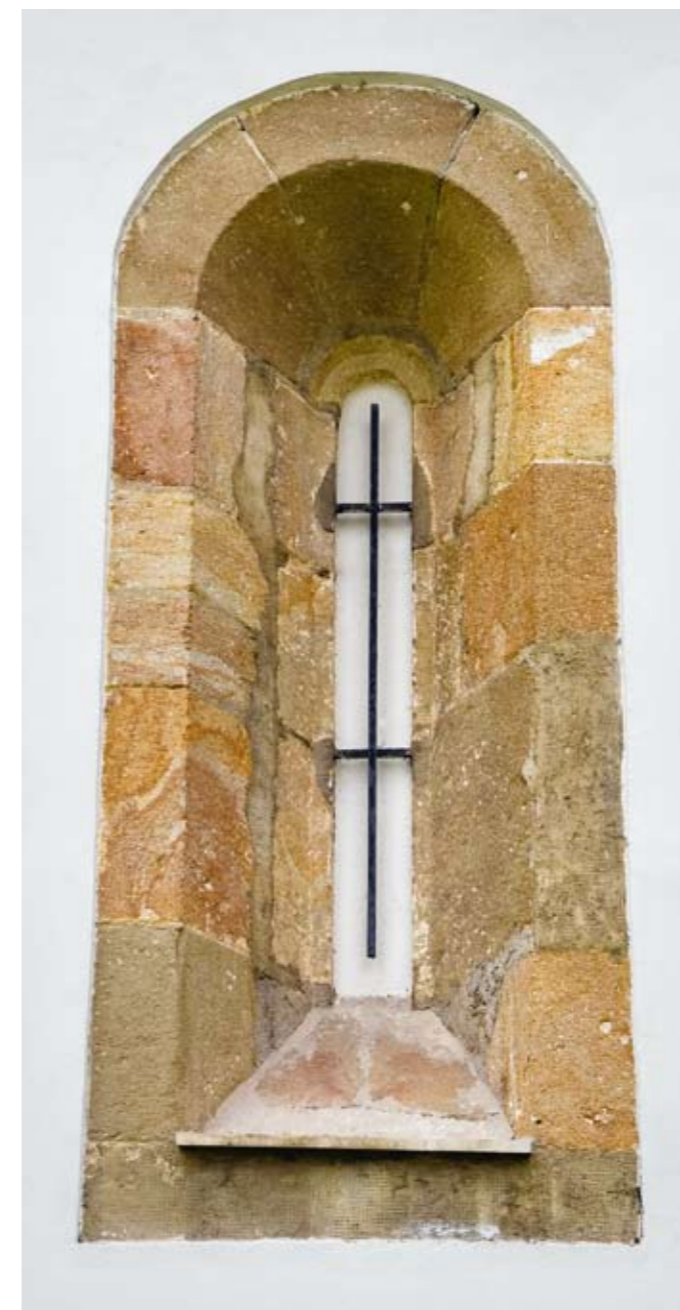
2.5.2. Szepeshely, az északi kereszthajó ablaka

2.5.3. Szepeshely, a déli torony déli ablaka a régi sekrestyében

2.5.4. Nagylósva, a sekrestye ablaka

2.5.5. Alsórépás, a sekrestye ablaka

2.5.6. Szepesedelény, a szentély keleti ablaka

2.5.7. Szepesvéghely, befalazott ablak a hajó déli falában

is történtek. Hasonlók nyomára bukkantak a toronyaljakkal boltozatának kutatása során, így az egykori déli homlokzat ablakát be is mutatták a déli toronyhoz hozzáépített gótikus sekrestyében és a fölötté található könyvtárban (3. kép). Az efölötti félköríves, déli toronyablak is megvan, de annak nem volt rézsús béllete.⁶

Kis méretű, félköríves záródású, rézsús bélletű ablakok jobbára sekrestyeablakként, néha a szentély keleti ablaka-

ként maradtak fent. A legrégebbi, alacsony ablak a különben későinek számító nagylósvai templom sekrestyéjéről ismert (4. kép). Szélesebb rézsúvval rendelkezik a podolini Szent Anna-kápolna szentélyablaka és a haraszti keleti apszis déli ablaka.⁷ Ennél magasabb a gánóci szentély keleti ablaka, az alsórépási sekrestyeablak (5. kép) és a toporci szentély déli ablaka. Toporcon a hajó déli homlokzatán is vannak félköríves záródású, rézsús bélletű ablakok, de csak a

2.5.8. Sároskőszeg, a szentély keleti ablaka

2.5.9. Harapkó, a szentély keleti ablaka

nyugati tűnik hitelesnek, a keletit tágitották. Ilyen lehetett a krigi templom keleti ablaka is az 1958-as bővítés előtt (1.3.14. kép).⁸

Még ennél is nyúlánkabb arányú a szlatvini szentély befalazott, ma belülről jobban tanulmányozható keleti ablaka és a svábfalvi sekrestye szintén befalazott ablaka. Kőkerettel rendelkezik, s így hitelesebben őrzi eredeti formáját a szepesdelényi szentély keleti ablaka (6. kép). Szepesvég-

helyen a hajó déli falában tártak fel egy kőkeretes, keskeny, magas ablakot félköríves lezárással (7. kép). Ahol a béllet felülete vakolt, ott több ok van az óvatosságra. Elégé szokatlanok a vitfalvi szentély kis, keskeny keleti ablakának az arányai, és hasonlóan szűk a batizfalvi sekrestye keleti ablaka. Ugyanitt a szentély későbbi keleti toldalékán hasonló ablakok jelennek meg, amely ismét felveti a datálás problémáját. Az újlublói szentély befalazott, belülről bemutatott,

2.5.10. Szemelnye, a lebontott templom ablakkerete a mai épület keleti falában

2.5.11. Dénesfalva, a szentély keleti ablaka

tágas, félköríves ablaka szintén késői átalakítás eredménye lehet. Román korinak mondott ablakok nyomai kerültek elő Illésfalván is, de ezeket nem mutatták be.⁹

Sárosban a régiesebb típus gyakoribb. Sároskőszegen a szentély déli és keleti ablaka (8. kép) is keskeny, alacsony, bár a béllet vezetése eltérő: a délinek meredekebb a félköríves rézsűje. Ugyan Mencil a délit nem jelölte, Križan 1956-os felmérésén pedig a keletinek eltérőek a formái,¹⁰ a törté-

neti vakolat alapján a ma látható formák hitelesnek tűnnek. A harapkői keleti szentélyablak hasonlóan kialakított, de vastag, modern vakolat borítja, ezért hitelessége nem megállapítható (9. kép). Zsegyén a szentély keleti falán kissé tágasabb, de hasonló arányú rézsűs ablak nyílik. Ilyet találunk a sekrestyén is, de ezt Mencl nem is említette, bizo-

2.5.12. Leibic, a Szentlélek-templom keleti ablaka

2.5.13. Singlér, a déli hajófal keleti ablaka

2.5.14. Nagyvitéz, a szentély északkeleti ablaka

2.5.15. Kelembér, a szentély keleti ablaka feltárás közben →

2.5.16. Tapolymegyes, a szentély keleti ablaka →→

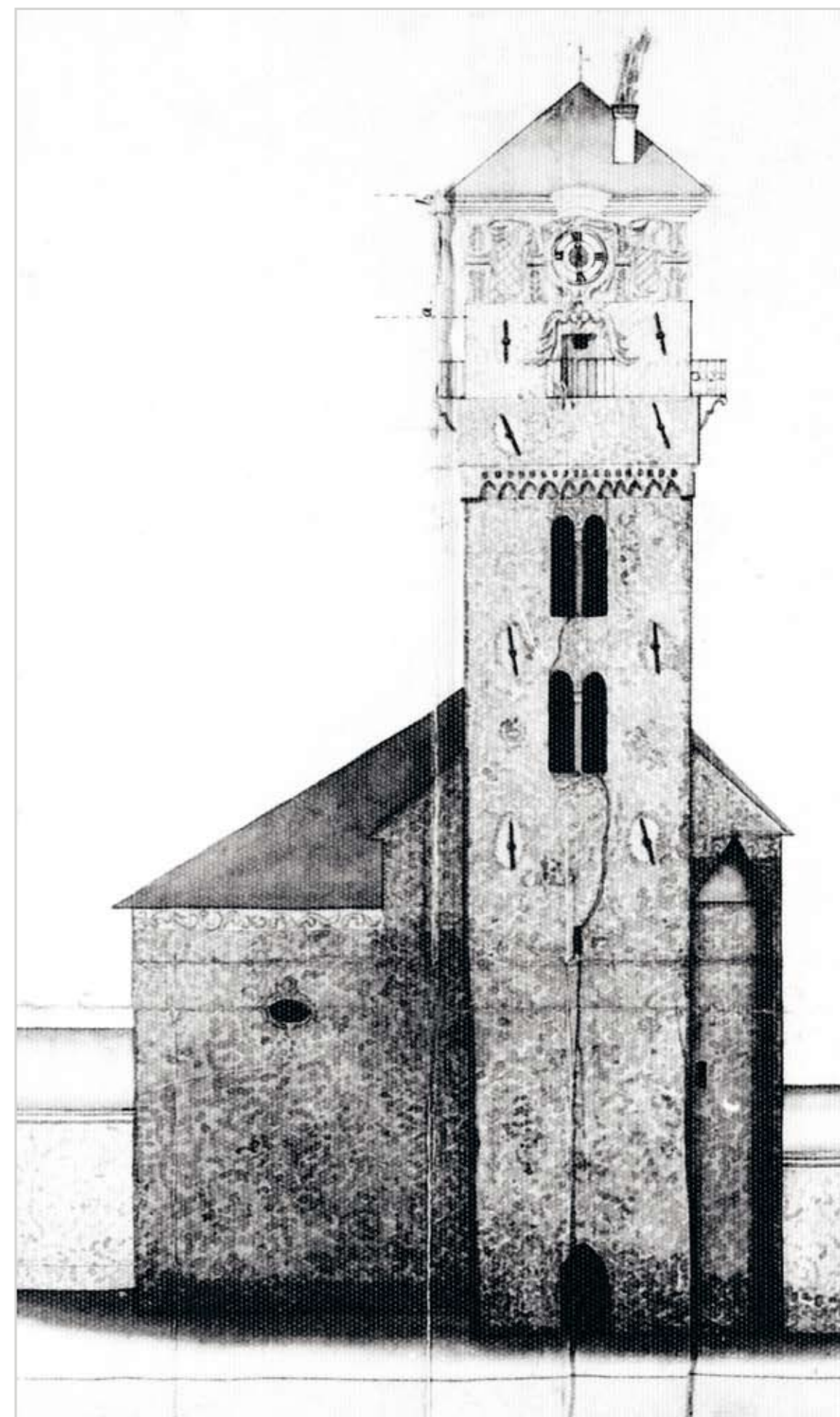
2.5.17. Hedri, a szentély keleti ablakai feltárás közben →

nyára azért, mert a sekrestyét barokknak tartotta.¹¹ Bizonytalanabb a béllet formája a jakabfalvi szentély keleti ablakán, de belső kőkerete az alapformát hitelesíti. Csselfalván az ablakok még gyanúsabbak, a keleti a legelfogadhatóbb. Szépréten a poligonális szentély befalazott keleti és délkeleti ablaka magasabb, részsűje lekerekített. Végül említendő a lebontott szemelnyei templom, melynek ablakkeretét a mai épület keleti falában őrizték meg; amennyire megítélhető, ez is félköríves, részsűs volt, de pontos formái ismer-

retlenek (10. kép). A bizonytalanságok ellenére is megállapítható, hogy Sárosban a román kori ablakforma konsztansabban jelen van, viszont annak modernizált, nyújtott változata hiányzik.

2.5.18. Szepeshely, befalazott ikerablak az északi toronyban
2.5.19. Szepesváralja, a templom felmérése az újjáépítés előtt
(Weszelovszky József, 1816) →

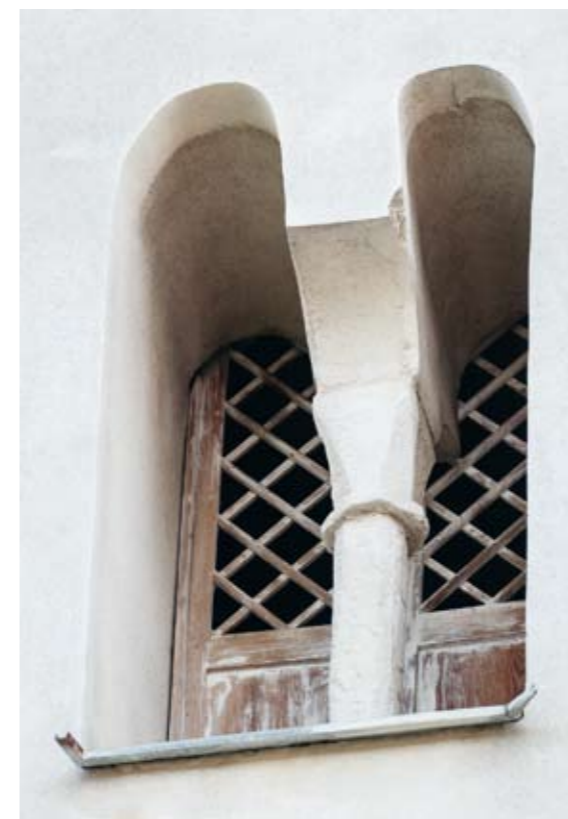

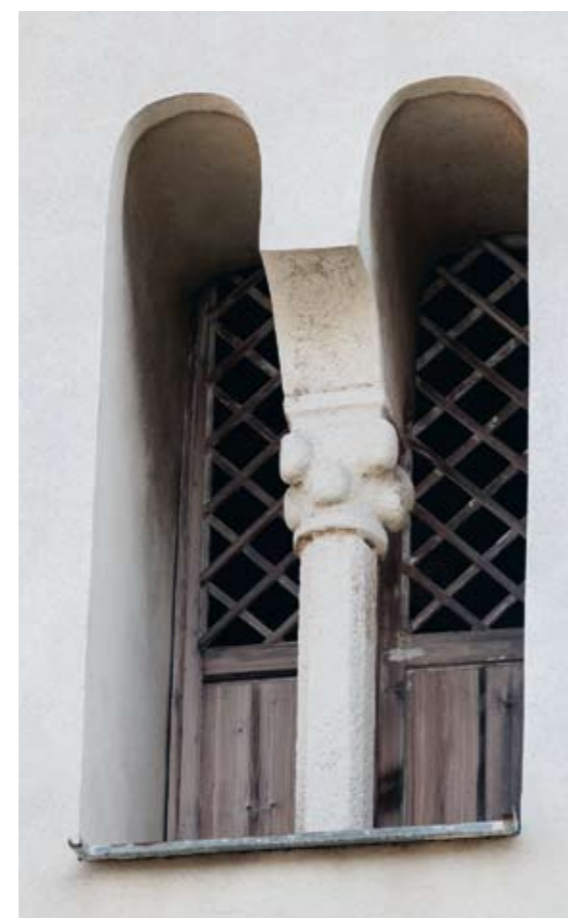
2.5.20. Hunfalva, bimbós fejezetű ikerablak a torony déli homlokzatán

A keskeny, rézsűs bélletű ablakok záródhatnak **csúcsívesen** is. Ez a Szepességben ritkább. Kifejezetten keskeny a dénesfalvi szentély keleti ablaka (11. kép), és hasonlóak lehettek a hajó déli ablakai is, de ezeket idővel kissé szélesítették. Ennél tágasabb, talán nem is egészen eredeti a podolini Szent Anna-kápolna hajóablaka. Ugyanakkor ezt a formát hitelesíti a leibici Szentlélek-templom keleti ablaka, megmaradt kőkeretével (12. kép). Ennél tágasabb Száztelek délre néző szentély- és hajóablaka. Itt azonban a déli hajófal nyugati ablaka lekerekített rézsűjű, és úgy tűnik, eredetileg keskenyebb és félköríves lezárású volt; ennek alapján elképzelhető, hogy a többi is később tágították. Csütörtökhelyen a keleti homlokzat befalazott szentélyablaka és a sekrestye ablaka olyan tágas, hogy késői átalakításhoz tartozhatnak, amire a sekrestyeablak kitörött mérműmaradványai is utalnak.

Sárosban ez a hagyomány is erősebbnek látszik. A dénesfalvihoz hasonló, keskeny, csúcsíves bélletű ablak Singléren a szentély keleti és déli falán, továbbá mindkét déli hajóablakon előfordul (13. kép). A leibicire emlékeztető tágasabb, kőkeretes, csúcsíves ablakokat a nagyvitézi templom hajójának déli homlokzatán és a szentély délkeleti és északkeleti falán tártak fel (14. kép). Szintén kőkeretes, csúcsíves ablakok együttesére akadtak Kelembéren, a hajó déli falán és a szentély déli és északi oldalán is, de ezek kisebbnek tűnnek (15. kép). Hasonló kisebb, kőkeretes ablak nyomát őrizheti a szentkeresztii templom déli falának fülkéje.

2.5.21. Szepesvéghely, a torony északi ablaka

2.5.22. Szepesvéghely, a torony nyugati ablaka

2.5.23. Káposztafalva, a torony felső szintjének északi ikerablaka

A rézsű pontos formáját a mindenkori vakolat nagyban befolyásolhatja. Tapolymeggyesen a szentély keleti ablaka olyan rézsűvel rendelkezik, amely lényegében háromszögben záródik (16. kép), viszont egy 1955-ös felmérés rajzán ez jobban hasonlít a lekerekített csúcsíves formára.¹² Maga a háromszögben záródó forma egyébként ismert a késő Árpád-korban, ennek fennmaradtak példái az Észak-Alföldön.¹³ Sárosból is hitelesíti a 2014-es feltárás a hedri templom. Itt a szentély keleti falán egy körablak alatt egy háromszögben végződő ablakbéllet tetejét bontották ki (17. kép). Ezt a formát a Szepességben egyelőre nem ismerjük.

2.5.24. Kakaslomnic a torony nyugati felső ikerablaka

2.5.25. Márkusfalva, a torony déli ikerablaka

Ezek az egyszerű formák legfeljebb regionális tendenciákat jelezhetnek, de sem a pontos datálásban, sem a stíluskapcsolatok feltérképezésében nem segítenek. Ennél tagoltabbak azok az **ikerablakok**, amelyek jellemzően a szepesi templomok tornyán találhatók. Ez a sor is a szepeshelyi templommal kezdődik, bár ennek formái erősen restauráltak. Az északi torony felső két szintjét és a déli torony felső szintjét törlik át azok a félköríves ikerablakok, amelyeknek bimbós, kora gótikus oszlopfőit a XIX. század végén cserélték.¹⁴ Ezzel szemben hiteles az északi torony harmadik szintjén a XV. században befalazott keleti ablak, melynek kockaoszlopfője van (18. kép).¹⁵ Ugyanakkor a restaurálás előtti rajzokon is láthatók bimbós oszlopfők, tehát eredetileg is vegyesen alkalmazhatták a két formát (2.4.20. kép).¹⁶ A szepeshelyi ikerablakokhoz nagyon hasonlóak a szepesváraljai templom tornyán találhatók, szintén félköríves, travertin kőkerettel, bimbós, vállkövet tartó oszlopfővel. Ezek az ikerablakok is restauráltak. A templom XIX. századi újjáépítése előtti rajzon (Weszeloovszky József, 1816, 19. kép) a félköríves ikerablakok szerepelnek, de az osztópilléreken nem jelöl fejezetet, ami persze akár gondatlanság is lehet. Mindenesetre egyelőre ezeket a bimbós fejezeteket nem érdemes figyelembe venni. Ugyanez vonatkozik a csütörtökhegyi templom tornyára is, amelynek bimbós ikeroszlopfői szintén a restaurálásakor készültek, azt megelőzően egy nyílású, lapos ívvel záródó toronyablakai voltak, mint amilyen befalazva ma is látható a nyugati és az északi oldalon (1.3.8. kép).¹⁷

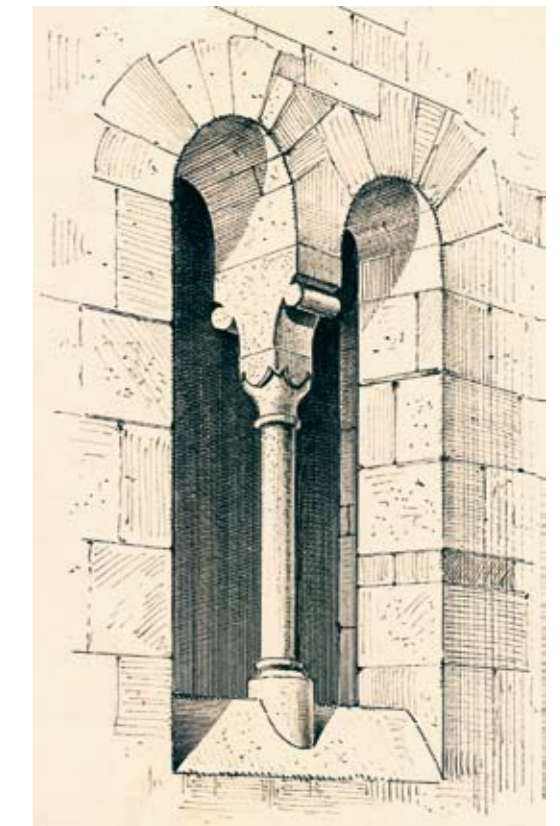
A kockaoszlopfők és bimbós fejezetek Szepeshelyen tapasztalható váltakozása előfordul a hunfalvi templom tornyán is, de ez sem tűnik mindenben hitelesnek. Itt a déli és nyugati oldal alsó és az északi oldal felső ablakain szokatlanul bumfordi kiadásban találjuk a bimbós fejezeteket (20. kép), míg a nyugati oldal felső ikerablaka (ahol a kockaoszlopfő van) megújítottnak látszik. A déli oldal felső ablakáról letöredeztek a bimbók. Szepesvéghelyen is váltakoznak a formák, a nyugati ikerablaknak bimbós fejezete van, míg az északié díszítetlen kehelyfejezet (21–22. kép). Az iker nyílások félkörívesek, a vállkövek a hunfalvihoz hasonlóan egyszerűbbek a szepeshelyi típusnál. Bimbós fejezet még

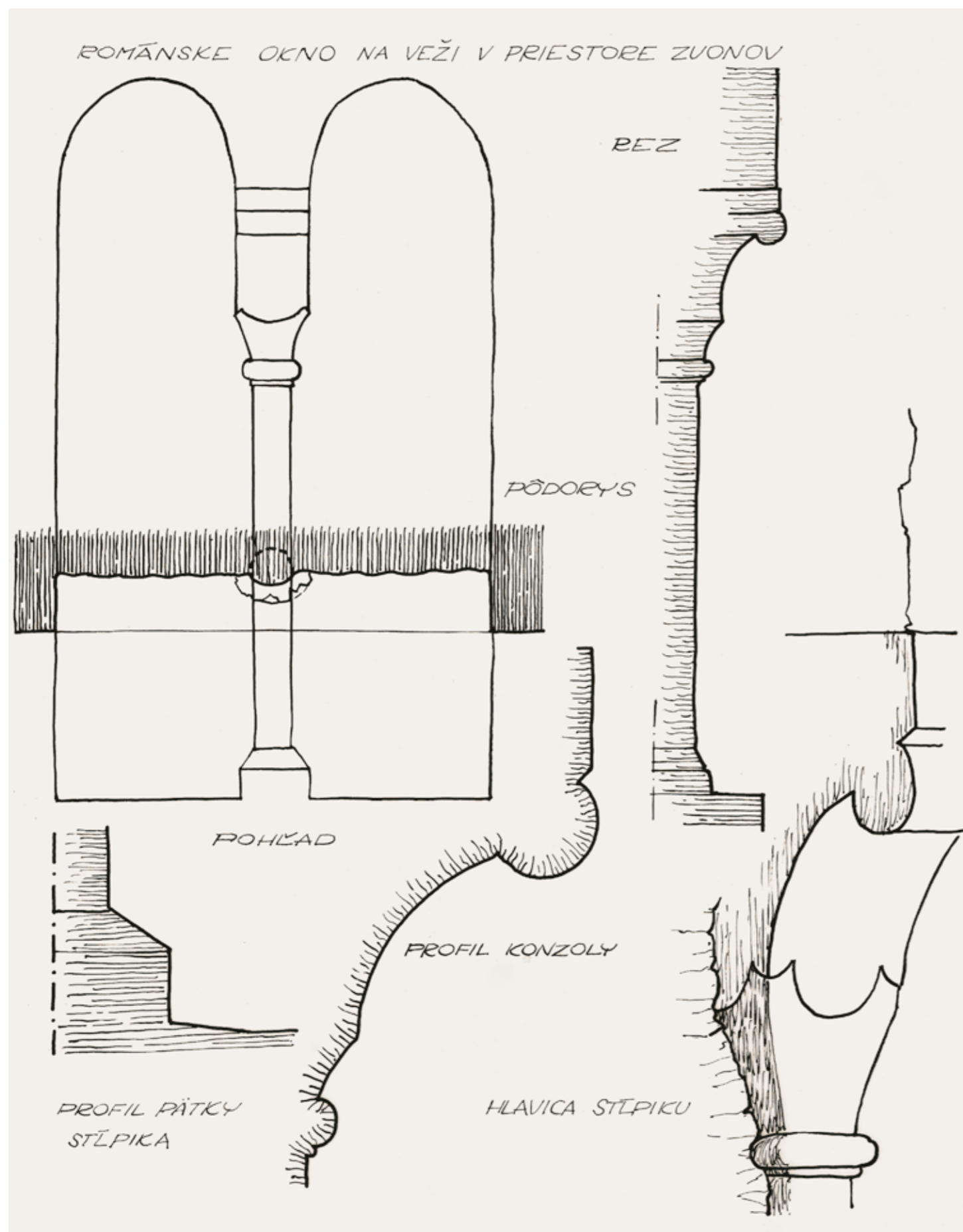
2.5.26. Dénesfalva, a templom déli homlokzata Myskovszky Viktor 1875-ös rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 303)

2.5.27. Dénesfalva, a templom déli homlokzata Gerecze Péter felvételén (MÉM MDK, Fotótár, 3473)

2.5.28. Szepesedelény, a torony befalazott ikerablaka Myskovszky Viktor 1875-ös rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 3556)

Káposztafalván fordul elő a torony legfelső szintjén, ahol viszont a vállkő is hengertagban végződik (23. kép). Az alatta lévő ikerablakok kehelyfejezete lemezes mérművet tart, amire még visszatérünk. Kakaslomnicon a nyugati felső szintnek van félköríves ikerablaka kehelyfejezettel és hengertagos vállkövel (24. kép). Az alsó ablakok nyugaton és északon viszont lemezes mérművesek. Kőkeretes, félköríves ikerablakot alkalmaztak a márkusfalvi toronyban is, fejezet nélkül, a déli oldalon furcsa, csökevényes vállkövel (25. kép). Vállkőves, félköríves ikerablaka van Sztatvinnak is (de kérdés, ikerablakaiból mennyi a reneszánsz). Dénesfalván az 1905

előtt lebontott toronynak félköríves ikerablakai voltak, ezek közül Myskovszky Viktor rajza és Gerecze Péter fotója szerint a déli kockafejezetes volt (26–27. kép).¹⁸ Szepesedélény tornyának keleti homlokzatán befalazott ikerablak van, a kehely- és a kockaoszlop közötti átmeneti fejezettel és hengertagos vállkővel (28–31. kép).¹⁹ Egy hengertagos vállkővet őriznek Kislomnicon is, talán elpusztult toronyablak

2.5.30. Szepesedélény, befalazott ikerablak a torony középső szintjén

2.5.31. Szepesedélény, ikerablak részlete a torony felső szintjén

2.5.32. Kislomnic, vállkő a templom déli mellékkápolnájában

2.5.33. Milaj, a torony felső szintje délnyugatról

2.5.34. Milaj, a torony középső szintjének déli ablaka

2.5.35. Alsórépás, a torony déli ablaka

2.5.36. Felsőrépás, a torony déli ikerablaka

2.5.37. Haraszt, a torony északi ikerablaka →

2.5.38. Szepesmindszent, a torony ikerablaka →

2.5.39. Menguszfalva, ikerablakok a torony felső szintjén
 2.5.40. Pongrácfalva, a torony déli felső ablaka
 2.5.41. Vitfalva, a torony északi ablaka

2.5.42. Toporc, a déli homlokzat Myskovszky Viktor
 1887-es rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 7946) →

2.5.43. Svábfalva, a torony déli felső ikerablaka

maradványa (32. kép). Az illésfalvi templom kutatása során is vállkővel ellátott oszlop került elő. Ikerablakok töredékei őrződtek meg a milaji templomrom tornyának legfelső emeletén, de csak az ívindítások (33. kép), aminek alapján még az sem egyértelmű, hogy félkörívesek voltak-e (az alatta lévő emelet déli, egynyílású ablaka félköríves, 34. kép).

Alsórépáson a félköríves ikerablakok osztópillérei élszedettek, kocka alakú lábukat van, és fejezet nélkül hordják a lépcsős kialakítású vállkővet (35. kép). A szomszédos Felsőrépáson az osztópillér hasonló, de a nyílások részben csúcsívesek és elmarad a vállkő (36. kép). Zsegrán a felső szinten és a déli oldalon az alsón is hasonló az osztópillérek, a lezárás félköríves, nincs vállkő.

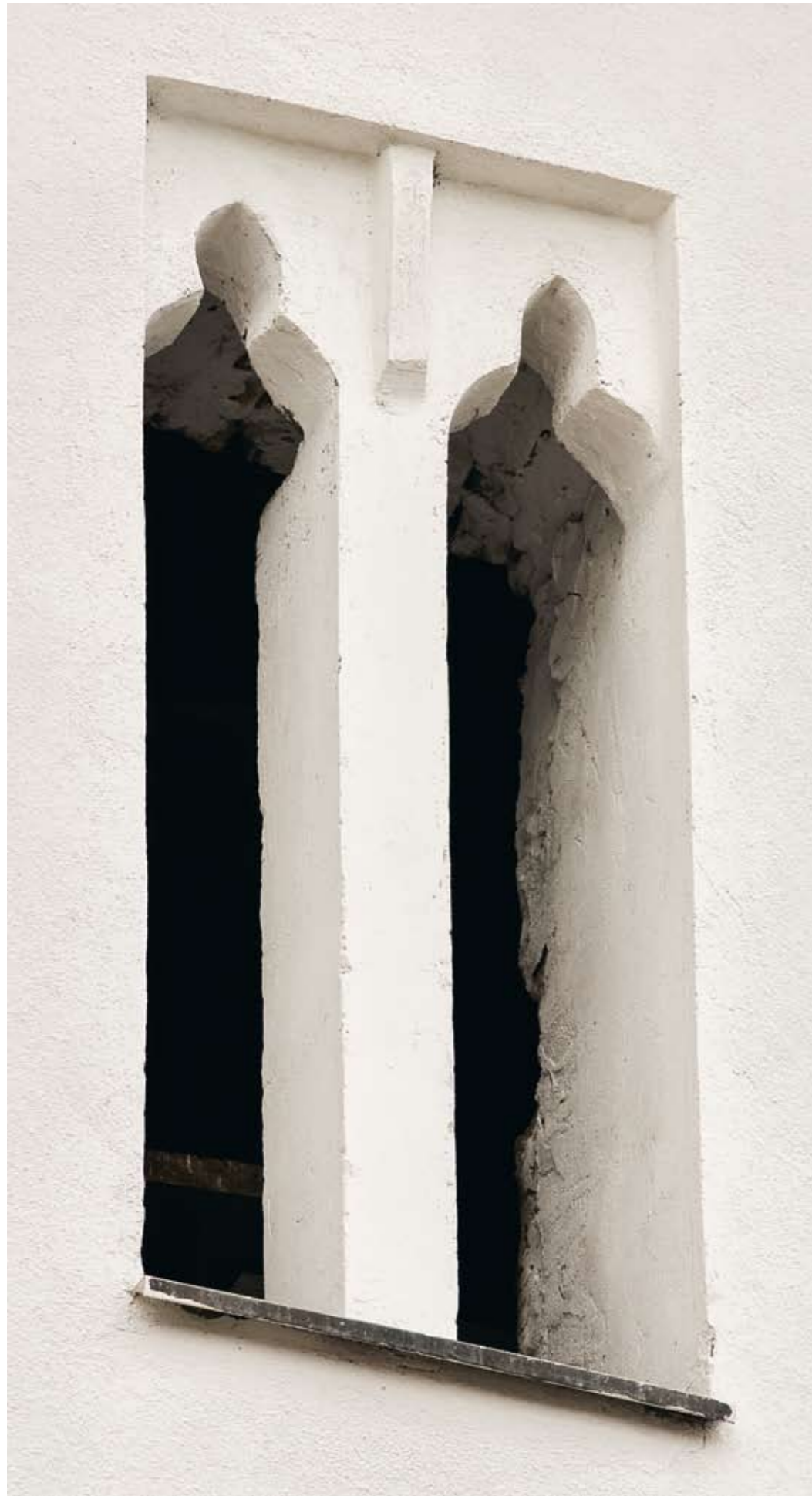
2.5.44. Hernádtapolca, a torony nyugati ikerablaka

Csúcsíves ikerablakai vannak a haraszi torony felső szintjének, melynek oszlopán maga a kehelyfejezet szélesedik vállkővé. Az ikerablakok csúcsíves falvisszaugrásokban foglalnak helyet (37. kép).

Hasonlóan közös ív alá fogták a ménhárdi torony déli ikerablakát, de a nyugati nem. Nyílásaik csúcsívesek, keletük kőből van, sokszögű osztóoszlopuk kehelyfejezetet

hord, melyen furcsa levélmotívum van: mindez erősen megújítottnak tűnik.

Az ikerablakok egy csoportjánál hiányzik az osztóoszlop, és kérdés, hogy volt-e valaha, vagy a félköríves nyílások közt függőkonzolszerű jelenséget alkalmaztak. Ilyen található félköríves lezárással Szepesmindszenten (38. kép) és Menguszfalván (39. kép), csúcsíves Pongrácfalván (40.

2.5.45. Szepeskörtvélyes,
a torony déli felső ikerablaka

2.5.46. Zsegra, a torony északi alsó ablaka
2.5.47. Zsegra, a torony nyugati alsó ablaka

kép) és Vitfalván (41. kép). Toporcon a déli és az északi oldalon a függőkonzol helyén fordított V alakú forma van, a nyugati oldalon az egész nyílás háromkaréjos lezárást kapott (viszont Myskovszky Viktor rajzán a déli ikerablaknak kockafejezetes osztóoszlopa van,²⁰ 42. kép).

Egy további csoportot az jellemez, hogy az ikerablak egyenes szemöldökgerendát hord, de az osztópillér két oldalán a nyílások háromkaréjosan záródnak. Ilyen megoldást láthatunk Svábfalva (43. kép), Hernádtapolca (44. kép) és Szepeskörtvélyes (45. kép) tornyain. Zsegrán az északi

oldal alsó ikerablaka szintén háromkaréjos, de fölötte nem látható vízszintes lezárás (46. kép). Ugyanez a nyugati oldalon kiegészül egy középső körablakkal, így egy lemezes szerkezetű mérműves ablakcsoport jön létre (47. kép).

A lemezes szerkezet egyszerűbb változata Kakaslomnicről ismert, ahol az alsó ablakok oszlopa olyan csúcsívet hord, amely fölötte a kőlapból ki lett vágva egy íves oldalú rombusz (48. kép). Hasonló a káposztfalvi déli alsó ablak is, de ott a kivágás ívelt oldalú háromszög. Ugyanitt az északi oldalon az ikerablakok háromkaréjos lezárású-

2.5.48. Kakaslomnic, a torony északi alsó ikerablaka

2.5.49. Káposztafalva, az alsó toronyszint északi ablaka

ak (49. kép), a nyugatin félkörívesek, de fölöttük a kivágat háromkaréjos (50. kép). Káposztafalván az osztóoszlopokhoz kehelyfejezet tartozik. Vitfalván a nyugati toronyablak szintén háromkaréjos, de az ívek csúcsívesek és nincs középszlop (51. kép). Ennek a megoldásnak a leggazdagabb sorozatát Izsákfalváról ismerjük, ahol az északi ikerablak háromkaréjos, fölötté a kőlap tömör; a nyugati csúcsíves, fölötté három háromkaréjjal; a déli szintén háromkaréjos, fölötté ívelt oldalú rombuszal (52–54. kép).

Malompatak tornya azért különleges, mert a keleti, félköríves ikerablak osztópillére áttört vállkövet hord, északon csúcsívben végződő, háromkaréjos lezárások fölött négy-

karéjos nyílást találunk, míg a délin és a nyugatin ugyanez a nyíláscsoport egységes mérműves ablakká olvad össze (55–57. kép).

Mielőtt azonban a mérműves ablakokra áttérnénk, meg kell állapítanunk, hogy Sárosban az ikerablakos torony szinte teljesen hiányzik. Ahol azonban megvan, szoros kapcsolatot mutat a lemezes mérműves csoporttal. A nagysárosi Szent Jakab-templom tornyán változatos ablakformákat alkalmaztak. Az egyszerű, háromszögben végződő résablak mellett van egytagú csúcsíves, félkörívesen (dél) és csúcsívesen (észak) záródó ikerablak kehelyfejezetes osztóoszloppal, hatkaréjos kis körablak, olyan csúcsíves ikerablak, mely fő-

lött hatkaréjos kis ablakot helyeztek el, és egy nagy körablak, mely hét darab hatkaréjos nyílásból áll:²¹ ez utóbbiak a szepesi lemezes szerkezetekkel rokonok (58–61. kép).

Az ablakok legfejlettebb változatát a tagoltabb, **mérműves ablakok** képezik, amelyek jellemző módon mind Sze-

pes, mind Sáros megyében a szentélyek keleti falán jelennek meg. Még félköríves résű rejtő a menguszfalvi szentély keskeny ablakát, melynek kőkerete háromkaréjos végződésű (62. kép). Ennél érettebben képviseli a háromkaréjos lezárást a csütörtökhelyi sekrestye emeleti ablaka.

2.5.51. Vitfalva, a torony nyugati ablaka

Az összetett mérműves ablakok egy része még lemezes szerkezetű. Ilyen Pongrácfalva keleti ablaka, melynek háromkaréjos lezárású lándzsaablakait négykaréjos nyílás egészíti ki (63. kép). A keretek széle homorlatos. Ugyanezt a motívumot alkalmazták a közeli Szepesmindszenten is, de ott a nyílások jobban összeérnek, kevésbé érezhető a lemezes szerkezet – alighanem ez lehetett a mintaadó fél (64.

kép).²² Hasonló az alsórépási keleti ablak is, de itt már a kőlap áttörtlen felülete nem marad sík, hanem tölcsérszerűen bemélyed (66. kép). Ennél kissé egyszerűbb a felsőrépási keleti ablak (65. kép). Sajnos az ablakok egy részénél kitört a mérmű, így csak feltételezhető, hogy Zsegrán a keleti ablak szintén négy- és háromkaréjos motívumokból állt (69. kép). Ugyanez vélelmezhető Szepeskörtvélyes esetében is

2.5.52. Izsákfalva, a torony északi ikerablaka
2.5.53. Izsákfalva, a torony déli ikerablaka
2.5.54. Izsákfalva, a torony nyugati ikerablaka

(67. kép). Toporcon (1. és 68. kép) és Keresztfalun (70. kép) a két háromkaréj fölött ötkaréjos nyílást helyeztek el, de az utóbbi ablaknál a mérművek külső felülete lemeztaggá alakul. Keresztfalun a déli szentélyablak belülről háromkaréjos motívumokkal díszített (71. kép). Kakaslomnic befalazott keleti ablakának belső oldalán is sík a mérműtagok felülete, míg a külső oldalon hengertagosak (72–73. kép).

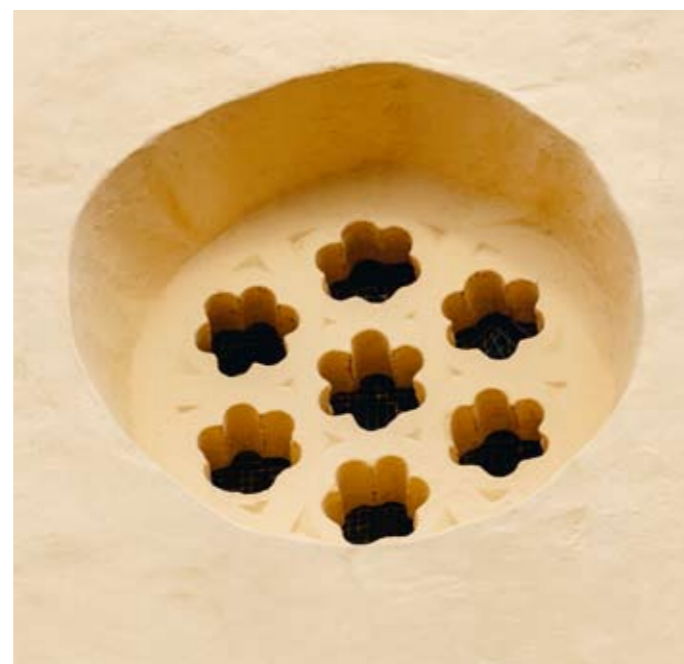
← 2.5.55. Malompatak, a torony keleti ablaka
 2.5.56. Malompatak, a torony déli ablaka
 2.5.57. Malompatak, a torony nyugati ablaka

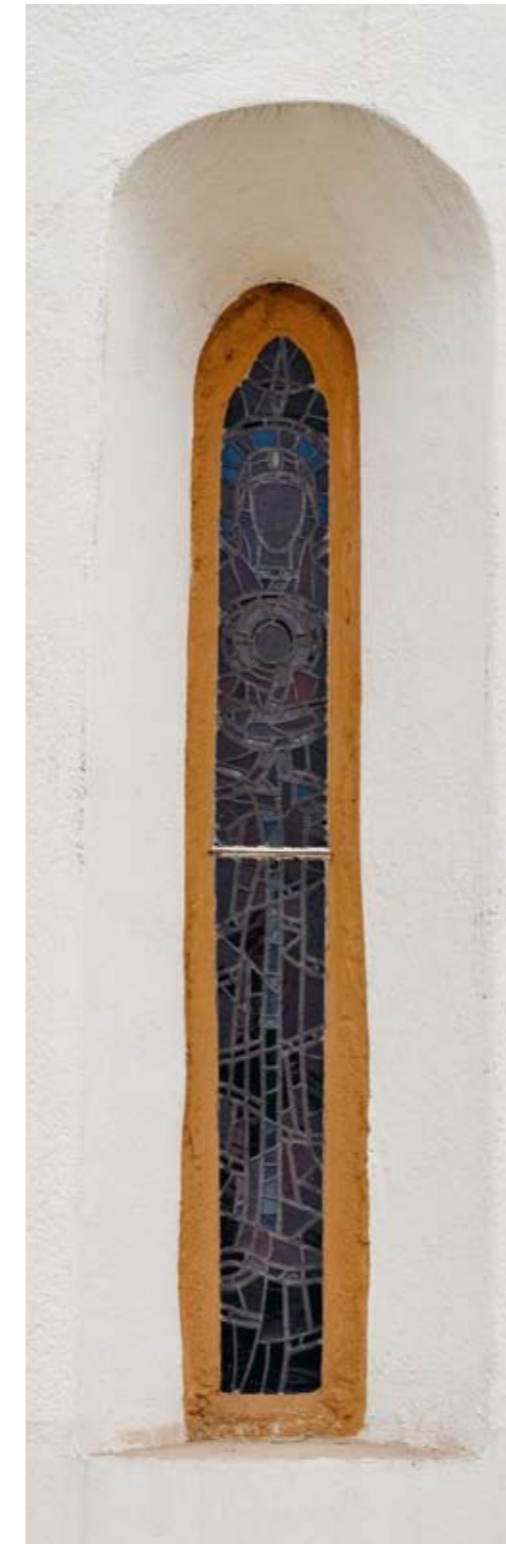
Ez az ablak képviseli a legszebben a klasszikus gótikus ablakműveket a Szepességben. Különleges lehetett az a mateóci szentélyablak, melynek felső részében Mencl rajza szerint egy középső, négykaréjos nyílást hat hasonló vett körbe (74. kép).²³ Ez a kompozíció nagyon emlékeztet a nagysárosi torony említett nagy körablakára. További esetekben a keleti ablak mérműves szerkezete már késő gótikus átalakítás következménye, mint pl. Nagyszalókon.

Késői átalakítás eredménye lehet a mateóci déli szentélyablak is, melynek szerkezete két félköríves lándzsa-

ablakból és egy körből áll.²⁴ Ugyanezt találjuk Sárosban Palonca keleti ablakán is. Egyszerűsége miatt nehéz megítélni az alsószalóki keleti ablakot (két csúcsív között egy kör). Héthárs keleti ablaka töredékes (75. kép), de a szepesmindszenti típusú három- és többkaréjos együttesnél bonyolultabb lehetett. Töredékes a kriványi (76. kép) és a palocsai keleti ablak mérműve is. Megmaradt viszont a nagysárosi (bár befalazva, 77. kép), ez a háromkaréjos lezárásokat ötkaréjos nyílással párosította. Közeli rokona Zsebefalva, ahol ez öt- és négykaréjos kiadásban is fellel-

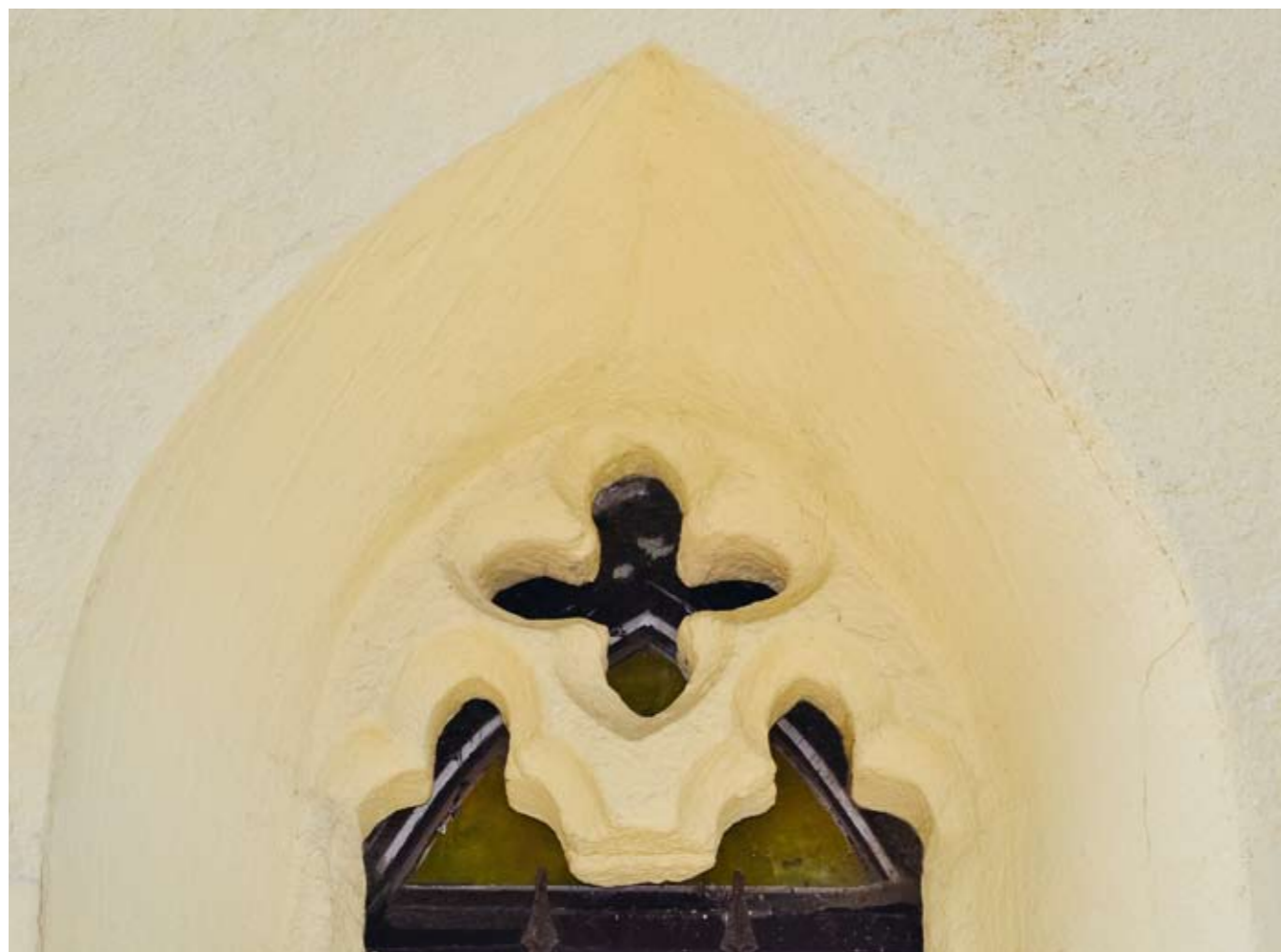
- ←← 2.5.58. Nagysáros, a Szent Jakab-templom tornyának déli ablakai
- ← 2.5.59. Nagysáros, a Szent Jakab-templom tornyának nyugati felső ablaka
- ←← 2.5.60. Nagysáros, a Szent Jakab-templom tornyának nyugati alsó ablaka
- ← 2.5.61. Nagysáros, körablak a Szent Jakab-templom tornyának nyugati falában

- 2.5.62. Menguszfalva, a szentély keleti ablaka
- 2.5.63. Pongrácfalva, a szentély keleti ablaka

hető (78. kép). Talán hatkaréjos volt az elpusztult miklósvágási keleti ablak, melyről fotók tanúskodnak (79–80. kép).²⁵ Orkután középen háromkaréjos a motívum (81. kép), Berzevicén ötkaréjos (82. kép). Ezek már elég fejlett szerkezetek, ablakrészüjük öblösen vajatolt, és kérdés, hogy nem utólagos átalakítás során jöttek-e létre.

A mérműves ablakok sorában tehát hasonló motívumokat alkalmaztak Szepesben és Sárosban, de a szepesiek korábbiaknak tűnnek, jobban

← 2.5.64. Szepesmindszent,
a szentély keleti ablaka
← 2.5.65. Felsőrépás, a szentély
keleti ablaka belülről

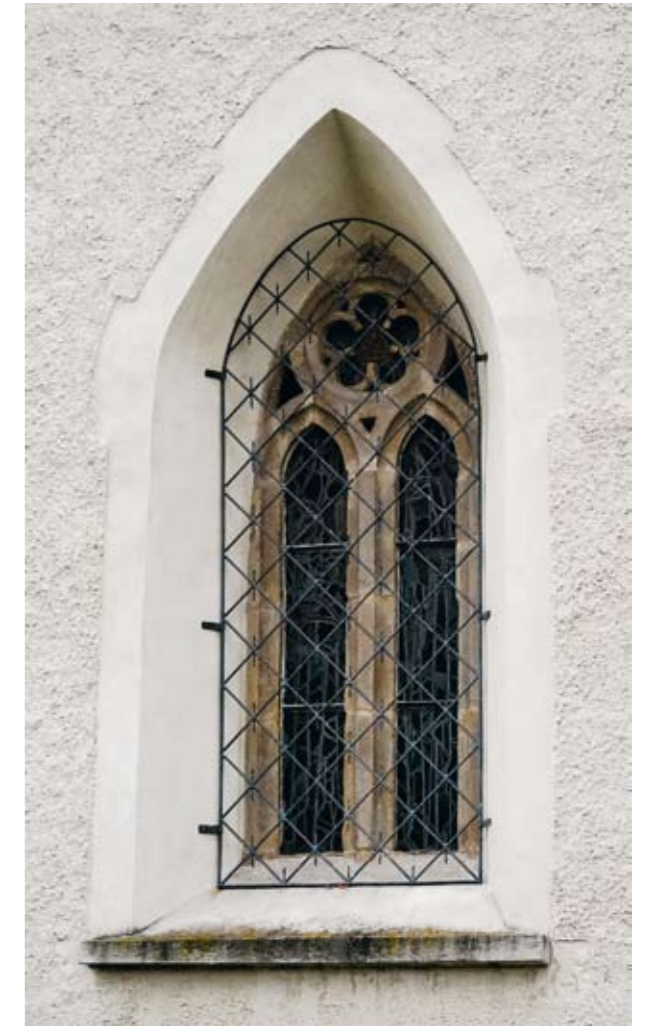
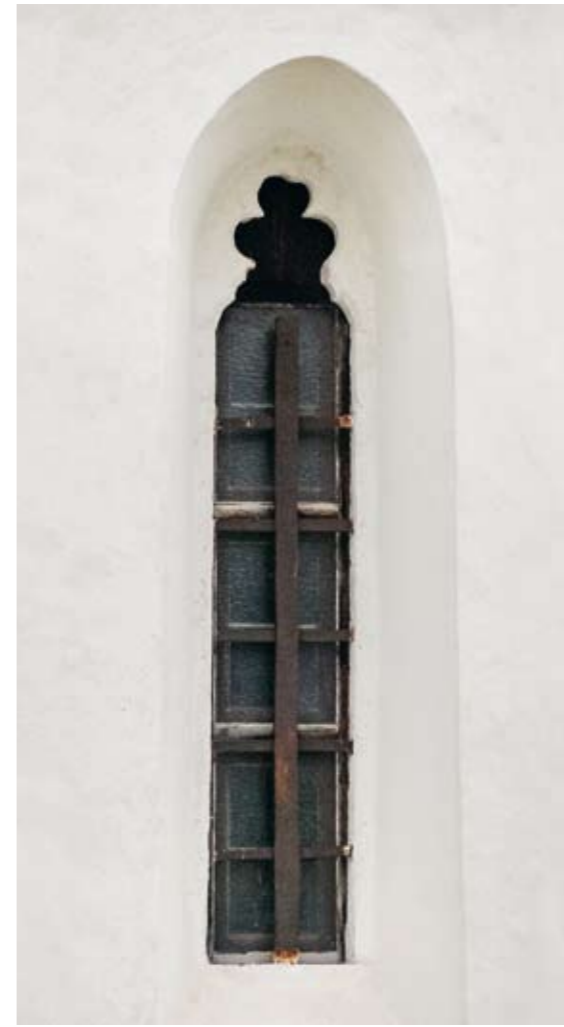

2.5.66. Alsórépás, a szentély
keleti ablaka

2.5.67. Szepeskörtvélyes, a szentély keleti ablaka
2.5.68. Toporc, mérműrészlet a szentély keleti ablakán

2.5.69. Zsegra, a szentély keleti ablaka →
2.5.70. Keresztfalu, a szentély keleti ablaka →→
2.5.71. Keresztfalu, a szentély déli ablaka belülről →

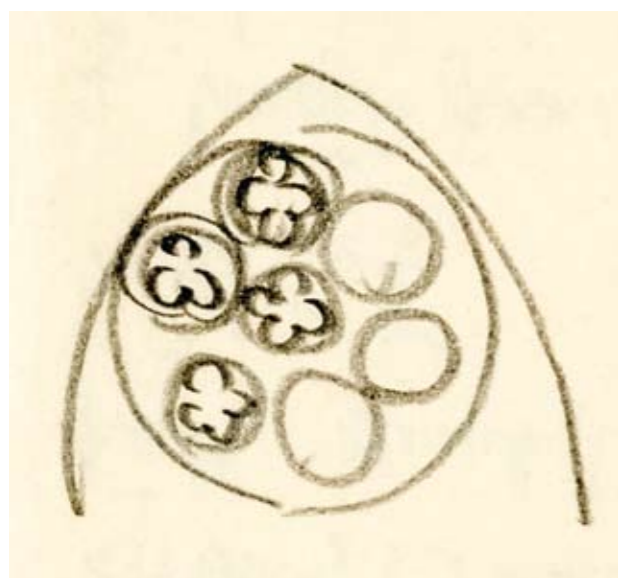
2.5.72. Kakaslovník, a szentély keleti ablaka

2.5.73. Kakaslovník, a szentély keleti ablaka belülről →

érezhető rajtuk az érett gótika formálódása, míg a sárosiak összetettebbek és valószínűleg későbbiek.

Ellenben kifejezetten székesi jelenség a mérműves **körablak**. Ennek két szép példája maradt meg, melyek nyilván egymás rokonai. A leibici Szűz Mária-templom déli kapuja fölött ma is látható a közepén kört tartó, nyolc hurokból álló mérműves ablak, hengertagos kerettel (83. kép). Ennek visszafogottabb kiadása, csak hat hurokkal és egyszerű kerettel a poprádi templom déli homlokzatán, szintén a kapu fölött elhelyezett körablak (84. kép).²⁶ Ezekről független, szokásosabb mintázatú a vitfalvi torony keleti, négykaréjos körablaka (85. kép).²⁷ Körablakot jelez Myskovszky is a toporci déli kapu fölött²⁸ (42. kép), és ehhez hasonló ma is megvan a sárosi Palocsa déli

2.5.74. Mateóc, az elpusztult szentélyablak Václav Mendl rajzán (PŰ SR, Z 3553)

2.5.75. Héthárs, a szentély keleti ablaka

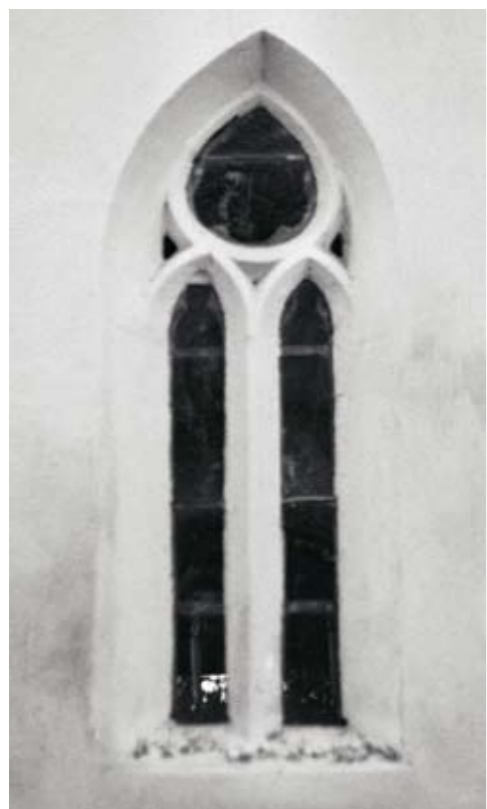

2.5.76. Krivány, mérműtöredék a szentély keleti ablakán →

2.5.77. Nagysáros, a Szent Jakab-templom keleti ablaka →

2.5.78. Zsebefalva, a szentély déli ablakának mérművei →

←← 2.5.79. Miklósvágása, a szentély egykori keleti ablaka

← 2.5.80. Miklósvágása, szentélybelső az egykori keleti ablakkal

← 2.5.81. Orkuta, a szentély keleti ablakának mérművei

2.5.82. Berzevice, a szentély keleti ablaka

homlokzatán (86. kép).²⁹ Négykaréjos a zsebefalvi templom keleti padlásablaka (87. kép). Myskovszky rajzán négykaréjos a sároskőszegi torony déli ablaka (88. kép), Mencl ugyanezt a motívumot a keleti ablakon jelzi; ma egyszerű körablakok találhatók a torony felső szintjén.³⁰ Ezekről és a nagysárosi toronynál már elemzett hatkaréjos ablakokról eltekintve ez a motívum Sárosból nem ismert.

Végül érdemes kitérni egy, a magyar kutatásban korábban speciális hangsúlyt kapott kérdésre, a **keresztalakú** ablakokra.³¹ Ezt jellemző módon padlásablak funkciójában találjuk meg mind Szepesben (Kakaslomnic, Jekelfalva, Richnó³² 89. kép), mind Sárosban (Sároskőszeg, Orkuta³³). Kozák Károlynak igaza van, hogy ez jobbra az egyenes szentélyzáródású templomoknál fordul elő, aminek egyszerű az oka: az egyenes falban könnyebben lehet kereszt alakú nyílást kirakni. Dátálása, a XIII. század második fele is lényegében megfelel korszakunknak. Érvelésében eltúlzott, hogy ez a szerzetesi építészet, elsősorban a premontréiek hatása lehet. Nyilván nem lebecsülendő szimbolikus értékük sem, de mivel a nyílás fényáteresztőképessége csekély, a szellőzést viszont biztosítja, ezért alkalmazhatták gyakran padlásablakként. Kozák elterjedési térképe szerint Szepes és Sáros területe ugyan nem kiugróan gazdag ebből a szempontból (Veszprém megyében sűrűbben fordul elő), de a nyolc (valójában legalább tíz) felvidéki példából három (illetve a Kozák által nem ismertekkel együtt: öt) ide esik. Ugyanakkor az ablakformák összességét tekintve (még a kialakítás és alkalmazási helyének fokozott sérülékenységét figyelembe véve is) szerepük a helyi emléktárában inkább marginálisnak mondható.

2.5.83. Leibic, körablak a Szűz Mária-templom déli falán

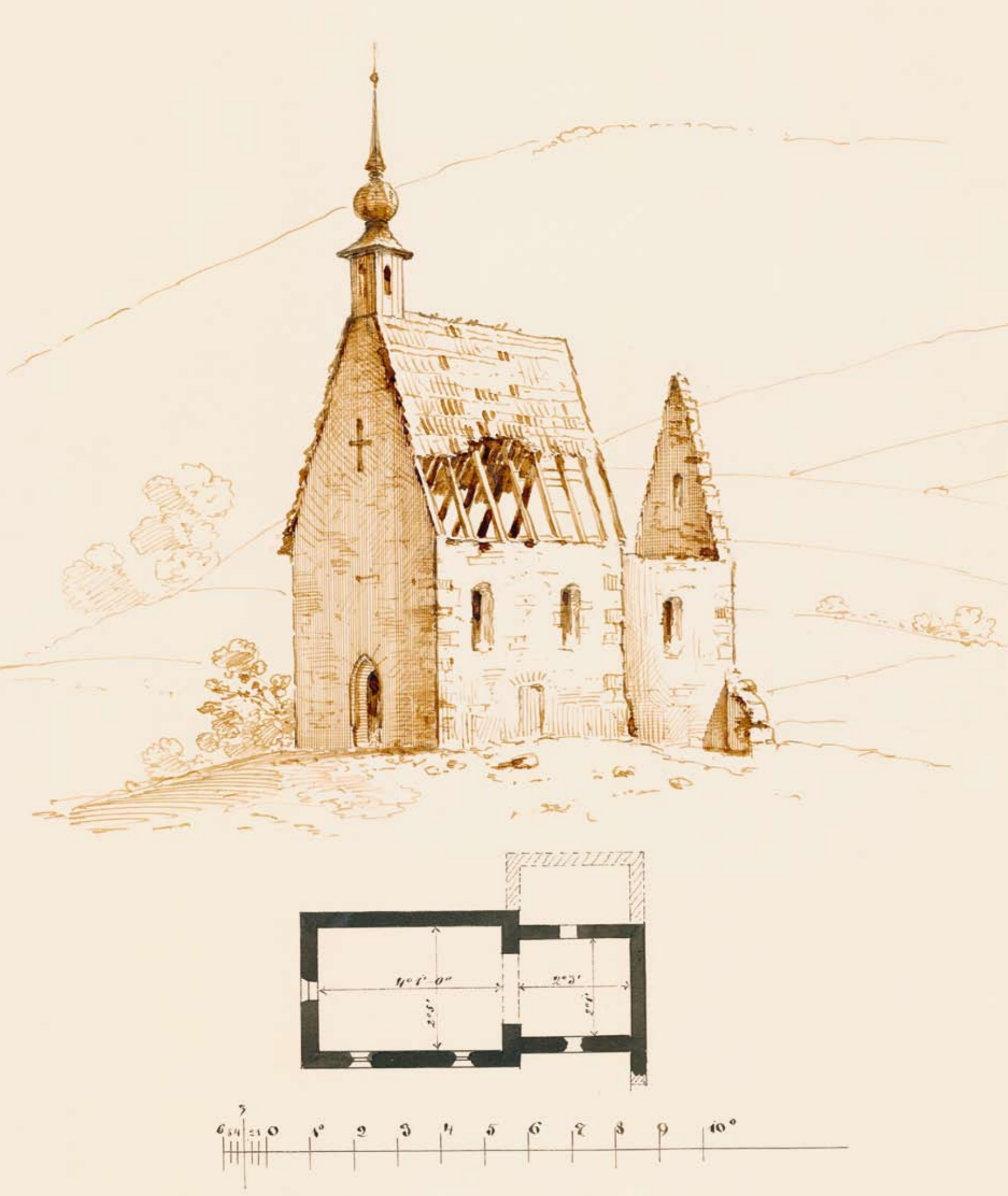
2.5.84. Poprád, körablak a hajó déli falán

2.5.85. Palocsa, a templom déli homlokzata Myskovszky Viktor 1889-es rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 7019)
2.5.86. Vitfalva, négykaréjos ablak a torony keleti falán

2.5.87. Zsebefalva, négykaréjos ablak a keleti homlokzaton
2.5.88. Sároskőszeg, a templom déli homlokzata Myskovszky Viktor 1876-os rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 6815) →

JEGYZETEK

1. „A résablakok méreteiknél, kialakításuknál fogva egyaránt román koriak.” HARRACH 1976, 237.
2. LAHU 6. 435–436. (P. Hajmási E.), VALTER 2004, 185–187. (P. Hajmási E.)
3. VALTER 1985, 236–237. (Berg).
4. Ld. SZAKÁCS 2021a, 33.; az észak-alföldi helyzethez: SZAKÁCS 2011b, 20–21.
5. *Katedrála* 2017, 194.
6. *Katedrála* 2017, 195.
7. Felmérését ld. SLIVKA 1982, 394. A valóságban ennél aszimmetrikusabbnak látszik ma a rézsús béllet tengelye.
8. PÚ SR, V 1725, Milan Krizan felmérése, 1956.
9. JAVORSKÝ 1988, 84. és 26. ábra.
10. PÚ SR, V 3098, KRÍŽAN, 1956; uo. MENCL, Z 3606.
11. Bár a sekrestyébe vezető kaput késő gótikusként írja le, MENCL 1937, 346–347. Ld. még Mencl periodizált alaprajzát: PÚ SR, Z 3619.
12. PÚ SR, V 3924, Puškár.
13. SZAKÁCS 2011b, 21.
14. *Katedrála* 2017, 191–192.
15. *Katedrála* 2017, 190.
16. MÉM MDK, Tervtár, K 7685–7686.
17. Ld. Myskovszky Viktor akvarelljét és a restaurálás közbeni archív fotókat: *Műemlékvédelem* 2001, 40–41.; továbbá: Csötörtökhelyi templom (metszet), in: *Vasárnapi Ujság* VIII (1861), no. 41, 484.
18. MÉM MDK, Tervtár, K 303 és BAKÓ 1993, no. 112.
19. Ez ma kívülről nem látszik. Myskovszky Viktor rajza 1875-ből (MÉM MDK, Tervtár, K 3554, K 3556) félköríves lezárással ábrázolta. Ezt Mencl csúcsívvel jelezte: PÚ SR, Z 3560/8, Puskar viszont emelt ívű félkörívvel: PÚ SR, V 3565.
20. MÉM MDK, Tervtár, K 7946, közölve: MYSKOVSZKY 1893, 241., de ott elnagyoltabb a részlet. Megjegyzendő, vázlatfüzetében (XXVI., 79. o., 12734) ez a részlet szintén elmosódott, lehet, hogy a kidolgozott rajz kockaoszlopfejje nem valós megfigyelésen alapult.
21. A hatkaréjos motívumok körbe rendezése előfordul a heiligenkreuzi ciszterci apátság 1295-ben felszentelt szentélyének keleti ablakán, GBKÖ I. Kat. 17., Tafel 41.
22. Ezzel szemben határozottan lemezes szerkezetű a kaputimpanon áttörése Szepesmindszenten.
23. PÚ SR, Z 3553/5v. A szentély keleti ablaka kivehető Divald Kornél fotóján is, MÉM MDK, Fotótár, 028960 P.
24. A forma jó párhuzama a szatmári Egri templomából ismert, amelyet Papp Szilárd a XVI. század elejére keltezett. PAPP 2011c.
25. Szehtlo Ottó, 1905, MÉM MDK, Fotótár, pozitívszám: 3067, negatívszám: 10.720. BAKÓ 2002, 613., no. 151. További felvételek a PÚ SK fotótárában, N 5163/1 és 5163/3 (Ruthkyová, 1955).
26. A körablakban alkalmazott hatágú, közepén kör által összefogott mérmű egyszerű változata Marosszentkirályról maradt fent, ld. SZAKÁCS 2021b, 161., 53. kép.
27. A négykaréjos körablakokhoz: SZAKÁCS 2013, 36–37.
28. MÉM MDK, Tervtár, K 7946, közölve: MYSKOVSZKY 1893, 241.
29. A körablakot a maihoz hasonlóan ábrázolta Myskovszky is, de a mellette lévő félköríves ablakokat rézsúvél, aminek ma nincs nyoma, ám ez lehet átalakítás eredménye is. MÉM MDK, Tervtár, K 7019.
30. MÉM MDK, Tervtár, K 6815 és PÚ SR, Z 3606.
31. KOZÁK 1967. Kozák Kakaslomnicról, Jekelfárváról és Sároskőszegről tudott.
32. Myskovszky Viktor 1875-ös rajzán, MÉM MDK, Tervtár, K 7433.
33. Myskovszky Vikror 1875-ös rajzán, MÉM MDK, Tervtár, K 6891.

2.5.89. Richnó, a templom délnyugati nézete Myskovszky Viktor 1875-ös rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 7433)

2. 6. FALTAGOLÁS

A templomkülső megjelenését meghatározó elemek közül különös fontossága van a faltagolásnak. A faltagolás részben a falfelület szakaszolására szolgál (lizénával, falpillérrel, alkalomadtán támpillérrel), részben a fal alsó (lábazat) és felső lezárására (koronázópárkány) vagy vízszintes tagolására (övpárkány). A faltagolás elemei a belső szerkezettől sem függetlenek. A függőleges szakaszolás gyakran a belső tér ritmusát követi, statikailag a boltozás megerősítését, annak nyomásának ellensúlyozását szolgálja. Így nagyobb, boltozott tereknél a boltozások leolvashatók már a homlokzatról. Természetesen a falusi templomok esetében, ahol a hajót nem is boltozták, ilyen elvárásaink nem lehetnek.

Gazdagabb faltagolással elsősorban a romanika emlékeinél találkozunk. Közép-Európában a XIII. század első évtizedeiben a késői romanika a falfelületek pazar díszítésében lelte kedvét (pl. Ják). Az érett gótikus templomoknál, ahol a falfelület jórészt átadta szerepét az ablakoknak (ahogy erre az előző fejezetben utaltunk), ez a gazdag faltagolás visszaszorul. A függőleges szakaszolást a támpillérek látják el (amelyeknek megnő a statikai szerepük), emellett a párkányok, övpárkányok, lábazatok határolják le a felületeket. A gazdagabb emlékeken a fal zordságát vakmértművel oldják. Ahol a falak nagyobb szerepet játszanak, ott nagy, tiszta falfelületek uralkodnak.

A leggazdagabb faltagolást természetesen a szepesi prépostsági templomán találjuk. Szinte kizárólag a tornyok vizsgálhatók ebből a szempontból (2. kép). Mindkét torony sarkain lizénák futnak fel. Az északi tornyot két, a délit egy párkány osztja szintekre, és mindkettő azonos formájú párkánnyal záródik. Ennek felső elemét lemezből és

negyedhomorlatból álló párkány alkotja, ez alatt fűrészfogas díszítés húzódik, amit csúcsíves ívsor támaszt alá, mely geometrikus, kúp alakú konzolokon nyugszik. Ez, mint az északi oldalon elhelyezett levéltárban ma is látszik, nemcsak a tornyokat jellemezte, hanem folytatódott a mellékhajó és a kereszthajó falán is (3. kép).¹ Ugyanezt figyelhetjük meg a déli oldalon a könyvtárban (ma múzeumként látogatható), ahol a déli torony déli homlokzatának és a kereszthajó nyugati falának párkányát bemutatták (4. kép). A déli mellékhajófal első szakaszhatárán álló déli lizénája és a déli kereszthajószárny nyugati saroklizénája a XIV. századi sekrestyében látható. Ugyanitt jól megfigyelhető az eredeti lábazati párkány is: alul kiugró lemez, fölötté homorlat, melyet pálca zár le. Továbbá az északi homlokzaton még megfigyelhető, hogy a kereszthajó sarokarmírozást kapott (5. kép). Érdekes, hogy itt a kereszthajót lezáró párkánynak nincs nyoma – vagy azért, mert elhagyták, vagy mert nem maradt meg.

A fűrészfoggal kombinált csúcsíves párkány megjelenik a gyulafehérvári székesegyház északi tornyán, de ott nincsenek konzolok. A dunántúli Szentivánfán a fűrészfog alatt enyhén csúcsíves ívsort tártak fel, melynek konzolai azonban más alakításúak. Fűrészfogat és csúcsíves ívsort párosítottak Zalaszentgyörgyön, Búcsúszentlászlón és Csátáron is. XVIII. századi átfogalmazásban maradtak ránk a peterdi templom tornyának fűrészfogas, csúcsíves ívsoros párkányai. Felsőörsön a torony földszinti párkányán hasonlóak a geometrikus konzolok, de ott az ívsor félköríves. A Dunántúlról tehát ez a párkánytípus nem ismert.² Ócsán az összeállítás hasonló, de az ívsor kétrétegű, és a konzolok hangsúlyosabbak. Közelebbi rokona Karcsa, ahol a fűrészfog alatti csúcsíves ívsort konzolok tartják (6. kép). Ezek a párhuzamok összhangban vannak a prépostsági templom XIII. század eleji datálásával.

A fűrészfoggal kombinált csúcsíves ívsor megjelenik Szepesváralján is, de ott a konzolok nem válnak külön (7. kép). Az is lehet, hogy csak a vakolat mossa össze a konzo-

← 2.6.1. Káposztafalva, a templom délnyugatról Gerecze Péter felvételén (MÉM MDK, Fotótár, 18216P)

← 2.6.2. Szepeshely, a torony megőrződött párkánya a padlástérben

←← 2.6.3. Szepeshely, a kereszthajó és a főhajó párkánya a levéltár helyiségében

← 2.6.4. Szepeshely, a torony déli párkánya a könyvtár helyiségében

2.6.5. Szepeshely, a kereszthajó sarokarmírozása az északi homlokzaton

- ← 2.6.6. Karcsa, párkány a nyugati homlokzat északi részén
- ← 2.6.7. Szepesvárálja, a nyugati torony felső része az ikerablakkal és a párkánnyal
- 2.6.8. Kakaslomnic, párkányrészlet a toronyról
- 2.6.9. Káposztafalva, a torony párkánya mai állapotában

lokat az ívsorral. Persze ezeket a formákat érinthette a restaurálás is, de legalább a típust hitelesíti az 1816-os felmérés (2.5.19. kép).

A többi esetben az összeállítás egyszerűbb. Félköríves párkány koronázza a kakaslomnici tornyot (8. kép). Kilenc

félköríves ívmező található minden oldalán. Ezeket külön kövekre faragták, az illesztés az ívindító szárak közepére esik. Az egyes ívmezők nem teljesen egyformák, szélességük és magasságuk is különböző, de ez aligha szándékos. Az ívsor nem fut ki teljesen a sarkokig, az utolsó ívindító

← 2.6.10. Szepeskörtvélyes, a torony délkeletről a restaurálás előtt

2.6.11. Kakaslomnic, a templom tornya nyugatról sarokarmírozással

szár szélesebb, lényegében megfelel az alatta végződő sarokarmírozásnak.

Hasonló, de laposabb a káposztafalvi torony felső szintjét lezáró ívsor (9. kép). Ez csak hét elemből áll oldalanként, és szabályosabb a formája. Mivel a felületet vakolat takarja, az sem ismert, hogy kőből készült-e, és mennyire tekinthető hitelesnek. Erős a gyanú, hogy az 1916-os restauráláskor

megújították, viszont ismert Gerecze Péter ezt megelőzően készült fotója, amely hasonló formákat mutat (1. kép).³

A harmadik, félköríves párkánnyal lezárt szepesi torony a szepeskörtvélyesi. Ezt is vakolták, és bizonytalan korú. Hogy eredeti lehet, arra a szabálytalanságai utalnak. Oldalanként nyolc ívet alkalmaztak, kivéve a déli oldalon, ahol kilencet (10. kép). Ez abból adódik, hogy ezen az ol-

2.6.12. Márkusfalva, a templom tornya délről sarokarmírozással

2.6.13. Szepesdelény, a templom délkeletről sarokarmírozással →

2.6.14. Nagyvitéz, a templom szentélye sarokarmírozással

dalon a keleti négy ív feltűnően szabálytalan, sűrűbb ritmusú. Ez akár egy pusztuláskor bekövetkezett ügyetlen javítás következménye is lehet. A káposztafalvinál valamivel plasztikusabb ívsor szélét élszedéssel díszítették, kivéve az északi oldal nyugati három és a nyugati oldal északi öt ívét. Ebben az esetben is a sarok utólagos, következtelen javításáról lehet szó, amely láthatólag más időpontban történt, mint a délkeletié. Hogy a tornyokat a XIX. században is szívesen csinosították efféle párkánnyal, arra a krigi torony utal, melynek formái egyértelműen historizálóak, maga a torony is 1888 után épült.

Sárosban a megoldás teljesen hiányzik. Ott, mint az ikerablakok esetében láttuk, a tornyok más megoldásúak, nél-

külözik a szepesi díszítőelemeket. Ívsoros párkányuk sincs, hacsak a nagysárosi plébániatemplomét nem vesszük figyelembe, de az is historizáló formákat mutat, és nem tudni, volt-e előzménye (1.3.5. kép). Zsegyén az apszist és a hajót zárja le félköríves ívsoros párkány, de ez nagyon hasonlít a belsőben a XX. század első felében felállított betonkarzat díszítéséhez (2.1.33. kép). Menci sem emlékezik meg róla,⁴ a párkány teljesen a restaurálás invenciója.

A szepesi tornyok esetében egy olyan építészeti elem is felbukkan, amely ugyan nem faltagoló elem, de vizuális hatása hasonló. A tornyok ugyanis néha sarokarmírozást kaptak, és ha ez elválik a falfelület festésétől (akár szabadon hagyva, akár más módon jelezve), akkor ez is lehatárolja a

2.6.16. Szepeskörtvélyes, a templom délkeletről a restaurálás előtt

2.6.17. Izsákfalva, a templom délkeletről →

felületet. A fent felsorolt tornyok közül ide tartozik a szepesváraljai (7. kép) és a kakaslomnici (11. kép), ahol a sarokarmírozást szabadon hagyták. Szepeskörtvélyesen ezt vakolattal pótolták, ennek gyaníthatóan nincs középkori előzménye (bár a legutóbbi restaurálás során minden köfelületet fehérre festettek).

Olyan tornyokon is megjelenik a sarokarmírozás, ahol ívsoros párkánynak nincs nyoma, mint Márkusfalva (12. kép) és Csütörtökhely esetében. De sarokarmírozást természetesen nemcsak tornyon, hanem a szentély vagy a hajó sarkain is alkalmazhattak (Dénesfalva). Ennek néha építéstörténeti jelentősége van, mint Szepesedelényben, ahol éppen ennek megléte utal a sekrestye utólagos voltára

2.6.18. Savnik, a plébániatemplom szentélye délkeletről
2.6.19. Podolin, a temetőkápolna összképe délkeletről

(13. kép). Dénesfalván a hajó sarkain kívül a szentély délkeleti sarkán és a sekrestye északkeleti sarkán is van armírozás, a kettő között pedig nincs: ez arra utalna, hogy a sekrestye együtt épült a szentéllyel, de Magdalena Janovská 2014-es kutatása szerint a sekrestye XVI. századi, és a szentély eredeti, északkeleti sarokarmírozását használták fel másodlagosan a sekrestye építésekor.⁵ Sárosban a nagyvitézi templom szentélyének sarkait armírozták, amely így mintegy a sokszögű szentély szokatlan módon hiányzó támpilléreit helyettesíti (14. kép).

Végül, mint utaltunk rá, a támpilléreknek is lehet faltagoló szerepük. Ez főleg akkor fordulna elő, ha többszakszós, boltozott térhez járulnának, de erre a ma ismert emlékek között nincs példa. Ráadásul a támpillér lehet utólagos is, amit időközben felmerült statikai problémák megoldásának szántak az elmúlt évszázadokban (nem mindig sikeresen). Eredetinek látszanak a kakaslomnici támpillérek, mert az északkeleti megelőzheti a sekrestye építését, noha az sem későbbi a XIV. század elejénél (15. kép). Hasonló jelenség tapasztalható Szepeskörtvélyesen (16. kép) és Izsákfalván (17. kép), az átlós támpillér ezekben az esetekben is a sekrestye utólagosságát jelzi. Igaz ez Szepesvéghelyre is, de ott az átlós támpillérek nem lépcsőzöttek, ami felveti utólagosságukat. Itt a keleti szentélyfal közepére is került egy támpillér, ami a Szepességben ritka, de Savnikról is ismert (18. kép). Itt az ablakok elosztása is hitelesíti, hogy az eredeti koncepcióval van dolgunk. Ez mutatkozik Svábfalván is, de ott nem tűnik eredetinek a mai helyzet. A szentélyfal közepére helyezett támpillér az Árpád-kor végén egy észak-alföldi csoportban is felbukkan, általában két szentélyablakkal párosítva.⁶ Podolinban a centrális kápolnához is járulnak támpillérek, ez ugyanis egy teljesen boltozott tér (19. kép). Máskor a támpillérek inkább utólagosnak tűnnek (pl. Szepesszentgyörgy, Felsőrépás).

Mindezekben az esetekben a sarkokon alkalmazott átlós támpillérekről van szó. Ha ezek egykorúak az eredeti építkezéssel, akkor inkább a késői datálás mellett hozzátok fel érvként. A XIII. században ugyanis jellemzőbbek a sarkokra ültetett merőleges támpillérek (pl. Vasvár, domonkos kolostor). A Szepességben ez nem jellemző, és ahol előfordul (pl. Szepesszentgyörgy, Ragyóc, Szepesjánosfalva, Szepesótfalu, Ménhárd), ott utólagos lehet. Leginkább a késmárki Szent Erzsébet-templom északnyugati sarkán feltárt, merőleges támpillérek lehetnek eredetiek és korjelzők, de mint fentebb láttuk, a szituáció ott is bizonytalan (2.1.40. kép).

Míg a Szepességben egyes esetekben kétségtelenül alkalmaztak a szentély boltozatát megerősítő támpillért (bár inkább kivételképpen), addig Sárosban ez alig mutatható ki. Vannak ugyan esetek, amikor az átlós támpillérek egykorúak lehetnek a szentéllyel (Sárosszentimre, Radács), de itt magának a templomnak a datálása is kérdéses. A többi esetben (Csselfalva, Kelembér, Alsószalók) inkább utólagos megerősítésről lehet szó.

Látjuk tehát, a szepesi és a sárosi templomok az Árpád-kori magyarországi emlékhagyományhoz képest feltűnően szegényesek a faltagolás szempontjából, és ezen belül is Sáros mondható a visszafogottabbnak. A romanikára valló faltagoló elemek szinte teljesen hiányoznak, és a pár ismert esetben is a toronyra korlátozódnak. Lizénás, falpilléres tagolásra a falusi emlékhagyományban nem találunk példát. Ez nem magától értetődő, mivel a dunántúli XIII. századi építészet meglehetősen gazdag a faltagoló elemekben (függőleges és vízszintes tagolás, pl. ívsoros, farkasfogas, fűrészfogas vagy fogrovatos párkányok),⁷ és ez az észak-alföldi emlékhagyományban is megjelenik.⁸ Úgy látszik, ebben a tekintetben a sárosi emlékhagyomány határozottabban szakított a romanikával, és a Szepességben is csak a tornyok képeznek kivételt.

JEGYZETEK

1. Katedrál 2017, 43.
2. SZAKÁCS 2021a, 77–78. és az egyes emlékeknél.
3. BAKÓ 1993, no. 208.
4. Vö. MENCL 1937, 346–347.

5. JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2016, 24.
6. SZAKÁCS 2011b, 16.
7. SZAKÁCS 2021a, 77–79.
8. SZAKÁCS 2011b, 19–20.; SZAKÁCS 2013, 46.

2. 7. FALFÜLKÉK ÉS SZENTSÉGHÁZAK

A templomok látványos részleteihez tartoznak a szentségfülkék, sokszor igényes kőfaragó munkájukkal. Az 1215-ös lateráni zsinat előírta, hogy az Oltáriszentséget zárható helyen kell tartani. Ezzel szokás összefüggésbe hozni, hogy a templomokban elterjednek a falfülkék, melyek biztonságot nyújtottak a szentségeknek, bár falfülkét természetesen ez előtt is használhattak. Ez a legkényelmesebb módja a tárolás megoldásának, és az oltár közelében lévő fülkék sem csak a szentségek számára készültek, hanem ereklyék, valamint a szent paramentumok, liturgikus eszközök is helyet kaphattak bennük. Mivel többféle, különböző funkciójú és rangú tárgyról van szó, természetes, hogy a fülkék is gyakran elhelyezésükben és kialakításukban eltérő együttesként jelennek meg.¹

Az eredeti helyzet nem mindig deríthető ki egyértelműen, hiszen a szentségfülkék könnyen esnek áldozatul át-

alakításoknak. Már a középkorban sokszor modernizálták őket, akár a védelem érdekében (pl. feltűnően sok késő középkori vasrács maradt meg szentségfülkén), akár az Oltáriszentség rangjának megfelelően a megváltozott művészi ízlés miatt.² Ha a templom protestáns használatba került egy ideig, akkor annak is lehet negatív hatása a fülkékre. De a katolikus használat is elmozdította az Oltáriszentséget a falfülkékből az oltáron álló tabernákulumba, így ezek gyakran elveszítették funkciójukat. Míg a szentségfülke sokszor megmaradt zárhatónak, és így alkalmas maradt az Oltáriszentség vagy ereklye tartására (bár manapság ez is nagyon ritka), addig a paramentumok és szerkönyvek tárolására szolgáló egyéb falfülkék teljesen használaton kívül kerültek, és legjobb esetben dísz tárgyakat helyeznek el bennük. Mivel ez utóbbi típusú fülkék kialakítása az igénytelenebb, átalakításuk, megszüntetésük nem szokott fejto-

2.7.1. Szepesedélény, szentségfülke a szentély északi falában

2.7.2. Velemér, festett szentségfülke a szentély déli falán

rést okozni a templom fenntartóinak. Nagyon valószínű, hogy az egyszerűbb falfülkékből jelenleg sok vakolat alatt rejtőzik, és a ma láthatók jelenlegi formája is óvatosságra adhat okot.

A Szepességben ma is gyakran találkozunk azzal, hogy a szentélyben a **fülkék párban** állnak. Leggyakrabban a szentély keleti falában találjuk a szentségfülkét és a déli falban a paramentumok elhelyezésére szolgáló falfülkét (egy ilyen eredeti használatába enged bepillantást a veleméri templom szentélyének falképe³ [2. kép]). A kettő közötti rangkülönbség miatt logikus elvárás, hogy a szentségfülke legyen a díszesebb, de ez nem mindig van így: Vitéfalván és Szepesszentgyörgyön mindkettő egyszerű kialakítású. Savnikon, Keresztfalun, Dénesfalván és Alsórépáson ma a déli a rangosabb, de lehet, hogy a keleti elveszítette eredeti gazdagságát. Felsőrépáson viszont egyértelmű a keleti fülke igényesebb kialakítása, ahogy Nagyszalókon is a szentség-

2.7.3. Kislomnic, lavabo a sekrestyében

fülkéé az elsőség, de ez itt az északi fal keleti részére került. Szepestapolcán két faragott fülkekeret is megmaradt, amelyeket a neogótikus templom északi és déli szentélyfalába építettek be (21–22. kép), de ezek eredeti elhelyezését nem ismerjük.

Sárosban Singlénen ma mindkettő egyszerű téglalap alakú forma, de a keleti falé álló formátumú, és sejtethető, hogy a mainál igényesebb kialakítású lehetett. Zsebefalván a keleti fal szentségfülkéje sokkal rangosabb, ahogy a szentkereszt is, de az ottani későbbi és az északi falra került. Sárosban azzal a szokatlan jelenséggel is találkozunk, hogy a két fülke a keleti és az északi falra esik, így mindkettő szentségfülke funkciójú lehetett, de ezek nem egykorúak: Hétháron a keleti falé a templom építéskor készülhetett, míg az északit Raguzai Vince faragta reneszánsz stílusban az 1513-ra datált kapukkal együtt; bár megjegyzendő, hogy maga a fülke formája háromkaréjos, azaz lehetett XIV. századi előzménye. Az északi fal számárhátíves, kereszttrózsás szentségfülkéje Alsószalókon is későbbi lehet, mint a keleti fal valamivel egyszerűbb, de szintén faragott fülkéje.

Még bonyolultabb a helyzet, ha **három falfülke** is fennmaradt. Zsegrán a keleti fal közepén és a délin van fekvő téglalap alakú, egyszerű fülke, míg a faragott keretű szentségfülke a keleti fal északi részére került. A többi esetben a fülkék az északi, keleti és déli falban találhatóak, de nem egykorúak. Kakaslomnicon az északi fal szentségfülkéje későbbi, míg a keleti fal északi oldalán és a déli falban lévő egyaránt háromkaréjos záródásúak, noha arányaik mások: mint szokásos, a keletié a nyúlánkabb, amiből arra lehet következtetni, hogy az oltáriszentség tartója, a monstrancia eleve álló formátumú volt, míg a liturgikus felszerelésnek inkább szélesebb helyre volt szüksége. Poprádon is hasonló lehet a helyzet, bár a keleti és a déli fülke eltérő formájú (félköríves, illetve háromkaréjos, de az előbbi lefaragott keretű). Ma itt is az északi fal fülkéjében tartják az Oltáriszentséget, melynek egykori igényes kialakítására a fülke körüli nagy, lefaragott felület utal. Toporcon a déli fülke szintén háromkaréjos, míg a keleti téglalap alakú, de lehet, hogy ez utóbbi itt is igényesebb volt (környezetét ma vakolat takarja); ugyanitt az északi oldal kőkerete késői. Sárosban Tapolyhanusfalván, amely már valamivel korszakhatárunkon túl esik, a szentély keleti falának északi részén egymás fölötti elhelyezésben őrződött meg két, eredetileg zárható, timpanonjában Krisztus-fejjel díszített kőkeretes falfülke, míg

2.7.4. Sztatvin, szentségfülke a szentély északi falában

2.7.5. Savnik, szentségfülke a szentély déli falában

2.7.6. Szentkereszt, szentségfülke a szentély déli falában

ezeknél későbbi lehet az északi fal számárhátíves, fiálékkal keretezett fülkéje.

Ahol a két vagy három fülke közül az egyik az északi, a másik pedig a keleti fal északi részén található, az előbbi szokott a későbbi lenni, így gyanítható, hogy a szentségfülke áthelyezéséről van szó (Kakaslomnic, Poprád, Toporc, Sárosban Héthárs, Alsószalók és Tapolyhanusfalva). Ezt talán az indokolhatta, hogy az oltáriszaltalokra egyre nagyobb méretű retábulumok, szárnyasoltárok kerültek, amely nemcsak kényelmetlenné tette a keleti falon lévő szentségfülke megközelítését, de azt takarhatta is, és így kikerült a templom egyik legfontosabb szakrális pontja a hívek látótéréből.⁴

Falfülkék természetesen nemcsak a szentélyben fordulhatnak elő. Az Oltáriszentség őrzésére sem csak a szentély szolgálhatott, hanem a **sekrestye** is, ahogy a liturgikus felszerelések természetes őrzőhelye is ez utóbbi helyiség. Azonban a sekrestye nem mindig épült együtt a templommal, talán ez is indokolta a falfülkék elhelyezését a szentélyben. A sekrestyék fülkéinek feltérképezése még kevésbé lehetséges, mivel ott lényegesen több átalakítás történt.

2.7.7. Poprád, szentségfülke a szentély déli falában

2.7.8. Toporc, szentségfülke a szentély déli falában

2.7.9. Kislomnic, falfülke a sekrestyében

2.7.10. Nagyszalók, szentségfülke a szentély északi falában

2.7.11. Alsórépás, szentségfülke a szentély déli falában

A fülkék is többféle funkciót tölthetnek be, így itt találjuk a lavabo-fülkét (pl. Dénesfalván,⁵ díszes és későbbi kivitelben a lócsei Szent Jakab-templomban), amit alkalmassal a falból kiálló, lefolyós kis kőmedence is helyettesíthet (Kakaslomnic, Kislomnic [3. kép]). Igényes, a templommal egykorú, korai falfülkét csak Kislomnicon regisztráltunk kutatásaink során (9. kép); a szepesbéla sekrestye zárható, vasajtós fülkéje például 1541-es feliratú.

További szokásos elhelyezése a falfülkének a hajóban a **mellékoltárok** környezete. A diadalív két oldalán mindmáig rendszeresen megtaláljuk a sokszor középkori retabulumukat is megőrző mellékoltárokat, és ezek mellett gyakori a falfülke is (pl. Felsőrépás). Ezek a fülkék minden esetben nagyon egyszerű, téglalap alakú, keretezetlen bemélyedések, funkciójuk is a mellékoltárok felszerelésének tárolása, viszont ereklyét, szentséget itt nem tartottak. Számolnunk kell esetleges átalakításukkal, eltüntetésükkel, sőt utólagos létesítésükkel is, így ezeket nem vesszük rendszeren számba, de igénytelen kialakításuk miatt amúgy sem lennének alkalmasak művészettörténeti következtetések levonására.

Ezeket a funkcionális szempontokat figyelembe véve érdemes most már a fülkék formai kialakítását elemezni. A legegyszerűbb, **téglalap alakú** fülkét fekvő formátumban szinte minden esetben a déli falon találjuk, hiszen a paramentumok, könyvek elhelyezésére ez a legalkalmasabb (Vitfalva, Nagyszalók, Felsőrépás, Szepesszentgyörgy, Szepes-

jánosfalva, Leibic: Szentlélek; Zsegra, Sárosban Singlér); az egyetlen kivétel, hogy Zsegrán van ilyen a keleti fal közepén is, amely (legalábbis jelenlegi ismereteink szerint) kivételes elhelyezésű. Sárosban csak Berzevicén ismert a déli falban egy négyzet alakú fülke, de ezen szokatlan módon vasrács van, tehát ennek funkciója akár fontosabb is lehetett.

Ezzel szemben a keleti fal északi részén található, eredetileg szentségfülke funkciójú, téglalap alakú bemélyedések minden esetben álló formátumúak (Vitfalva, Szepesszentgyörgy, Szepesszentlőrinc, Savnik, Keresztfalu, Dénesfalva, Alsórépás), legfeljebb négyzet alakú (Toporc).

Ugyanez igaz az északi fal keleti részén találhatóakra is, amennyiben ezek eredetiek (Csütörtökhely, Újlubló, kőkerettel Szlatvinban, 4. kép). Krigen kivételesen az álló téglalap alakú, ráccsal elzárt fülke (szentségfülke?) a déli falban van (igaz, itt a keleti falat újabban elbontották, nem tudjuk, nem volt-e benne egy másik fülke).

Sárosban Singlérén a keleti falban, Orkután az északon találunk álló téglalap alakú fülkét. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ezekben az esetekben is feltételezhető, hogy eredetileg gazdagabb kialakításúak voltak, de keretük elpusztult, és ennek nyomát a vakolat ma elfedi.

←← 2.7.12. Felsőrépás, szentségfülke a szentély keleti falában

← 2.7.13. Szepesmindszent, szentségfülke a szentély keleti falában

2.7.14. Pongrácfalva, szentségfülke a szentély keleti falában

2.7.15. Mateóc, szentségfülke a szentély keleti falában

Félköríves kőkeretes fülkét találunk a savniki templom déli falában (5. kép) és a poprádi szentély keleti falának északi részén. Ez utóbbi felülete roncsolt, gazdagabb eredeti kialakítást sejtet, ami logikus is, hiszen helyzetükből adódóan e két fülke funkciója eltérő lehetett. Sárosban a keleti fal északi részén Harapkón helyeztek el enyhén emelt ívű, kőkeretes fülkét, Sároscsözegen pedig ugyanebben a pozícióban csúcsíves falfülkét találunk.⁶ Mindkettő szentségfülke lehetett, ami rávilágít arra, hogy ami Szepesben alárendeltebb szerepet tölt be, az Sárosban rangosabbnak számít.

2.7.16. Svábfalva, szentségfülke a szentély keleti falában

2.7.17. Kelembér, szentségfülke timpanonja a szentély keleti falában

2.7.18. Szepesdelény, szentségfülke a szentély északi falában

Sáros abban is kivételes, hogy Szentkereszten a déli fal fülkéje háromszögben (tompaszögben, sá-tortetőben) végződik (6. kép).⁷ Ez a forma az Észak-Alföld késő Árpád-kori építészetében meglehetősen gyakori,⁸ bár éppen abból fakadóan, hogy téglafalban könnyen kialakítható, bizonyos fokig időtlen is.

A művészettörténeti megközelítés számára több támpontot nyújtanak az összetettebb formák. Kifejezetten a korra jellemzőnek tűnik a **háromkaréjos**, csúcsíves lezárású falfülke. Ennek nyomottabb arányú kiadása a déli falban Poprádon (7. kép) és Toporcon (8. kép) tűnik fel, és ezek jó párja a kislomnici sekrestye fülkéje (9. kép). Figyelembe kell azonban venni, hogy ez nemcsak stíluskérdés, hanem funkció is: mint láttuk, ezek a paramentumfülkék inkább széle-

sebbek, mint magasak. Ugyanígy arányaiban különbözik a kakaslomnici déli és keleti fülke, noha mindkettő azonos lezárású. A kakaslomnici szentségfülkéhez hasonlót találunk Keresztfalun és Dénesfalván a déli falban, Százteleken a keletiben és Nagyszalókon az északiban (ez utóbbi esetben háromszögű párkánnyal kísérve, 10. kép). A típus Sárosban is előfordul, Hétháron a keleti falban sarokhoronnyal, a nagysárosi Szent Kunigunda-kápolnában pedig a déli falban

2.7.19. Zsegra, szentségfülke a szentély keleti falában

élszedéssel. Mindezek közül az alsórépási szentély déli falának fülkéje a legigényesebb, amelynek háromkaréjos lezárásánál a csúcsív és a karéjok beforduló sarka közt tölcséres bemélyítést alkalmaztak (11. kép).

A szentségfülkéket igényesebb helyeken további faragványokkal tüntették ki. A felsőrépási keleti fal téglalap alakú fülkéje fölé körbe írt keresztet faragtak (12. kép). Mai állapotában ez a motívum a vakolt felületen „lebeg”, de eredetileg nyilván egy oromzatos lezárás részét alkotta. A legtöbb esetben ugyanis a fülkét háromszögű oromzat zárja, amelyet **vakmérművel** vagy ornamentális faragvánnyal töltöttek ki. Szepesmindszenten a háromszög felületén talán a

2.7.20. Szepeskörtvélyes, szentségfülke a szentély déli falában

2.7.21. Szepestapolca, szentségfülke a szentély déli falában

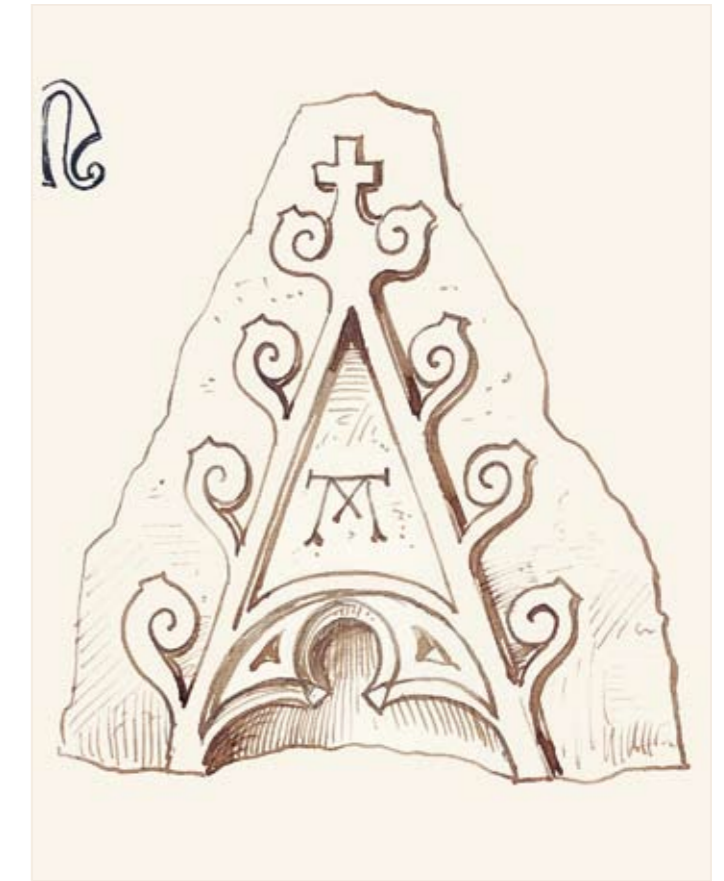
2.7.22. Szepestapolca, szentségfülke a szentély északi falában

2.7.23. Nagyolsva, szentségfülke a szentély keleti falában

2.7.24. Szepestamásfalva, vakmérműves töredék Myskovszky Viktor 1876-os rajzán (MÉM MDK, Tervtár, K 7883)

2.7.25. Harakóc, szentségfülke a szentély keleti falában

háromkaréjos dísznek megfelelő, beforduló sarkokat jeleztek, de az alsó sarok elmarad (13. kép). Pongrácfalva szentségfülkéje mintegy ennek ikerpárja, bár kissé bizonytalanabb kivitelben (14. kép). Mindkét esetben a fülke alatt egyszerű, vastag lemezt helyeztek el, mint Felsőrépáson is. Ugyancsak stilizált háromkaréjos motívumként értelmezhető a mateóci keleti fal szentségfülkéjének háromszögek-ből összeállított vakmérműves oromdísz (15. kép). Svábfalván a háromkaréjos motívum klasszikus kialakítású (16. kép). Szepesmindszenten, Pongrácfalván és Mateócon az oromzat tetejére egyszerű keresztet állítottak, Svábfalván

a kereszt szárvégei orrtagos kialakításúak, ez XIV. századi jellegzetesség. A sárosi Kelembéren a szentségfülke roncsolt peremű oromzatának belsejében a háromkaréjos motívum fölé egy körbe írt ötágú csillagot faragtak, és itt is kereszt ül a tetején, de ez régiesebb (17. kép).

A háromkaréjos vakmérművel kitöltött oromzat olykor további díszítést kaphat az oldalára faragott **kúszólevelekkel**, amelyek a tetején kereszttrózsában találkoznak. Ilyet találunk a zsegrai szentély keleti falának északi részén, és nincs okunk, hogy ezt a templomnál későbbinek tartsuk (19. kép). Ugyanez jelenik meg Szepesedelényben is, csak

2.7.26. Nagysáros, szentségfülke
a Szent Jakab-templom
szentélyének északi falában
2.7.27. Alsószalók, szentségfülke
a szentély északi falában

2.7.28. Zsebefalva, szent-
ségfülke a szentély keleti
falában

ott a keret tagoltabb (két pálca közti horonyból áll, 1. és 18. kép). Juraj Žárý ezt az 1380-as átépítéshez köti,⁹ noha az oromzat háromkaréjos vakmértműve nem idegen korszakunktól, ahogy a kúszólevelek száraz, grafikus megformálása sem – bár ez a stílus inkább a kor más emlékeinél (pl. Nagyszalók) jelentkezik, és a szepesedelényi kapu és konzolok életteli formáitól elmarad. Viszont a kerete va-

lóban fejlettebb (a többi szepesi szentségfülke vagy keret nélküli, vagy sokkal egyszerűbb keretelésű), és közel áll a leibici Szűz Mária-templom szentségfülkéjéhez, jóllehet annak kúszólevelei kidolgozottabbak. Ennél stilizáltabb kialakítású a szepeskörtvélyesi szentségfülke, amely kivételesen a déli falra esik (20. kép). Az oromzat közepén ívelt oldalú háromszögbe foglalt háromkaréjos vakmértmű, ol-

2.7.29. Alsószalók, szentségfülke a szentély keleti falában

2.7.30. Szepestótfalu, szentségfülke a szentély keleti falában

2.7.31. Felka, szentségház a szentély északi falában →

dalán stilizált kúszólevelekkel és a tetején ötujjú levéllel. Szepestapolcán a lebontott templomból két faragott fülke is ránk maradt. A kettő messzemenőig hasonló, de a déli fülke fekvő formátumú (21. kép), míg az északi ráccsal elzárt (22. kép): vagyis mai elhelyezésük megfelelhet eredeti funkciójuknak. Az oromzatba háromkaréjos vakmértűvet faragtak, de ez tagoltabb az eddigieknél. Oldalán lapos kúszólevelek láthatók, tetejükön háromujjú levéllel, de ezek nem egyformák. A legtagoltabb (és valószínűleg legkésőbbi) a nagyolsvai, amelynek keretezése is gazdagabb, és oromzatában két háromkaréjos vakmértű között plasztikus rózsát ábrázoltak, fölötte körbe foglalt négykaréjjal (23. kép). A kúszólevelek is kidolgozottabbak. A tetején ma nincs semmi, de ez alighanem sérülés következménye. Sze-

2.7.32. Felka, a szentségház bal oldali, levélmazkos konzola

2.7.33. Felka, a szentségház jobb oldali konzola

2.7.34. Szepesbéla, szentségház a szentély északi falában →

2.7.35. Szentkereszt, szentségház a szentély északi falában →→

2.7.36. Cselfalva, szentségfülke a szentély keleti falában

2.7.37. Zsebefalva, ülőfülke a szentély déli falában →

kerete (27. kép), de itt a keleti falon a korábbi faragvány is megmaradt. Ennek kereteletlen oromzatát háromkaréjos vakmérmű és benne indával ellátott díszes, keresztszárú kereszt tölti ki (29. kép).

A korszak egyetlen **figurális** díszítésű szepesi szentségfülkéje Szepesótfalun található, a szentély keleti falának déli részén, melynek félkörű oromzatában Krisztus-fejet ábrázoltak (30. kép). Ez, mint maga az egész templom, már korszakhatárunk végére esik, ha nem későbbi, akárcsak a sárosi tapolyhanusfalvaiak.

A keleti falban elhelyezett fülke mellett vagy ahelyett az északi oldalon gyakran találunk későbbi faragványokat. A felkai tornyos, igényes kiépítésű szentségház levélmaszkos, illetve archaikus mosollyal ábrázolt angyalfős konzolival a szentély újjáépítésével lehet egykorú, melyet Žáry az 1340-es évekre tett (31–33. kép).¹¹ Tornyos kialakítású a szepesbélai szentségfülke is, oromzatában a vérét kehelylyel felfogó Krisztussal, melyet a téma feldolgozója, Sallay Dóra a XIV–XV. század fordulójára datált (34. kép).¹² Tornyos szentségház Sáros későbbi anyagából is ismert, mint pelikánnal a tetején Szentkereszt (35. kép) vagy három toronnyal Cselfalván (36. kép), mely mintegy a szepesbélai gyengébb változata (kivételesen a keleti falon). Az emlékanyag kifut a középkor végéig, amit az 1475-re keltezett malompataki szentségfülke jelez.¹³

A templomok falában elhelyezett, liturgikus célú falfülkék egy másik jellegzetes csoportját szokták alkotni az **ülőfülkék**. Ezeket rendszerint a szentély déli falában találjuk. Meglepő, hogy a műfaj teljesen hiányzik a Szepességben. Ülőfülkére az egyetlen példát Szepesszentlőrincből lehet idézni, ahol a szentély északi falában, a sekrestyekaputól nyugatra található a falban egy széles, tompaszöggel zárt falfülke. Sárosban az anyag szokásosabb, bár nem túl gazdag. Cselfalván a szentély déli falában talán ülőfülkéként értelmezhető egy félköríves lezárású, mély, de elég alacsony fülke.¹⁴ Zsebefalván ma is használatban van a szentély déli falának csúcsíves ülőfülkéje (37. kép). A közeli Nagysáros plébániatemplomában pedig ugyanezen a helyen hasonló, csúcsíves keret töredékei kerültek elő a megnagyobbított ablak alatt, alighanem hasonló ülőfülke maradványai. A két terület hagyományai között ebben a tekintetben is van tehát eltérés, de közös, hogy az emlékanyag túlnyomó többségében az ülőfülke elmaradt.

pestamásfalván ma csak a fülke alatti lemez van meg, de Myskovszky 1876-os rajza feltüntet egy töredéket, amelyen kúszólevelek és háromkaréjos vakmérmű látható, ez alighanem a szentségfülke oromzata volt (24. kép).¹⁰ Vakmérmű helyett növényi motívum tölti ki a harakóci szentségfülke oromzatát (ma vastag meszelés alatt), oldalán elformátlanodott kúszólevelekkel (25. kép).

Ehhez a szepesi anyaghoz képest Sáros szegényesebb: csak a zsebefalvi szentségfülke rendelkezik kúszólevelekkel, de annak oromzata üresen maradt (28. kép). Viszont az oromzat nem háromszögű, mint valamennyi kúszóleveles szepesi emléké, hanem **szamárhátíves**. Szamárhátíves a nagysárosi plébániatemplom északi falának szentségfülkéje is (26. kép), melynek keretét pálcátag és horony alkotja háromszorosan ismétlődve, tetején ma nagyon stilizált keresztrózsával. Mivel a profil alul befordul, ez a faragvány késő gótikus lehet. Ugyancsak samárhátíves és hangsúlyosan keresztrózsás az alsószalóki északi szentségfülke

JEGYZETEK

1. A kérdésről részletesen, további irodalommal: BALÁZSIK 2001, 17–21. A téma erdélyi kiindulópontú, széles ívű tárgyalása: GERMAN 2014.
2. Ennek legrlátványosabb megoldása az önálló szentségházak állítása a késő középkorban, erre jó példa: PAPP 2010. Természetesen a Szepességben is van erre látványos példa a lőcsei Szent Jakab-templomban.
3. Ezt és a Kutna Hora-i falképet hozta példának PAPP 2011a, 136–137.
4. Vö. PAPP 2011a, 137.
5. JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2016, 24.
6. Bár ez ma restaurált állapotú, az eredeti csúcsíves formát rögzítette Mencl is az 1930-as években, PÜ SR, Z 3606.
7. A forma leírására különböző szerzők különféle terminusokat alkalmaznak, vö. BALÁZSIK 2001, 17: a pécsváradi fülkék „szögben záródnak”; PAPP 2011a, 136.: sátoztetős lezárású.
8. Itt ez a legállandóbb forma Csengersimától Lónyáig, ld. SZAKÁCS 2011b, 21. Ld. még PAPP 2011a, 137. példait: Csegöld, Szamosbecs, Vámosoroszi.
9. ŽÁRY 1986, 260.
10. MÉM MDK, Tervtár, K 7883.
11. ŽÁRY 1986, 238.
12. SALLAY 2000, 51., 21. jegyzet és 68. no. 11. Megjegyzendő, a szlatvini szentségfülke fölé is egy kelyhes Vir dolorumot festettek a XV. század elején. TOGNER–PLEKANEC 2012, 212.
13. Ezt a korábbi szakirodalom 1425-nek olvasta. ŠPIRKO 1936, 94, SPS II. 324, ŽÁRY 1986, 242.
14. Mai formájában elég kényelmetlen lenne ülőfülkének, de paramentumfülkének túl nagy. Akármelyik volt eredeti funkciója, alighanem átalakítás érte.

2. 8. ÉPÍTÉSZETI ORNAMENTIKA

Az épületek kronológiai helyzetét és egymáshoz való viszonyát legfinomabban az építészeti ornamentika jelzi. A tipikusan az építészeti csomópontokon (záróköveken, konzolokon, oszlopfejezeteken, kapukon) és berendezési tárgyakon (jelen esetben a keresztelőmedencéken) megjelenő növényi és geometrikus díszítés, valamint a következő fejezetben tárgyalandó figurális szobrászat a legjellemzőbb egy adott műhelyre, illetve a különböző építkezések kapcsolatrendszerére. Ahogyan eddig, ebben a fejezetben is csak a kiválasztott két megye emlékéanyagára koncentrálnak, ezek tágabb összefüggéseire később kerítünk sort.

A korszak elején, a XIII. század első évtizedeiben a legjellemzőbb ornamentális forma a korai gótika **bimbós oszlopfője**. Ennek jó példáit a szépehelyi prépostsági templomban találjuk. Autentikus formában maradtak meg az északi kapu fejezetein (2–3. kép). Míg a kehelyfejezetet borító, lapos sáslevelek tagolatlanok, addig kihajló végződésük meglehetősen változatos. A legjellemzőbbnek mondható karéjos levél is megjelenik, de vannak nyújtott, középeres levélkék is, a nyugati oldalon pedig a bimbókat elborító vagy azokat összekötő szalagszerű indákat is alkalmaztak. További példái maradtak fent a karzataljban, de itt nem

← 2.8.1. Keresztfalu, a szentély északnyugati konzola

2.8.2. Szépehely, az északi kapu keleti fejezete

2.8.3. Szepeshely, az északi kapu nyugati fejezete
2.8.4. Szepeshely, a kereszt-hajó délnyugati pillére nyugatról, újkori kiegészítéssel

2.8.5. Szepeshely, oszlopfő a karzatalj északi falának keleti féloszlopán, keletről
2.8.6. Szepeshely, oszlopfő a múzeumban

2.8.7. Szepeshely, a karzatalj északnyugati fejezete

mindegyik oszlopfő eredeti: a középrész karzata és így az azt alátámasztó fejezetek is historizáló pótlások (ezek színe világosabb szürke és sokkal elnagyoltabbak, 4. kép). Az eredetiek esetében a felületen a lapos levelek mellett virágok is felbukkannak (északkeleti falpillér (5. kép), északi árkádívsor középső pillérének nyugati fejezete); bevésített virágok támasztják alá a bimbot a székesegyházi múzeum egy kisebb oszlopfőjén is (6. kép).¹ A karéjos levelek néha rozettává

pöndörödnek (7. kép), máskor aszimmetrikus kialakításúak (8. kép). Általában elmondható, hogy szinte minden bimbo más, és így a műhely a közhelyszerű motívumot úgy tudta alkalmazni, hogy az egységes összkép megőrzése mellett a figyelmes szemlélő számára nagyfokú változatosságot biztosított. Ugyanakkor a leveleknek ez a rendkívüli leegyszerősítése is szokatlan (megjegyzendő, Ócsán, ahol szintén előfordul ilyen lapos levél, annak felülete festett volt – ez itt

2.8.8. Szepeshely, a karzatalj déli falának középső féloszlopa nyugatról

sem zárható ki). Olyan, mintha a kora gótikus eszközkészletet egy ehhez nem szokott műhely alkalmazta volna, inkább a romanika ízlésvilágának megfelelően.

Bimbós oszlopfők díszítik a szepeshelyi tornyok ikerablakait is, de ezek hitelessége kétes, és az északi torony befalazott ikerablakának kockafejezetes az osztóoszlopa (9. kép).² Mint már esett szó róla, a szepesváraljai és a csütörtökhelyi ikerablakok bimbós fejezetei sem hitelesek.

Ennél megbízhatóbbak a hunfalvi (10. kép) és a szepesvéghelyi templom durva, nehézkes bimbós fejezetei (11. kép), amelynél finomabb a káposztafalvi toronyban álló példány (12. kép).

Bimbós kehelyfejezetet találunk a szepesolaszi templom diadalívének keleti fejezetein is. Ezeket ma festés fedi, ezért formáik bizonytalanul ítéltethők meg. Ma úgy látszik, a díszítetlen kehelyfejezeteken levelek alkalmazása nélkül jelennek

2.8.9. Szepeshely, osztóoszlop fejezete és vállköve az északi torony befalazott ikerablakán

meg a golyószerű bimbók, melyek közül a középsők felülete a volutára emlékeztető módon tagolt (13. kép). Maguk a diadalívpillérek azonban szétterülő levéllel díszítettek, amely egy másik kategóriába esik. Ha minden igaz, Szepesolasziból származik egy fejezetzóna, amelyet ma az iglói Régészeti Intézetben őriznek (14. kép). Ennek bimbói a szepeshelyiekhez hasonlóan volutaszerűen fel-

2.8.10. Hunfalva, bimbós fejezet a torony nyugati alsó ikerablakán

2.8.11. Szepesvéghely, a torony nyugati ikerablaka

2.8.12. Káposztafalva, a torony északi felső ikerablaka

tekerednek, peremüket karéjos levelek alkotják. A kehelyfejezetek oldalát azonban sokkal gazdagabban tagolt, álló, lekerekített végű levelek fedik, a legszélsők alsó levélpárja visszahajlik.

Meglehetősen egyéni megoldásokkal találkozunk a szepesi vár román palotájának ikerablakaiból kibontott fejezeteken. Az egyik olyan kehelyfejezet, amelyen a bimbókat középpérel ellátott tojásszerű motívumok helyettesítik (15. kép). Ezek nemcsak a négy sarkon találhatók, hanem az ol-

dalak közepén is, mint Hunfalván, Szepesvéghelyen és Káposztafalván. Az oldalakat azonban levelek díszítik, amelyek karéjosan végződnek, alul pedig visszapöndörödnek. Olyan, mintha az óvatos szepeshelyi kezdeményezések a monoton felület levelekkel való díszítésére, melyek Szepesolasziban lendületet kaptak, itt továbbfejlődtek volna – bár valószínűleg nincs közvetlen összefüggés. Egy másik, innen származó oszlopfe szintén kehely alakú, felületét szabályosabb, szalagszerű lapos levelek borítják, a sarkokon

2.8.13. Szepesolaszi, a déli diadalív pillér keleti oldala

2.8.14. Fejezetzóna Szepesolasziból (Igló, Régészeti Intézet)

2.8.15. Szepes vára, oszlopfő a palotából (A szepesi vár

kiállítása, másolat) →

2.8.16. Szepes vára, volutás oszlopfő a palotából (A szepesi vár kiállítása)

2.8.17. Illésfalva, a déli kapu bal fejezete feltáráskor (Archív AÚ SAV, Nitra/Nyitra 101.254)

← 2.8.18. Mateóc, a szentély délnyugati konzola

2.8.19. Dénesfalva, az északi diadalív pillér keletéről

és az oldalak közepén pedig ezek volutaként visszatekerednek (16. kép). A korinthuszi fejezettípus kora gótikus újragondolásáról lehet szó.³

Nagyon érdekes példány került elő Illésfalván, ahol a restaurálás során a déli falban a kapu bal fejezetzónáját bontották ki (17. kép). A csak archív fotóról ismert faragvány sáslevelei tagoltabbak, a bimbó kifeszültebb, a sarokban karéjos szélű, középen osztott levelek bukkannak fel. Ez egyértelműen a kora gótikus fázist képviseli.

A sásleves-bimbós kehelyfejezet egy másik, plasztikusabb változata is ismert az emléktanyagból. Ez megjelenik a dénesfalvi diadalíven, amelyet mintegy koronaként dí-

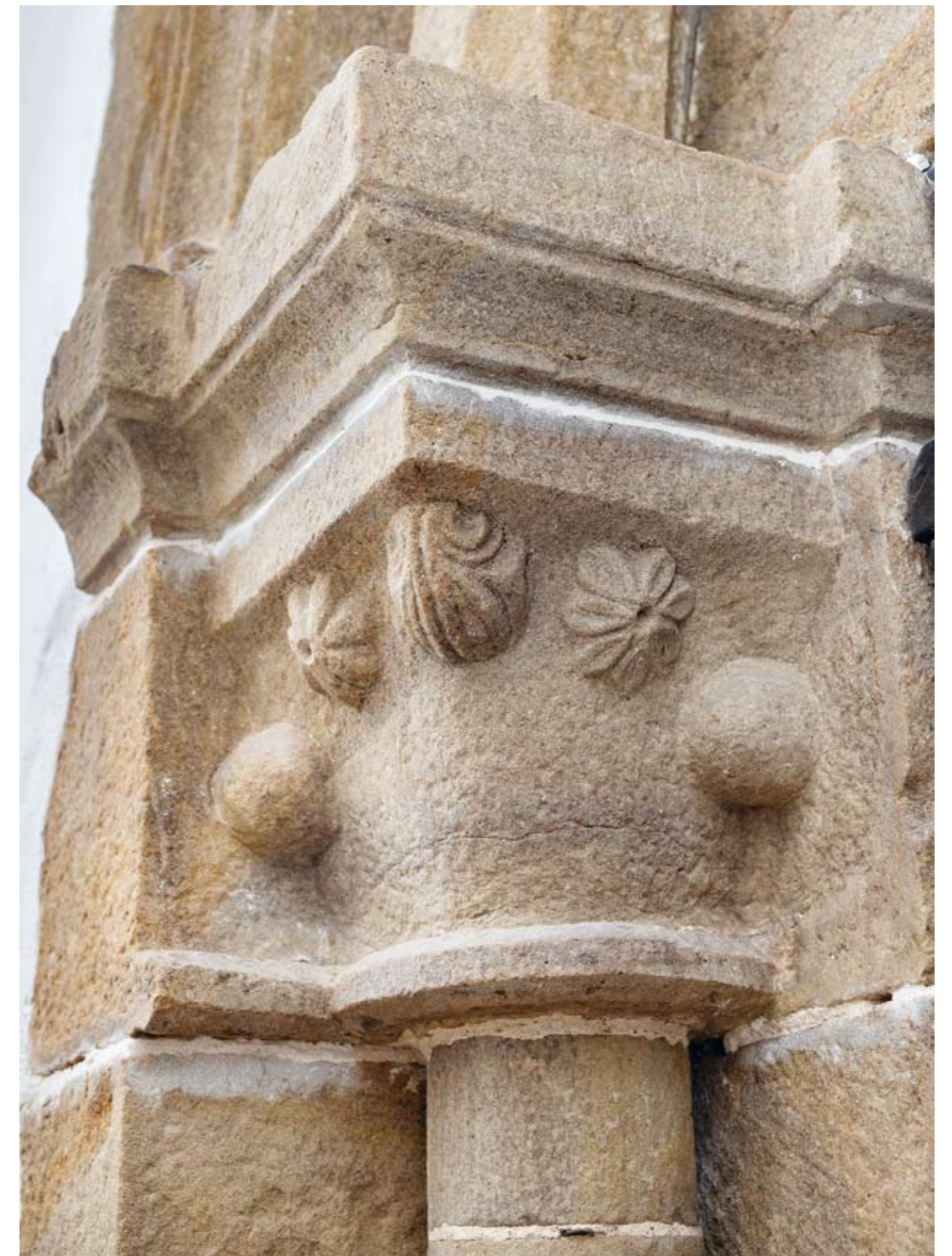
szítenek az egyesével álló sáslevelek, tetejükön plasztikus, visszapöndörődő bimbóval (19. kép). Stílusában ehhez közel áll a mateóci (18. kép) és a keresztfalui (20. kép) templom délnyugati konzolán hasonlóan alkalmazott sásleves-bimbós díszítés. Ezek azonban a motívum továbbélését jelzik az érett gótika korszakában.

Talán a bimbós fejezettípusból lehet levezetni a ménhárdi nyugati kapu bal oldali oszlopfejét is (21. kép). A közepén ma díszítetlen, hasas fejezet két szélén egy-egy gömb, középen fent egy visszaforduló levél található; ezeket egészítik ki a köztük elhelyezett, hasonló méretű, félgömbként kidudorodó rozetták.

← 2.8.20. Keresztfalu, a szentély délnyugati konzola
2.8.21. Ménhárd, a nyugati kapu északi fejezete

Ennek párja, a jobb oldali fejezet szintén visszahajló levélben végződik a sarkán, de felületét lapos, erősen **stilizált levelek** töltik ki (22. kép). Ezek közös szárról nőnek ki, és aszimmetrikusan helyezkednek el. A levélforma keskeny, lekerekített végű, középpérrel. Hasonló keskeny levélké a szepeshelyi északi kapu bal fejezetzónáján a középső feje-

2.8.22. Ménéhard, a nyugati kapu déli fejezete

2.8.23. Leibic, Szűz Mária-templom, a nyugati kapu déli fejezete

zet felső bimbóján is megjelennek (2. kép). Még közelebbi rokonságban áll a ménhárdi ornamentikával a leibici Szűz Mária-templom nyugati kapujának jobb oldali fejezete (itt a sarkokra bimbók helyett emberfőket faragtak, 23. kép). Mindkettőn megjelennek a stilizált szőlőfürtök is, ezzel

azonosítva az egyébként felismerhetetlen növényt. A kapu bal oldali oszlopfőjén viszont hosszú szárról lefelé forduló, háromujjú levelek jelennek meg, szintén domború középpérrrel; más az összhatás, de a levél felfogása azonos (24. kép). Ezek a háromujjú levelek, a félpalmetták kompozíciójának

2.8.24. Leibic, Szűz Mária-templom, a nyugati kapu északi fejezete

2.8.25. Leibic, Szűz Mária-templom, a délnyugati kapu nyugati szemöldökgyámja

←← 2.8.26. Szepesbéla, a toronyalj északnyugati konzola
 ← 2.8.27. Szepesbéla, a toronyalj északkeleti konzola
 ← 2.8.28. Fejezetcsoport a savniki ciszterci apátságából (Igló, Régészeti Intézet)

2.8.29. Konzol a savniki ciszterci apátságából (Igló, Régészeti Intézet)

megfelelően, visszahajló formában a leibici délnyugati kapu szemöldökgyámjain is visszatérnek (25. kép), bizonyítva, hogy a két kapu azonos periódusból való. Megjegyzendő, erősen lepusztult levelek láthatók a szepesbélai toronyalj északi konzolain is: a nyugatit sűrűn ellepik a tagolt levelek (26. kép), míg a keletin álló liliom őrződött meg (27. kép); úgy tűnik, ez utóbbi szintén keskeny, domború középeres levelekből állhat.

Az ornamentális emlékanyag jelentős része a gótika érett fázisához köthető, és határozottan érzékelhető a **naturalisztikus** hatásra törekvés, plasztikusan megformált levelekkel és aszimmetrikus kompozíciójukkal is a természetesség érzetét keltik. A legszínvonalasabbak közé tartoznak a savniki ciszterci apátságból származó töredékek, plasztikus, hullámzó felülettel kialakított lombdíszüikkel. Az ötös fejezetcsoporton (28. kép) és a konzolon (29. kép) egy többlől fakadó, több rétegű, bemélyedő erű, hegyes végű, elkeskenyedő ujjú levelek tűnnek fel. A féloszlopfőn ábrázolt, szétterülő levél-típushoz még visszatérünk.

Hasonló levéltípus jelenik meg a káposztafalvi sekrestye északi konzolán (30. kép). Ezek is egy töről fakadnak, több ré-

tegüek, és bemélyed a közepük. A nyugati zárókő levelei hasonlóak, de a közép-erük domború (31. kép). Ugyanezt a stílust képviseli a keleti zárókő talán szőlőként értékelhető leveleivel (32. kép) és a déli konzol (33. kép), de ennek álló levelei közelebb állnak a tölgyhöz.

A térbeliséget és a naturalisztikus törekvést az előzőekhez mérhető minőségben csak a szepesdelényi templomon találjuk meg. Ennek levélornamentikája egy fokkal stilizáltabb, de jobban egyénített. Mind a négy konzolon más-más

2.8.30. Káposztafalva, az északkeleti toldalék északi középső konzola

2.8.31. Káposztafalva, az északkeleti toldalék nyugati zárókőve

2.8.32. Káposztafalva, az északkeleti toldalék keleti zárókőve

2.8.33. Káposztafalva, az északkeleti toldalék déli középső konzola

típusú levelet találunk (34–35. kép), ezek közepére bemélyített. A zárókő körben forgó leveleinek viszont domború az ere, de mint láttuk, ez a váltakozás egy stíluson belül nem szokatlan (36. kép). A legbravúrosabb az északi kapu két fejezetzónája. Mindkettő a belső sarokból kinövő töről fakadó vízszintes indát ábrázol, de eltérő levelekkel: a bal

2.8.34. Szepesedelény, a szentély északkeleti konzola

2.8.35. Szepesedelény, a szentély északnyugati konzola →

oldali ujjai jobban elválnak egymástól és domború az erük (37. kép), míg a jobb oldali szabályosabb, szimmetrikusabb ötujjú leveleinek bemélyed a közepe (38. kép). Jól azonosítható termések híján nem egyértelmű a meghatározásuk, és középkori ábrázolások esetében félrevezető lenne valós botanikai sajátosságokat keresni rajtuk.

A jobb oldali levelekre emlékeztet a szepesbélai kapu jobb oldali indás növénye, melynek végén a termés is megjelenik (39. kép). Bár itt a levelek már nem válnak el az alapsíktól, az inda naturalisztikusan tekeredik. Alighanem ugyanerről a növényről van szó a batizfalvi kapu jobb oldalán is (bár a levelek itt csak háromujjúak), melynek termése

2.8.36. Szepesdelény, a szentély záróköve

tobozszerű (40. kép). Ezt komlóként határozta meg a korábbi kutatás,⁴ és csakugyan hasonlít rá a levele és a termése is. A szepesdelényi levél viszont jobban emlékeztet a borostyánra, amelynek szintén összeegyeztethető a termése az itt ábrázoltakkal. Ugyanerről lehet szó a felsőerdőfalvi kapu bal fejezetzónájában is (41. kép). Ez a három kapu olyan közel áll egymáshoz, hogy azonos műhely alkotása lehet.

Bár a termése nem látható, a levele alapján ehhez a csoporthoz sorolható a nagyszalóki kapu jobb (42. kép) és a dénesfalvi kapu bal fejezetzónája (43. kép). Ezek is közeli

2.8.37. Szepesdelény, az északi kapu keleti fejezetcsoportja →
2.8.38. Szepesdelény, az északi kapu nyugati fejezetcsoportja →

rokonságban állnak egymással. Ezekről távolabb áll és jobb színvonalú a márkusfalvi kapu, melynek egymástól elkülönített fejezetei és konzolai a két béléltoldalon párokat alkotnak egymással. A középső fejezeten bal oldalt a termés is látszik (44. kép), amely hasonló az eddigiekhez; a jobb oldali középső fejezetnek nincs termése, de közös töről fakadó levelei megfigyelhetők a borostyánnak (45. kép). Ehhez köthető motívumot alkalmaztak a savniki plébániatemplom északi konzolán (46. kép), továbbá a ruszki (47. kép) és a keresztfalvi (48. kép) kapuk jobb oldali belső fejezetén.

← 2.8.39. Szepesbéla, a nyugati kapu déli fejezetzónája
 ← 2.8.40. Batizfalva, a déli kapu keleti fejezetzónája

2.8.41. Felsőerdőfalva, a déli kapu nyugati fejezetzónája

2.8.42. Nagyszalók, a déli kapu keleti fejezetzónája →
 2.8.43. Dénesfalva, a déli kapu nyugati fejezetzónája →

2.8.44. Márkusfalva, a nyugati kapu északi fejezetei → →
 2.8.45. Márkusfalva, a nyugati kapu déli fejezetei → →

A ruszki, egymást keresztező szárú növény stilizáltabb kiadását a hernádtapolcai kapu jobb oldalán alkalmazták (49. kép). Keresztfalun a kapuéhoz hasonló levél látható a szentély északnyugati konzolán is (50. kép). Ez utóbbihoz igen közel áll a nagyszalóki két keleti konzol (51. kép) és a dénesfalvi délkeleti konzol (52. kép). Efféle levelek nőnek ki a mateóci szentély északkeleti konzolán a maszok szájából jobb oldalon (53. kép).

Ugyanakkor a mateóci zárókő növénye fürtje miatt egyértelműen **szőlőként** értelmezhető, mely egy rozettát ölel körül (54. kép), mint a nagyszalóki szentély zárókövén (55. kép). Szabadabb kompozícióban alkalmazták a szőlőlevelet a szepessümegei (56. kép) és merevebben (de szintén rozetta köré rendezve) a szepeskörtvélyesi zárókövön (57. kép). Ezek eucharisztikus utalásként ikonográfiailag is jobban illeszkednek a szentélybe. Ez viszont felveti, hogy az előbb említ

tett konzolok is esetleg így értendők. Batizfalván például a keleti konzolok levelét talán inkább szőlőként értelmezhetjük (58. kép).

Ezt a két, a kapukon indás növényként ábrázolt típust nehéz elkülöníteni, ha önmagukban állnak, és hiányzik a termésük. Könnyebb a helyzet, ha párban állnak, ami szintén gyakori. Márkusfalván a külső konzolokon szőlőfürtöket és következésképpen szőlőleveleket ábrázoltak (44–45. kép). Ez alkot párt a már említett (borostyánként jellemzett) indás fejezetzónával Dénesfalván (59. kép) és Nagyszalókon (60. kép): mint látjuk, pont az ellenkező oldalon, de ennek valószínűleg nincs ikonográfiai jelentősége. A régiesebb csoportban, Batizfalván (61. kép) és Felsőerdőfalván is szőlő lepi el a másik oldalt (ebben az esetben is fordított elrendezésben, 62. kép).

2.8.46. Savnik, plébániatemplom, a szentély északi középső konzola

2.8.47. Ruszkin, az egykori déli kapu jobb belső fejezete (a pozsonyi vár kőtárában) →

2.8.48. Keresztfalu, a déli kapu keleti belső fejezete → →

2.8.49. Hernádtapolca, a nyugati kapu déli fejezetei →

← 2.8.50. Keresztfalu, a szentély északnyugati konzola

2.8.51. Nagyszalók, a szentély délkeleti konzola
2.8.52. Dénesfalva, a szentély délkeleti konzola

← 2.8.53. Mateóc, a szentély
északkeleti konzola

2.8.54. Mateóc, a szentély
zárókőve

2.8.55. Nagyszalók, a szentély
zárókőve

← 2.8.56. Szepessümeg,
a szentély záróköve
← 2.8.57. Szepeskörtvélyes,
a szentély záróköve

2.8.58. Batizfalva, a szentély
északkeleti konzola

Stilárisan elszigetelt a felkai templom déli kapuja, ahol mindkét oldalon, a fejezetzónán megjelenik az indadíszes levélsor, alighanem szőlő jelentésében, de nagyon laposan, stilizáltan (63–64. kép). Ezt emberfejes konzolok is kiegészítik, amelyekre még a következő fejezetben visszatérünk. Az indával összefűzött leveles növények (szőlő, illetve borostyán) alternatívája az **álló levelek** alkalmazása. Kompozíciós okoknál fogva ez ritkán jelentkezik egységes fejezetzónában, jobban illik a konzolokra, de záróköre is rákerül. Leginkább

tölgylevéltre emlékeztet a batizfalvi nyugati konzolokon, ahol ágakról indul (65. kép). Ez szerepel a dénesfalvi északkeleti konzolon is, de nagyon át van festve (66. kép). Ugyanitt a kapu jobb belső oszlopfőjén is megjelenik (59. kép). Keresztfalun (67. kép) és Ruszkinban (68. kép) a bal belső, kis fejezetre került, Nagyszalókon mindkét oldalra (42. és 60. kép). Márkusfalván a kapu belső oszlopfőit díszíti két sorban (44–45. kép), Zsegrán a jobb béliet külső fejezetét (69. kép). Stilárisan elkülönül ezektől szárazabb kiadásával és hármas,

← 2.8.59. Dénestfalva, a déli kapu keleti fejezetzónája
← 2.8.60. Nagyszalók, a déli kapu nyugati fejezetzónája

2.8.61. Batizfalva, a déli kapu nyugati fejezetzónája
2.8.62. Felsőerdőfalva, a déli kapu keleti fejezetzónája

2.8.63. Felka, a déli kapu nyugati fejezetzónája

illetve ötös levélcsoportosításával a szepesszombati kapu (70. kép), bár a levelek cikkcakkos szélé itt is tölgylevélre utalhat. Egyértelmű a helyzet Kakaslomnicon, ahol a zárókőn a kereszt körül tölgylevelek és makkok váltakoznak (71. kép). Talán így értelmezhető a keresztfalui zárókő csillag

köré rendezett hat levele is (72. kép). A körben forgó levél motívuma ismerős a szepesedelényi zárókőről is (36. kép), de az ottani faragványok nagyon egyéni stílusúak; mindenestre hasonló, álló levelek borítják az ottani északnyugati konzolt is (35. kép).

2.8.64. Felka, a déli kapu keleti fejezetzónája

A szepesedelényi délkeleti konzolon sajátos, megnyújtott, álló levelet ábrázoltak, melyhez háromszirmú virág tartozik (73. kép). Virággal kombinálták a hosszú leveleket a mateóci északnyugati (74. kép) és a nagyszalóki két nyugati konzolon is (75. kép), továbbá a dénesfalvi kapu jobb oldali

szemöldökgyámján (59. kép); ugyanott a bal belső oszlopfőn (43. kép) és a szentély délnyugati konzolán (76. kép) virág nélküli, nyújtott levelek szerepelnek. Talán így értelmezhető a nagyszalóki kapu bal bélétenek legkülső, ma alig látszó díse is (60. kép).

← 2.8.65. Batizfalva, a szentély délnyugati konzola

2.8.66. Dénesfalva, a szentély északkeleti konzola

2.8.67. Keresztfalu, a déli kapu nyugati belső fejezete

2.8.68. Ruszkin, az egykori déli kapu bal belső fejezete (a pozsonyi vár kőtarában)

← 2.8.69. Zsegra, a déli kapu keleti fejezetei
 ← 2.8.70. Szepesszombat, a déli kapu keleti fejezet-
 zónája

2.8.71. Kakaslomnic, a szentély záróköve
 2.8.72. Keresztfalu, a szentély záróköve

A szétterülő, szimmetrikus álló levél má-
 sik fajtája a **pálmalevéltre** emlékeztet. Az előbb
 elemzetteket is felidézi a batizfalvi kapu jobb ol-
 dali szemöldökgyámjának díszje (40. kép). Szét-
 terülőbb kiadásban jelenik meg Márkusfalván
 a szemöldökgyámokon (77. kép), különösen a
 bal oldalin. Ez utóbbira emlékeztet a zsegrai
 kapu jobb oldali (69. kép) belső oszlopfője, és
 Hernádtapolcán a kapu gyámköve és belső
 fejezete (49. kép). Ez a motívum maradt meg
 épebben a hernádfalvi kapu két külső oszlop-
 főjén is (78. kép). Nem lehetetlen, hogy ezek

2.8.73. Szepesdelény, a szentély délkeleti konzola

2.8.74. Mateóc, a szentély északnyugati konzola →

2.8.75. Nagyszalók, a szentély délnyugati konzola
 2.8.76. Dénesfalva, a szentély délnyugati konzola

2.8.77. Márkusfalva, a nyugati kapu déli szemöldökgyámja →
 2.8.78. Hernádfalu, a déli kapu keleti fejezetei →

összefüggenek a savnikai ciszterci kolostorból származó, már említett féloszlopfővel (80. kép). Ott a levélnek finom erezete van, ahogy Szepesolasziban a diadalíven is, bár a két faragvány stílusa eltérő (79. kép).

A dénesfalvi kapun, amely mind az indás, mind az álló leveles motívumok valóságos tárháza, felbukkan még egy különleges ábrázolás: a bal oldali gyámkőre egy **rózsabokrot** faragtak (81. kép). Ezt ismerhetjük fel a strázsai templom befalazott kapuzatán is, de naturalisztikusabb kiadásban (82. kép).

Dénesfalván a zárókő is speciális (83. kép), ezen ugyanis egy körkörös indáról **liliomok** ágaznak el kifelé és befelé is. Négy liliom övezi a batizfalvi szentély zárókövén a központi rozettát is (84. kép).

Maga a **rozetta** a gótikában bizonyos fokig időtlen. Nagyon egyszerű formában, mintegy a bimbók stilizált kiadásaként jelentkezik a ménhárdi nyugati kapu bal oszlopfőjén (21. kép) és laposabban a jobb oldali külső falsarok fejezetén (85. kép). Rozettát vettek körbe szőlőlevelekkel a nagyszalóki (55. kép) és a szepeskörtvélyesi zárókövön is

2.8.79. Szepesolaszi, a déli dialádpillér fejezete

2.8.80. Féloszlopfő a savniki ciszterci apátságából (Igló, Régészeti Intézet)

(57. kép). Az előbb említett batizfalvi zárókő rozettája öt dupla szíromból áll. Ennek felnagyított, plasztikus változata az alsórépási zárókő rozettája (86. kép) és Sárosban a nagysárosi sekrestyéé (87. kép).⁵ Két rétegben bukkan fel a savniki plébániatemplom szentélyében (88. kép). Ez a típus azután továbbél a hunfalvi sekrestyében (89. kép), a káposztafalvi szentélyben (90. kép) és a poprádi hajóban (91. kép), de előfordul Lándokon (92. kép) és Szepesdarócon is (93. kép) – ez az emléktanyag azonban már kívül esik korszakunkon.

2.8.81. Dénesfalva, a déli kapu nyugati szemöldökgyámja →

2.8.82. Strázsa, a déli kapu nyugati fejezetei
2.8.83. Dénesfalva, a szentély záróköve

2.8.84. Batizfalva, a szentély záróköve →
2.8.85. Ménhárd, a nyugati kapu déli fejezetzónája →

2.8.86. Alsórépás, a szentély zárókőve

2.8.87. Nagysáros, a Szent Jakab-templom sekrestyéjének keleti zárókőve

2.8.88. Savnik, plébániatemplom, a szentély keleti zárókőve

2.8.89. Hunfalva, a sekrestye keleti zárókőve

2.8.90. Káposztafalva, a szentély nyugati zárókőve

2.8.91. Poprád, zárókő a hajóban →

2.8.92. Lándok, a szentély keleti zárókőve →

2.8.93. Szepesdaróc, a szentély keleti zárókőve →→

Szintén rozettának tekinthető az a csillagszerű ábrázolás, amikor egy középpontot hat (Szepestótfalu, 94. kép) vagy négy (Száztelek,⁶ 95. kép) egyszerű szírom vesz körül. Sárosban ez Tapolyhanusfalván (96. kép) és a vele összefüggő Bábafalván (97. kép) ismert. Turócbán Szucsány, Zólyomban vakmérnökkel kombinálva Cserény (98. kép),⁷ hatágú csillag alakban Felsőmicsinye (99. kép)⁸ rokonítható ezzel, ez utóbbi Liptóban Prószéken (100. kép)⁹ és a liptószentmihályi sekrestyében is előfordul (101. kép). Megjegyzendő, a hatágú csillag Abaújjváron is megvan a szentély zárókövén (102.

2.8.94. Szepestótfalu, a szentély záróköve
2.8.95. Száztelek, a szentély záróköve
2.8.96. Tapolyhanusfalva, a szentély nyugati záróköve

2.8.97. Bábafalva, a szentély keleti záróköve
2.8.98. Cserény, a sekrestye záróköve →
2.8.99. Felsőmicsinye, a szentély záróköve
2.8.100. Prószék, a szentély záróköve →
2.8.101. Liptószentmihály, a sekrestye záróköve
2.8.102. Abaújjvár, a szentély nyugati záróköve →

← 2.8.103. Krig, a szentély
zárókőve
← 2.8.104. Poprád, a szentély
zárókőve

2.8.105. Toporc, a szentély
zárókőve
2.8.106. Hernádtapolca,
a szentély zárókőve

← 2.8.107. Krivány, a szentély záróköve
← 2.8.108. Ragyóc, az egykori szentély záróköve

2.8.109. Felsőrépás, a szentély záróköve

kép), ahol a másikat kétrétegű szírommal díszítették.¹⁰ Mind-
ez azt jelzi, hogy a rozetta különféle változatainak használata
törés nélkül folytatódik a XIV. században is.

Talán a rozetta egyfajta **geometrikus** változatának te-
kinthető a krigi templom záróköve is (103. *kép*). A középső
kört V alakú (sugarakat vagy szírmokat jelképező?) vésete-
ket tartalmazó sáv veszi körül. Krigen a konzolok is geomet-
rikusak, úgy látszik, tartózkodtak a növényi ornamentikától.
Ugyancsak hiányzik az ornamentális dísz Poprádon, ahol a
bordaindítások egyszerű kehelyfejezetekre támaszkodnak,
a zárókövet pedig egy spirális motívum (forgó rozetta) díszí-
ti (104. *kép*). Ehhez hasonlólt alkalmaztak Toporcon is (105.

kép), ahol a sarokoszlopoknak szintén geometrikus fejezete
van. Ez a spirális motívum felbukkan még a hernádtapolcai
(106. *kép*) és a ragyóci zárókövön is (107. *kép*). Közeli rokona
ezeknek a sárosi Krivány záróköve (108. *kép*).

Az absztrakt felfogású zárókövek közé tartozik még a
felsőrépási (109. *kép*), amelynek közepén kereszt szárú **ke-**
resztet ábrázoltak. Láttuk, keresztet vettek körbe tölgyle-
velekkel Kakaslomincon is (71. *kép*) – végül is a kereszt áb-
rázólása az oltár fölött teljesen logikus, és meglepő, hogy
ilyen ritkán fordul elő.

A fenti áttekintés elsősorban a szepesi emlékanyagra
fókuszált. Nem kétséges, hogy az ornamentális díszítés ott

←← 2.8.110. Héthárs, a főszentély északkeleti konzola

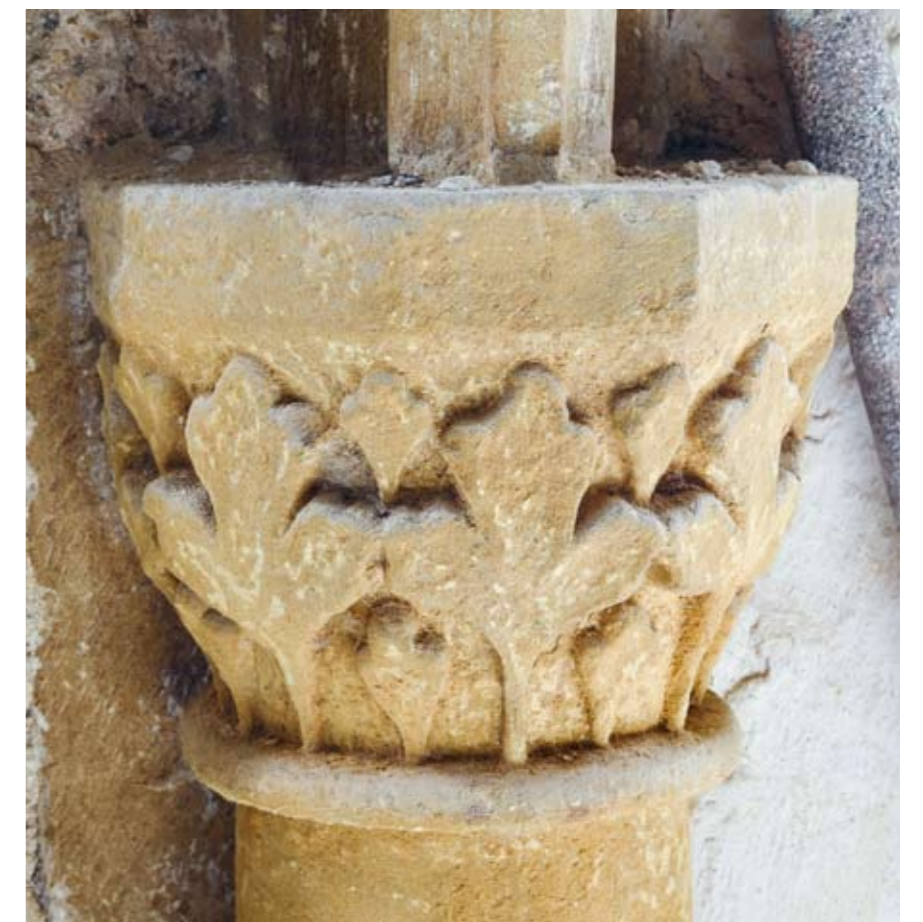
← 2.8.111. Héthárs, a főszentély délkeleti konzola

← 2.8.112. Nagysáros, Szent Kunigunda-kápolna, az északi középső falpillér fejezete

2.8.113. Nagysáros, Szent Kunigunda-kápolna, a keleti szakasz északi falpillérfejezete

2.8.114. Nagysáros, Szent Kunigunda-kápolna, a keleti szakasz délkeleti falpillérfejezete

összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint **Sárosban**. Pár esetben azonban lehet kapcsolatot találni. Ilyenek a héthársi konzolok: az északkeletin álló tölgylevelek (110. kép), a délkeletin hosszú száron ülő, ötujjú levelek és talán szőlőfürt szerepel (111. kép). A nagysárosi Szent Kunigunda-kápolna fejezetein megjelennek az indára fűzött szőlőlevelek (112. kép), a karéjos peremű tölgy (113. kép) és egyéb álló levelek is (114. kép) – bár ezek stílusa nem vezethető le a Szepességből. A zárókőre körben forgó tölgylevelek kerültek (115. kép). Ez a levél-típus szerepel a nagysárosi plébániatemplom szentélyének zárókövén is (116. kép), és az ennek kisugárzásaként értékelhető zsebalfalvi templomban (117. kép). A kriványi spirálisan forgó rozettáról már volt szó, ez talán közvetlenül a szepesi csoporthoz kapcsolható. Vakmértműves díszek jelennek meg két alsószalóki konzolon: az egyik három, a másik négykaréjos (118–119. kép). Négykaréjos vakmértmű előfordul zárókövön is a nagysárosi sekrestyében (120. kép) és ennek párján, Zsegnén (121. kép). A geometrikus motívumok közé tartozik a gyémántdísz (vagy normann szögfejdísz), amit a sárosszentimrei diadalíven alkalmaztak (122–123. kép); ez ugyan késői jellegű, de a motívum előfordul az Árpád-korban is (pl. Szalonna).¹¹ Végül szükséges még ki-

2.8.115. Nagysáros, Szent Kunigunda-kápolna, a nyugati zárókő
 2.8.116. Nagysáros, a Szent Jakab-templom szentélyének zárókőve
 2.8.117. Zsebefalva, a szentély zárókőve

2.8.118. Alsószalók, a szentély északkeleti konzola
 2.8.119. Alsószalók, a szentély délkeleti konzola
 2.8.120. Nagysáros, a Szent Jakab-templom sekrestyéjének nyugati zárókőve

2.8.121. Zsegnye, a szentély záróköve

2.8.122. Sárosszentimre, a diadalív déli, gyémántdíszes párkánya

2.8.123. Sárosszentimre, a diadalív északi, gyémántdíszes párkánya

2.8.124. Harapkó, a keresztelőmedence kúttálya a plébániatemplom kertjében →

2.8.125. Alsózúgó, keresztelőmedence →

térni a harapkói keresztelőmedencére (124. kép), az oldalán váltakozó kereszttek és vakmérműves (mérműves ablakot utánzó) motívumok miatt.¹² Vakmérműves keresztelőmedence a Szepességből is ismert Alsózúgóról, de az a darab plasztikusabb, bár kevésbé finom faragású (125. kép)¹³

Mindezek alapján úgy tűnik, a szepesi emléktárhelyek ornamentális gazdagságával valóban kitérnek nemcsak környezetéből, hanem országosan is. Vannak egészen magas színvonalú emlékek is (Savnik és Káposztafalva, Szepesedélény, Márkusfalva), a többi pedig nagyrészt ugyanezeket a motívumokat másolja, közepes színvonalon. Ezt viszont az átlagosnál jóval gyakrabban alkalmazzák, ami lehetővé teszi az anyag csoportosítását is. Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes még bemutatni a figurális faragványokat.

JEGYZETEK

1. *Katedrál*a 2017, 276.
2. *Katedrál*a 2017, 190–192.
3. Bár ez társtalán a Szepességben, ezzel összevethető a türjei főhajó fejezetei vagy a visegrádi Salamon-toronyból származó faragvány, ld. *Tatárjárás* 2007, 114.
4. POMFYOVÁ 2001, 151.
5. További plasztikus, szív alakú szírommal kialakított rozettás zárókövek a későbbi szepesi anyagból: Ménhárd: sekrestye, Lándok; Liptóban Kvacsán és Bodafalva: sekrestye.
6. A százteleki szentély zárókövének sematikus rozettáját olyan sugárirányú, rovátkolt perem veszi körül, amely főleg későbbi emlékekről ismert: Felka: szentély, Ménhárd: sekrestye, Szepesbéla: szentélybővítés, Szepesófalva: szentély, Nedec: szentély.
7. JÉKELY–KOVÁCS 2021, 157. A templom a XIV. század első harmadában épülhetett. Vakmérműves, hétszirmú rozettát faragtak a ménhárdi sekrestye keleti zárókövére is.
8. JÉKELY–KOVÁCS 2021, 104. A templom építésére 1309-ben kaptak engedélyt.
9. POMFYOVÁ 2001, 143.
10. SZAKÁCS 2021d.
11. Ld. még a Dunántúlon Bük, a Drávántúlon Babafalva. GOSS 2004.
12. TARI 2018, 166.
13. TARI 2018. A közelmúltban megjelent, teljességre törekvő publikáció felment a keresztelőmedencék részletes tárgyalásától, amely amúgy sem szerves része az építészetnek.

2. 9. FIGURÁLIS FARAGVÁNYOK

Figurális faragványokkal az Árpád-kori művészetben viszonylag ritkán találkozunk. Kivételesnek számítanak azok a rangos központok, mint Óbuda, Pécs és Somogyvár, ahol nagyobb számban alkalmaztak összetettebb kompozíciókat

narratív témák előadására. Jóllehet a gótikus stílus a szobrászat terén is megújulást hozott, ez a XIII. században csak nagyon korlátozottan érvényesült Magyarországon. Havasi Krisztina is célzott rá, hogy például a budavári Nagyboldogasszony-templomban is milyen ritkaságszámba megy a figurális ábrázolás.¹

← 2.9.1. Svábfalva, a kapu bal oldali konzola
2.9.2. Szepeshely, oroszlánfigura

A szepességi szobrászat elején egy enigmatikus alkotás áll. Az 1970-es évekig az egyik **szepeshelyi** kanonoki ház

előtt hevert, majd a prépostsági templomba helyezték, végül újabban a déli torony múzeumi helyiségében állították ki azt az oroszlánfigurát, amelyet hagyományosan *Leo albus*nak neveznek – nyilván a travertin kőanyag világos színe miatt (2–3. kép).² A 80 cm hosszú, 56 cm magas körplasztikát elől és hátul egy-egy talplemez tartja, ezeken nyugszanak az állat mellső és hátsó lábai. Mancsain három-három ujj figyelhető meg. Két mellső mancsával nyitott könyvet tart. Tágra nyitott, nagy szemének szemgolyóit is jelezték. Füle lapos, de ez törés eredménye is lehet. Szélesre húzott szájából kilátszanak fogai. Farka a jobb hátsó lába mellől bújik ki és tekeredik a hátsójára. Sörényt, szőrzetet nem ábrázoltak, a végtagok indítása is sematikus. A faragvány fő jellemzője zártága (Erich Wiese a szfinxre utal), így a romanika oroszlánjaira vezethető vissza,³ olyasmikre, mint a dömösi oszlopfő sarokoroszlánja⁴ – a hasonlóság azonban inkább csak a sematikus felfogásból fakad (4. kép). Mindig is kísértett, hogy valahogy a nyugati kapuhoz kössék,⁵ de mivel nincs semmi nyoma sem annak, hogy a hátán oszlopot hordott volna, sem hogy másképpen kapcsolódott

volna kapuszerkezethez, és magán a kapun sem érzékelhető ennek hiánya, ezt a javaslatot távolságtartással kell kezelni. Oskar Schürer felvetése, hogy a jáki templomhoz hasonlóan szabadon, a kapu előtt állt,⁶ azért nem tartható, mivel a jáki oroszlánok sem függetlenek a szerkezettől, azok a külső bélletréteget hordják. Ha viszont feltételezzük, hogy építészeti szerkezettől független plasztikai díszről van szó, akkor felmerülhet, hogy a könyv Márkra utal, és egy evangélista-szimbólumokból álló sorozat része volt. Ha nem tartozott a prépostsági templom építészeti szerkezetéhez, akkor annak XIII. század eleji datálása sem feltétlenül mérvadó, de nincs is semmi akadálya, hogy a század első harmadára tegyük. Mint láttuk, a kora gótikus, bimbós fejezetek felfogása is inkább román kori gyökerű.

Ugyancsak a romanika szobrászati hagyományait követi az *Agnus Dei* azon ábrázolása, mely jelenleg az **illésfalvi** templom kerítésébe van foglalva (5. kép). Az egykor záróköként funkcionáló, kör alakú kőfaragványon a ma már inkább csak körvonalaiiban érzékelhető, bal felé álló bárány fejével visszafordul a jobb mellső lábával tartott zászlós ke-

2.9.3. Szepeshely, oroszlán-figura

2.9.4. Dömös, oszlopfő oroszlánlával (Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria) →

2.9.5. Illésfalva, zárókö Agnus Dei ábrázolással →

reszt felé. A kompozíció és az állat tömbformája kétségkívül román kori, így semmi akadálya, hogy egykorú legyen a kora gótikus jellegű déli kapuval, vagyis bizonyára a templom XIII. század közepére vagy még korábbra tehető fázisához tartozik. Ugyanakkor ez a kompozíció töretlenül továbbél a XIV. században is. A felkai szentélyt Záró datálása szerint az 1340-es években építették át.⁷ Ennek keleti, a főoltár fölötti zárókövén ugyanabban a testtartásban és nagyon hasonló körvonalakkal, arányokkal ábrázolták az Isten bárányát (6. kép). Stílusa csak annyiban tér el, hogy ezt a faragványt eleve síkban tervezték, az állat felülete teljesen lapos (Illésfalván ez eredetileg plasztikusabb volt). Ezzel szemben már elhagyja a román kori vonalvezetést a malompataki templomban az 1370-es évekre datált szentélybővítés *Agnus Dei*t ábrázoló záróköve (7. kép).⁸ A felkai zárókö késői voltát az is jelzi, hogy keretét sugárirányú rovátkolás alkotja. Nagyjából egykorú a felkai szentéllyel a szepesbélai templom szentélybővítése,⁹ ahol a nyugati záróköre szintén román korias, balra lépő oroszlánt faragtak

← 2.9.6. Felka, zárókő Agnus Dei ábrázolással
← 2.9.7. Malompatak, zárókő Agnus Dei ábrázolással

2.9.8–9. Szepesbéla, zárókő a szentélyben
2.9.10. Szepesbéla, zárókő a hajóban

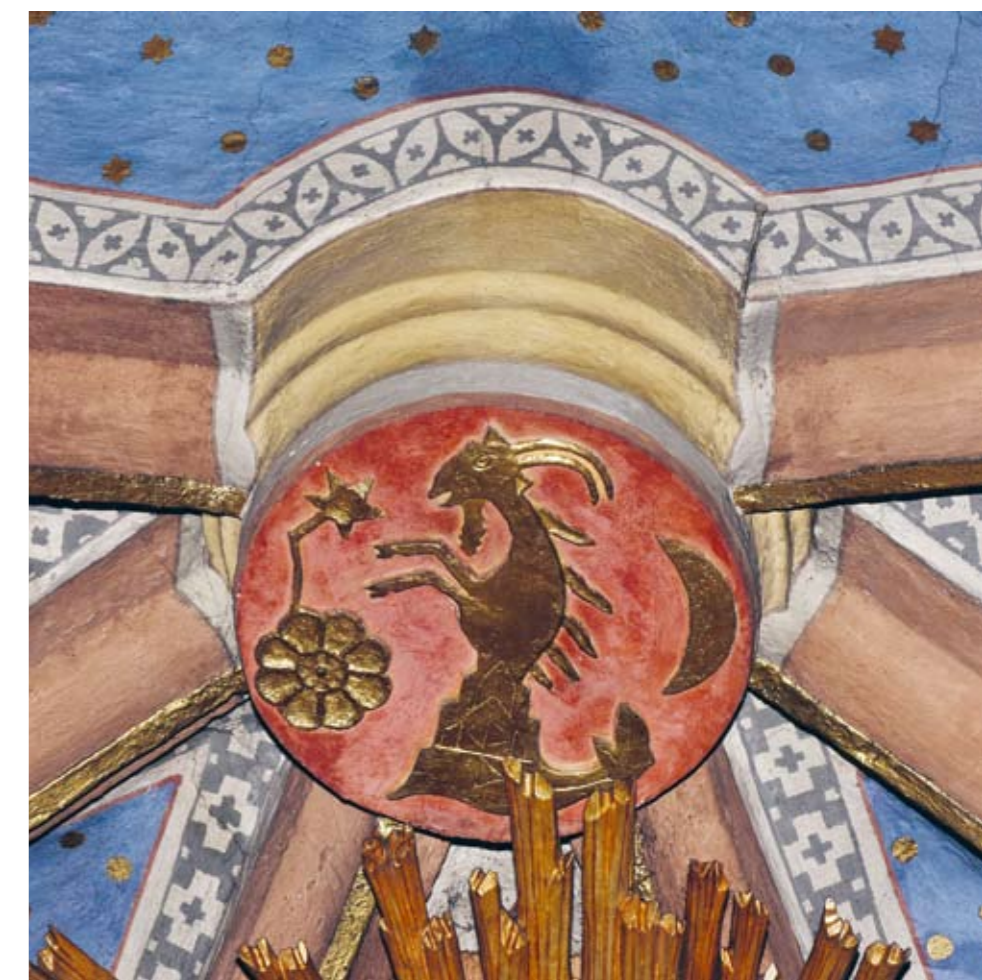
2.9.11. Savnik, zárókő
2.9.12. Szepesófalú, zárókő

(8. kép). Ez is, ahogy a lapos, száraz szőlőlevelekkel díszített keleti zárókő, rovátkolt keretet kapott (9. kép). A valamivel későbbi hajóban pedig olyan szarvast ábrázoltak a zárókövön, amely szájában aránytalanul nagy levelet tart (10. kép). Ennél korábbi lehet a **savniki** plébániatemplom szentélyének szarvasos záróköve (11. kép). A mélyített mezőben balra szökellő szarvast ábrázoltak, az állat felülete itt is laposnak tűnik (amennyire ez kivehető a festés alatt). Megjegyzendő, a szepesófalui templom keleti zárókövére szarvast festettek, de nem tudni, van-e ennek bámiféle középkori előzménye (12. kép). Ugyanitt rovátkolt keretű,¹⁰ forgó leveles zárókő is van, ami emlékeztet a nedeci templom szentélyének zárókövére – itt pedig a keleti zárókövön heraldikus, hold és rozetta közé helyezett kecskealak jelenik meg (13–15. kép).¹¹ Ezek azonban már a Szepesség későbbi XIV. századi anyagához tartoznak.

2.9.13. Szepesófalú, zárókő
2.9.14. Nedec, zárókő
2.9.15. Nedec, zárókő a Dunajeci család címerével

← 2.9.16. Szepesbéla,
a szentély északkeleti
fejezete

2.9.17. Szepesbéla, a szentély délkeleti fejezete

Az emberalak ábrázolása még ritkább. Ezzel emléksanyagunkban csak a **szepesbélai** szentély első fázisához tartozó fejezeteken találkozunk. Az északkeleti mezítelen férfit ábrázol, kezében karddal és pajzzsal, fején csúcsos sisakkal (16. kép). Párja a délkeleti sarokban töredékes, a feje elpusztult (17. kép). A figura hosszú ruhát visel, kezében csukott könyvet tart, s a mellére lógó, háromszögű motívum alighanem az alak szakálla. Ennek alapján megkockáztatható, hogy a harcosnak egy klerikus volt a párja. A jobban elemezhető harcos lába aránytalanul rövid, hasa kidülled, feje nagy, arcát sematikusán oldották meg. Mindez azokat az arányokat idézi, amelyeket a bényi vadászós féloszlopfőről ismerünk (18. kép).¹² Távlabbi az analógia a kalocsai székesegyház fennmaradt két alakos konzolával, melyek közül az egyik mezítelen, a másik hosszú ruhás (igaz, ülő) férfiakat ábrázol.¹³ Bár az ikonográfia nem azonos, a párbaállítás logikája hasonló. A faragványok nincsenek közvetlen kapcsolatban, a szepesbélai fej például sokkal elnagyoltabb, és alighanem pár évtizeddel későbbi; mindenesetre ez az analógia is a szepesi templom viszonylag korábbi datálását sugallja (hacsak nem egyszerűen kvalitásproblémáról van szó).

A Szepesség figurális kőfaragásának leggyakoribb motívuma az emberfő. Ez a többi motívumhoz (de az országos átlaghoz képest is) meglepően sűrűn fordul elő. Kivételesen (és alighanem legkorábban) az oszlopfők sarkán bukkan fel a **leibici** Szűz Mária-templom nyugati kapuján (19–21. kép). A fejek tömbje zárt, ovális formát alkot. A szemek kidülledőek, az orr lapos, a száj jelzésszerű. Ahogy a kísérő levéldísz is archaikus jellegű, úgy a fejek is inkább a román kor felfogását tükrözik. Ugyanakkor a kiindulópont talán olyasféle kora gótikus fejezet lehet, mint a jánoshidai déli kapu, ahol a sarokbimbók emberfejjé változnak.

A további emlékek részint kapuk szemöldökgyámján (Felka, Svábfalva, Szepesapólcá), részint a szentély konzolain jelennek meg. **Felkán** a déli kapu szemöldökgyámjaira egymással szemben elhelyezett, nyakkal együtt ábrázolt emberfőket faragtak. Mindkettő meglehetősen sematikus: ovális, lapos arcon mandulavágású szemgolyó és szemöldök nélküli szemek ülnek, alatta háromszögű, lapos, sérült orr és vízszintes vágással jelzett száj helyezkedik el. A bal oldali arcot hullámos (lapos Z alakú) vonásokkal jelzett haj keretezi, amely valamivel az orr magassága alatt ér véget (22. kép). A jobb oldali arc kerete beljebb húzódik és a száj vonala alatt ér véget; ez háromszögekből áll, amely mögött a felület sima (23. kép). Logikus feltételezni, hogy ez egyfajta fodrozott fejkendőt ábrázol, így a jobb oldali női, a

bal oldali férfi arcként értelmezhető. Juraj Žáry Ádámként és Éváként azonosította őket.¹⁴ Ahogy a kapu levéldísz, úgy figurális részletei is provinciálisak, így régies formaadásuk nem feltétlenül korai keltezésükből, mint inkább szerényebb színvonalukból fakad. Úgy tűnik, egy jobb minőségű emléket követtek, vagyis semmiképpen sem a kronológiai sor elején keresendő a helyük.

A Szepesség egyik legmarkánsabb csoportját azok az emberfejes konzolok alkotják, amelyeket **Mateócon** és **Keresztfalun** találunk. Mateócon a szentély északkeleti sarkában levélmászós gyámkö helyezkedik el, melynek szájából balra tölgyleveleket, jobbra szőlőleveleket hajtó inda nő ki (24. kép). A levélmászó már az ókorban is ismert, de hosszú szünet után a késő romanikában és főleg a gótikában válik kedvelté. Híres példái már a XIII. századból ismertek (Villard de Honnecourt vázlatkönyve,¹⁵ a bambergi lovas konzola, Köln: dóm és Liebfrauenkirche, Marburg, Gelnhausen stb.). A motívum terjedése azután a XIV. században nem utolsósorban a Parlerrek hatására újabb lendületet vesz.¹⁶ A maulbronni kerengőben több maszkos zárórk is található, az egyik tölgylevelű,¹⁷ a másik szőlőlevelű.¹⁸ A mateóci délkeleti sarokba pedig szakállas arc került, fején furcsa, háromszögű fejedővel (25. kép). Ezt a kétoldalt megjelenő abronccsal együtt értelmezték már a titulusszent, Szent István király vagy IV. László koronájának,¹⁹ de jobban hasonlít a püspöksüvegére. Leginkább a zsidók fővegére emlékeztet, ami felveti a szakállas alak negatív értelmezését. Ezek szerint a konzolok a negatív erők szolgálatba kényszerített képviselőit jelenítenék meg. Keresztfalun az északkeleti sarokban ábrázoltak szakállas férfifejet, a délkeletibe szakálltalan került (26–27. kép).²⁰ Ez a párosítás felveti az analógiát az esztergomi palotakápolna szakállas-szakálltalan arcaival.²¹ Míg Mateócon inkább mindkét konzol esetében a megregulázott gonoszt láthatjuk, addig a keresztfalusi párosítás talán a jó és rossz ellentétét fejezheti ki.

Stilárisan a négy maszkos konzol szorosan összefügg. Az arcok laposak, alul kissé kiugró, lekerekített állban végződnek. Nyakuk a falból nő ki. A szemek mandulavágásúak, domború szemgolyóval. A szemöldök törés nélkül folytatódik az orr vonalában, amely erőteljesen, tagolatlan hátsóként ugrik ki az arc felületéből. A száj keskeny, vízszintes vonás, résnyire nyitott. Akiknek nincs szakáll, azoknál a száj fölötti enyhe bemélyedés távolról az archaikus mosolyt idézi. A szakáll nagyon sajátos módon mintegy szíromlevelekből áll, Keresztfalun a száj körül sugarasan helyez-

kednek el, míg Mateócon az orr alattiak lefelé irányulnak. A hajfürtök is hasonlóan sematikusak, cseppszerűek vagy megnyúltan hurkásak. A fület elhagyták. Megkockáztatható, hogy a négy fejet ugyanaz a mester faragta, akinek viszont nem ismerjük más figurális alkotását.

Egy másik műhely munkáit Szepesapólcán és Svábfalván ismerhetjük fel. A **szepesapólcái** déli kapu konzolai közül a bal oldali (nyugati) bajszos, hosszú hajú férfifejet ábrázol (28. kép). A jobb oldalin (keletin) magas homlokú, fedetlen fej jelenik meg (29. kép). Nyakuk elvágott, mint a felkai fejeknek. A fejforma szív alakú, alul elkeskenyedik. Jellemző a fejekre az erősen lekerekített, domború forma.

A szemek itt is mandulavágásúak, domború szemgolyóval, de a formák kevésbé élesek, mint Mateócon. A szemöldök sem ugrik annyira ki, a háromszögű orr is laposabb. A szájnál érzékelhető az ajak is, mely a száj szélén kissé kinyílik. A száj fölötti enyhe bemélyedés itt is megvan. A haj stilizált: a jobb oldali hullámai egymás mögött oszlopokban sorakoznak, a rendet csak a fül bontja meg. A bal oldali fürtjei folyamatosan, hosszan hullámszerűen. Arcszőrzete a száj fölött hosszú, lefelé konyuló, vékony szálabból áll, és ez a barázdáltság (vastagabb hullámokkal) folytatódik egészen a szem vonaláig: így a felsők inkább ráncként értékelhetők. Felmerült, hogy bennük Ádámot és Évát lássuk,²² de

a jobb oldali nem egyértelműen női arc. Lehet idős és fiatal párbaállítása is, vagy mint feljebb, a keresztfalui párosítás esetében, rossz és jó.

Szepestapolcán a lebontott templomból ismert még egy további, az előzőeknél nagyobb méretű konzol (30–31. kép).²³ Az arcakat hasonló, de a pofacsontok jobban kiállnak, így a száj fölötti bemélyedés is erőteljesebb. A haj hullámosabb, naturalisztikusabb. A szemöldök vonala is határozottabb, és a száj piskótaszerű alakítása karakterisztikusabb. Mindez azért lényeges, mert összekötő kapocsként szolgál a szepestapolcai kapu párjának tekinthető **svábfalvi** portál faragványaihoz. Itt a jobb oldalnak szántják az arcát mély barázdák, mely az állon is folytatódik: talán itt is az arcszörzet és a ráncok összeolvadásáról van szó (32. kép). A bal oldali arca szörtelessen (33. kép). A szemek hasonlóak a szepestapolcaiakhoz, különösen a nagy konzoléhoz. A homlokok kifejezetten magasak, főleg a bal oldalié erősen domború. Mindkettőnek hosszú, az állon túl érő haja van, melyet nagy hullámokat vető fürtökben ábrázoltak; ez a szepestapolcai kapun látható stilizált formákkal szemben az ottani nagy konzoléra emlékeztet. Bár a szepestapolcai

és a svábfalvi kapu szorosan kötődik egymáshoz, és konzolai is rokonok, azokat vélhetőleg nem azonos mester faragta: a szepestapolcai gyámkövek régiesebbek, különösen a hajzat tekintetében. Viszont az ott található, nagy méretű konzol szorosan kötődik Svábfalvához, így a két templom műhelye azonos lehet.

Pomfyová azt vetette fel, hogy Felka mintájára, ahol Žárý Ádámnak és Évának határozta meg a fejeket, Svábfalván is erről lehet szó (amit Szepestapolcával kapcsolatban is említett).²⁴ Megjegyzendő, Felkán a jobb oldali, szakálltalan arc a kendő miatt tényleg nőinek tűnik, viszont Svábfalván és Szepestapolcán ez már nem egyértelmű, és ráadásul Svábfalván a nemek sorrendje is felcserélődik. Ha ezeknek az arcoknak volt egyáltalán konkrét jelentésük, azt az égtájak vagy a jobb és bal oldal nem befolyásolta.

A szepestapolcai fejek plaszticitására emlékeztetnek azok a sarokkonzolok, amelyeket a **menguszfalvi** szentélyben alkalmaztak. Az északnyugati faragvány tonzúras barátfej, az északkeleti és a délnyugati szakálltalan arc, az utóbbi hosszabb hajjal, míg a délkeleti kendős női fej (34–37. kép).²⁵ A szemek mandulavágásúak, domború szemgolyó-

← 2.9.19. Leibic, a nyugati kapu részlete

2.9.20–21. Leibic, a nyugati kapu részlete

2.9.22. Felka, férfi fej a déli kapun →

2.9.23. Felka, női fej a déli kapun →→

2.9.24. Mateóc, levélmázkos gyámkő

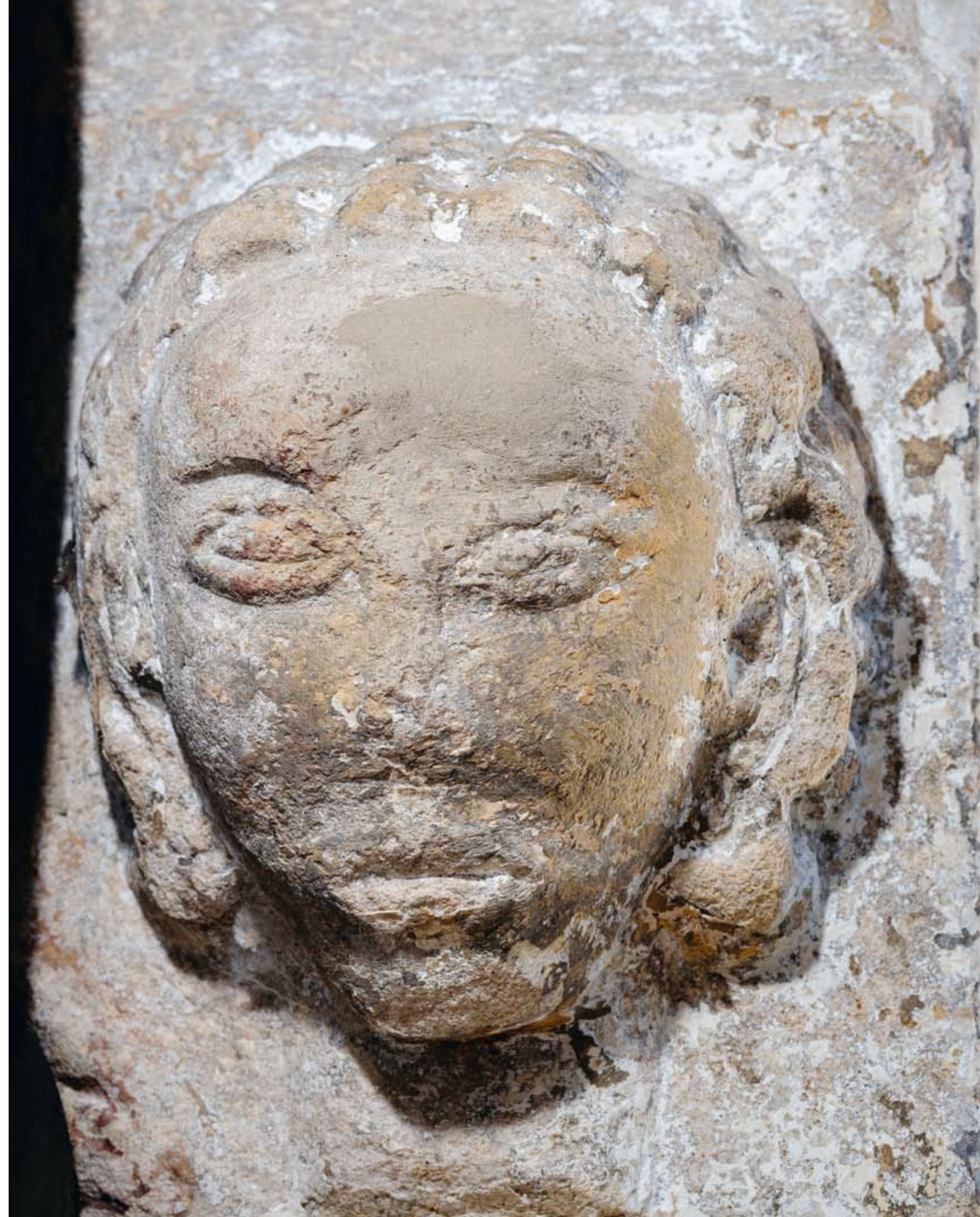
2.9.25. Mateóc, a délkeleti gyámkő

2.9.26. Keresztfalu, az északkeleti gyámkő

2.9.27. Keresztfalu, a délkeleti gyámkő →

← 2.9.28. Szepesapfalca, a déli kapu bal oldali konzola

2.9.29. Szepesapfalca, a déli kapu jobb oldali konzola

val. Az orr stilizált, háromszög alakú. A száj hullámos, zárt. Különösen a délnyugati fej homloka magas, domború (bár a svábfalviét nem éri el). A haj fürtjei csomókban állnak, és egymás mögött több sorban helyezkednek el. A nyak a falból jön ki, mint Mateócon. Csak a délnyugatin ábrázoltak fület (elnagyoltan a szem magasságában). Legközelebb a szepesbélai kapu faragványaihoz állnak, de nem azonos műhely termékei.

A további konzolok – mivel vastag meszelés alatt rejtőznek –, csak korlátozottan elemezhetők. Ilyen a **harakóci** szentély négy konzola. A fejformák oválisak, a délkeleti fej homloka domború, de az előzőekével nem veszi fel a versenyt. A másik háromnak a homloka fölött vízszintes hajzat (fejfedő?) húzódik, mely két oldalt függőlegesen fut le (38–40. kép). A délkeletié ellenben szabályosabban, ívesen

keretezi az arcot (esetleg kendő, talán kruseler-féleség?) (41. kép). A nyak a falból jön ki. Jelen állapotukban nem idegenek a szepesi Árpád-kori eredetű emlékektől, de nem zárható ki, hogy megtisztításuk után későbbieknek fognak bizonyulni.

A **felsőrépási** templom konzolai még bizonytalanabban ítéltethetők meg. Itt az északkeleti fejformája nyújtott, a délkeletié kerekded, a délnyugatié szív alakú, az északnyugatin nem maradt meg faragott dísz (42–44. kép). Csak arccokat ábrázoltak, nyak nélkül, a konzol ferde síkján. Hajszersűséget csak a délnyugatin sejtethetünk. Az orr széles háromszög alakú, a száj (amennyi látszik belőle) keskeny vágás. Végül a **savniki** plébániatemplomban a szentély déli középső konzolán láthatunk egy kerek, nyak nélküli, fejfedős arcot (45. kép). A fejfedő itt is feltűnően kicsi az arc-

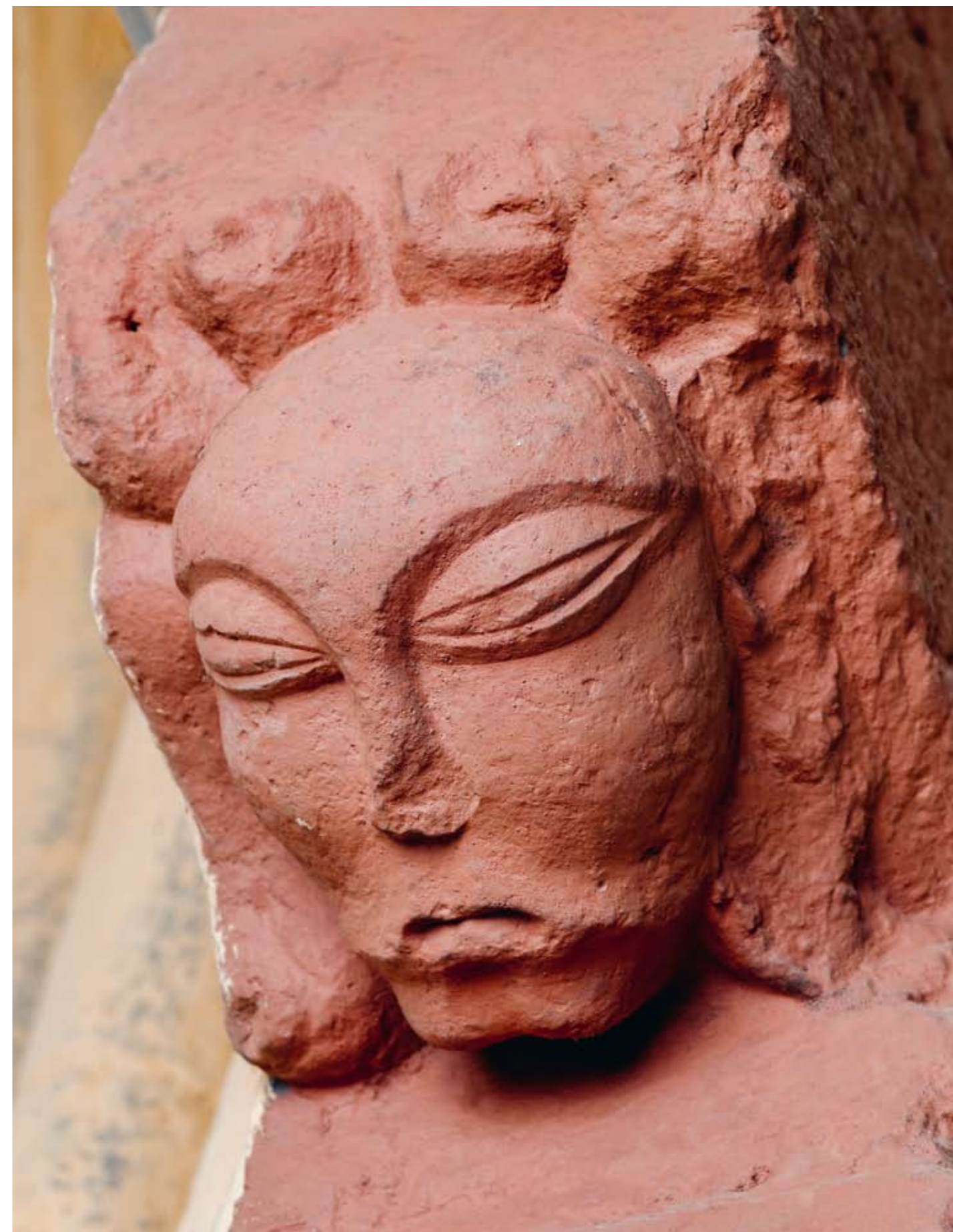
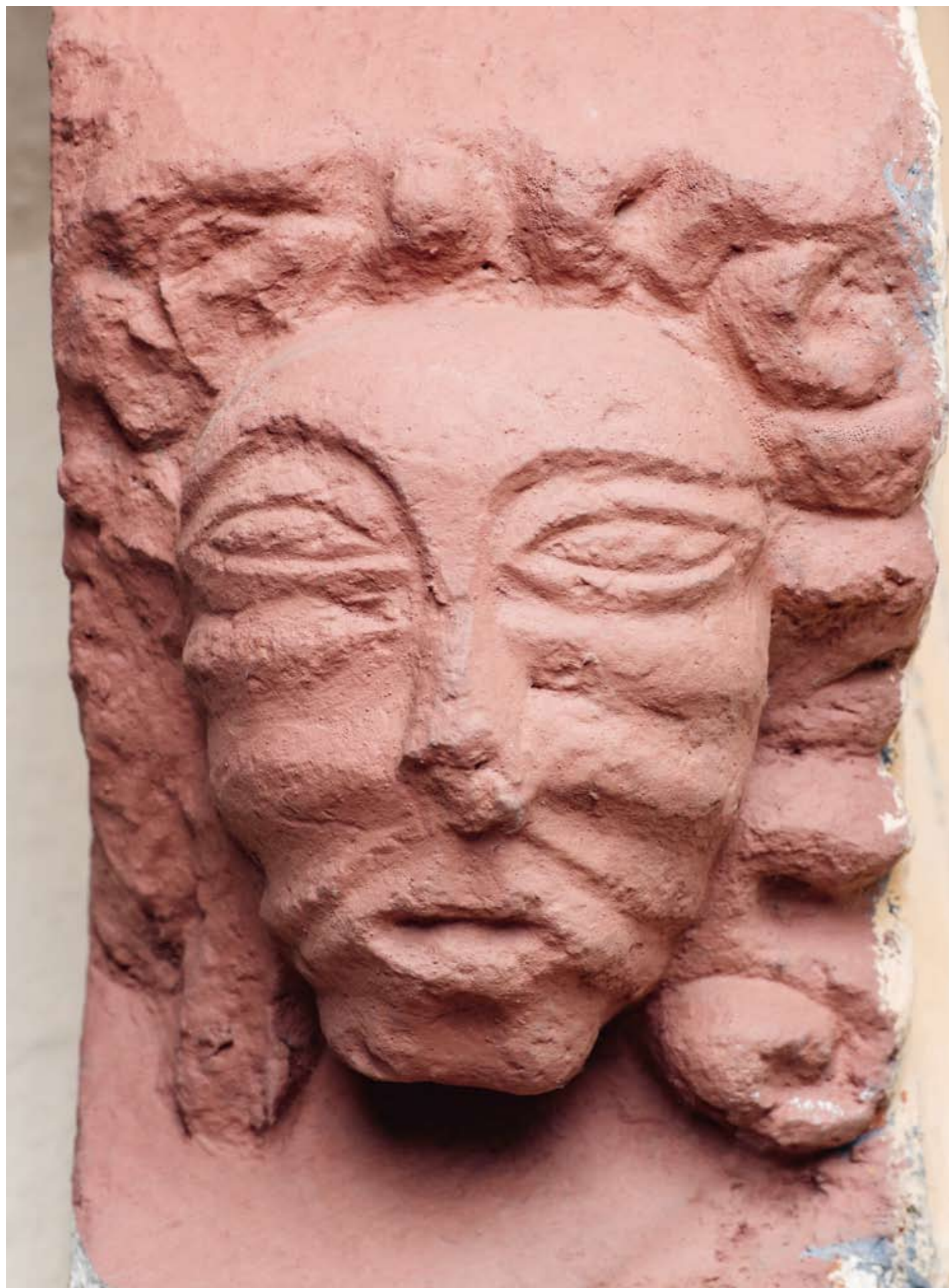
2.9.30–31. Szepesbélai, másodlagosan befalazott konzol

hoz képest, de itt valószínűbbnek tűnik a püspöksüveg, mivel nem háromszög, hanem ötszög alakú (vö. Mateóc).²⁶ A szem kimunkáltabbnak tűnik, és kifaragták a két fület is.

Ezeknek a meszelés alatt rejtőző konzoloknak az alapformáik nem különböznek lényegesen azokétól, amelyeket a szepesbélai hajóboltozathoz faragtak (46–49. kép). Mint Felsőrépáson és Savnikon, itt is elmarad a nyak. Ezek között leveles maszk is akad (a délkeleti sarokban), de későbbi voltát jelzi a levelek száraz, sematikus formálása. Ezt az arctípust találjuk, a száj tekintetében kissé továbbfejlesztve, a szepesófalui szentély északnyugati sarkában is

(50. kép). Ezek azonban egyértelműen az Árpád-kori hagyományok lezárultával, a XIV. század későbbi periódusában készültek.²⁷

Másképp viszonyulnak a XIII. századi hagyományokhoz a **kakaslomnici** keresztelőkút faragványai (51–52. kép). A két fej itt is nagyon sematikus, kerekded. A homlok szűkebb, a pofacsontok kiállók. Az egyik orra finomabban faragott, a másiké letört. A szakáll szálait egyesével megfaragták, ezek hullámosak és a résnyire nyitott száj felől sugarasan indulnak. Az egyik haja hullámos, a másiké simább, de hosszabb. Az ép orrú szemgolyói kifejezetten kidülledők. A nyak elvágott. Az arcok követik a mateóci és szepesbélai műhelyek tágra vett hagyományát, de egyes részleteik kidolgozottabbak. Ez ugyanabba az irányba mutat, mint a keresztelőkút növényi díszítése, amely szára-

← 2.9.32. Svábfalva, a kapu jobb oldali konzola

2.9.33. Svábfalva, a kapu bal oldali konzola

2.9.34. Menguszfalva, északnyugati konzol
2.9.35. Menguszfalva, északkeleti konzol

2.9.36. Menguszfalva, délnyugati konzol
2.9.37. Menguszfalva, délkeleti konzol

- ←← 2.9.38. Harakóc, északkeleti konzol
- ← 2.9.39. Harakóc, délnyugati konzol
- ←← 2.9.40. Harakóc, északnyugati konzol
- ← 2.9.41. Harakóc, délkeleti konzol

- 2.9.42. Felsőrépás, délnyugati konzol
- 2.9.43. Felsőrépás, északkeleti konzol
- 2.9.44. Felsőrépás, délkeleti konzol

zabb, mechanikusabban kialakított, púpos hátú leveleket alkalmaz: a faragvány a klasszikus gótika késői, 1300 utáni fázisából származik.²⁸

A **leibici** Szűz Mária-templom szentélybővítésének déli kapuja a folytatás másik irányát jelzi. A bal oldalon megmaradt a fejezetzőna folytatásaként, a szárkövön konzolszerűen alkalmazott emberfej (53–54. kép). Kidolgozása finomabb, naturalisztikusabb az eddigieknél, de a szem és a haj megoldása itt is régiesebb, sematikusabb. Ahogy a fejezetzőna púpos hátú, domború ereztű levelei is jelzik, itt már jellegzetes XIV. századi jelenségek érvényesülnek.²⁹

Provinciálisabb megoldásokkal találkozunk a **szepes-tótfalui** szentségfülke Krisztus-fején (55. kép). Az arc lapos,

2.9.45. Savnik, a déli középső konzol a szentélyben
2.9.46–49. Szepesbéla, a hajóboltozat konzolai →

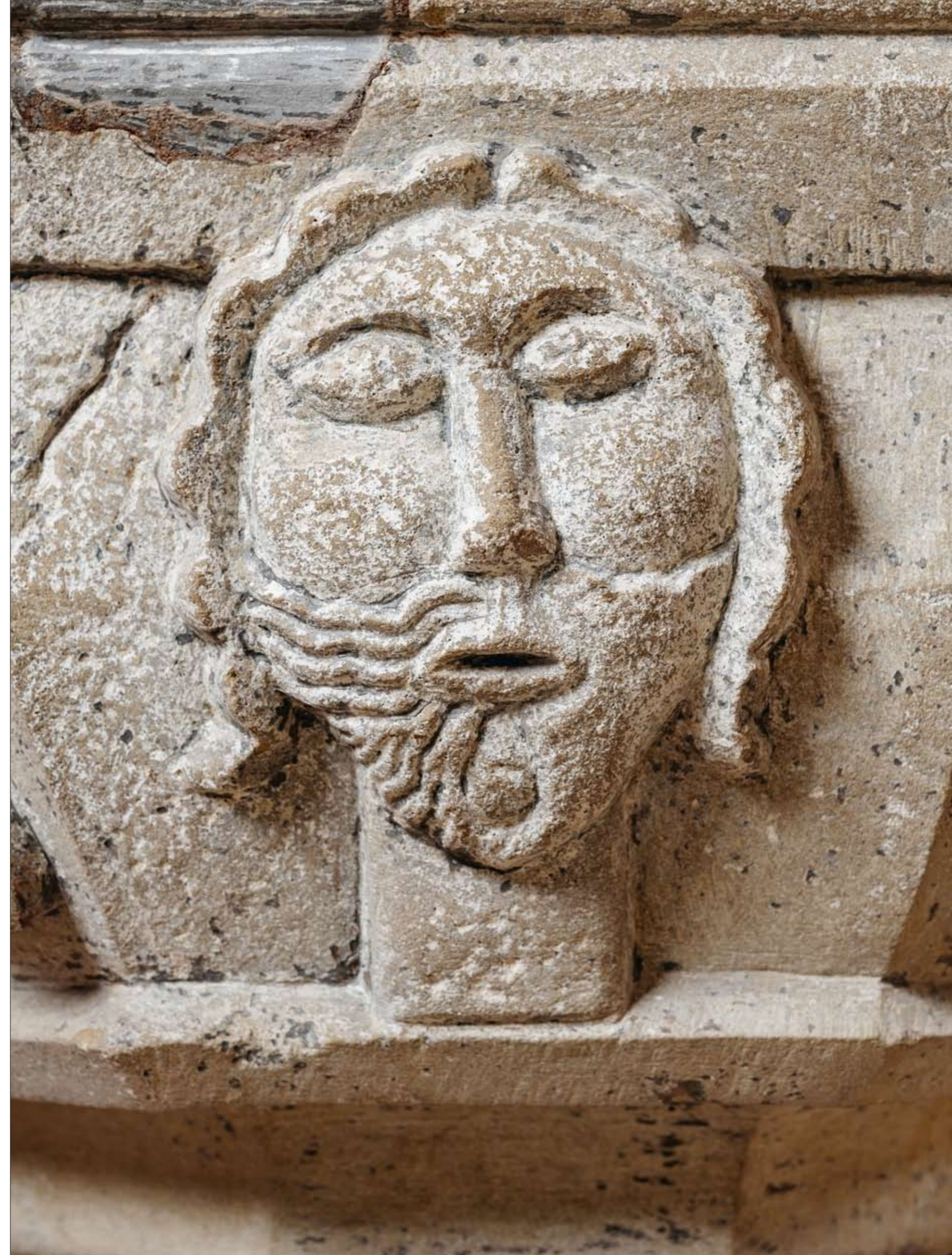
a haj kétoldalt stilizáltan, hurkaszerűen keretezi az arcot. A szakáll alul szétágazó, szárait véséssel jelölték. Az orr is lapos, körülötte bemélyedéssel. A száj fölött kétoldalt lefutó ráncok. Az alsó- és felsőajkat is külön megformálták. A szem stilizált, de fölötté a homlokon ráncokat jeleztek. Bár a faragvány első ránézésre archaikus, valójában számos, a természetutázásra utaló jeggyel rendelkezik, csak ezeket fogytékosan alkalmazták. Így a templom többi részletével

2.9.50. Szepesófalú, konzol
a szentélyben

2.9.51-52. Kakaslomnic,
a keresztlőkút részletei

együtt a XIV. század átmeneti évtizedeire, második negyedére tehető.³⁰

Még nehezebben ítéhető meg a **strázsai** templom nyugati falában, másodlagosan elhelyezett zárókő (56. kép). Az arc még stilizáltabb és laposabb, de a szemöldök fölött ránc nyomai vehetők ki. Az orr körül itt is bemélyedést alkalmaztak. Mivel a templom déli falában az Árpád-kori hagyományokon túllépő, béletes kapu maradt meg, ebben az esetben is indokoltabb a XIV. század közepére gondolni.³¹ Megjegyzendő, az 1771-ben átépített templomban XV. századi bronz keresztelőmedence található,³² padlásán pedig gótikus falképek rejtőznek (61–62. kép).³³

Lapos záróköveket helyeztek el másodlagosan a **szepesófalui** templom déli előcsarnokának falában is. Myskovszky Viktor 1892-ben még csak a bal oldali Krisztus-főt ismerte,³⁴ azóta a jobb oldalra is került

2.9.53–54. Leibic, a szentélybővítés déli kapujának részlete

egy levelek közt ábrázolt, maszkos zárókő (57–58. kép). Mindkét arc sematizált, lapos, a szakállt és a jobb oldali hajzatát egyszerű, párhuzamos vonalakkal jelölték. A szem mandulavágású, domború szemgolyóval. A jobb oldali maszkot övező levelek felülete tagolatlan, körvonalaiuk merevek. Pomfyová szerint ezek a XIII. századi szepesi hagyományokba illeszkednek (Mateóc, Keresztfalu, Kakaslomnic), így a mait megelőző, 1300 előtti templomból származhatnak.³⁵ Ez azonban sem településtörténeti okokból nem valószínű (1308-ban kezdenek itt telepítésbe,³⁶ 1326-ban már szerepel Ófalu³⁷), sem stílusban nem indokolt. Az egyszerű, száraz levelek inkább annak a sematizálódási folyamatnak az eredményei, amelyet általában megfigyelhetünk a Szepesség növényi ornamentikáján. Legközelebbi rokonaik a káposztafalvi szentélyben maradtak meg: itt a keleti zárókő kopasz Krisztus-fejét hasonló, sugaras kereszt övezi, a középső zárókövön pedig ugyanilyen maszk található, amelynek szájából levelek jönnek ki; rokon a haj és az orr kialakítása is (59–60. kép). A káposztafalvi szentélybővítést a XV. század elejére tették,³⁸ de a zárókövek alapján ez még a XIV. században bekövetkezhetett. Így a szepesófalui zárókövek sem lehetnek XIII. századiak. Mivel párban maradtak fent, az sem hihető, hogy a szokásos, XIV. századi szentélymegújítás során kerültek használaton kívülre (hacsak nem feltételezzük, hogy itt is kétszakaszos volt az első szentély, mint Savnikon; ehhez ásatás nyújthatna segítséget).

2.9.55. Szepesófalui, a szentélybővítés déli kapujának részlete
2.9.56. Strázsai, zárókő

2.9.57-58. Szepesőfalu, zárókő

2.9.59-60. Káposztafalva, zárókő

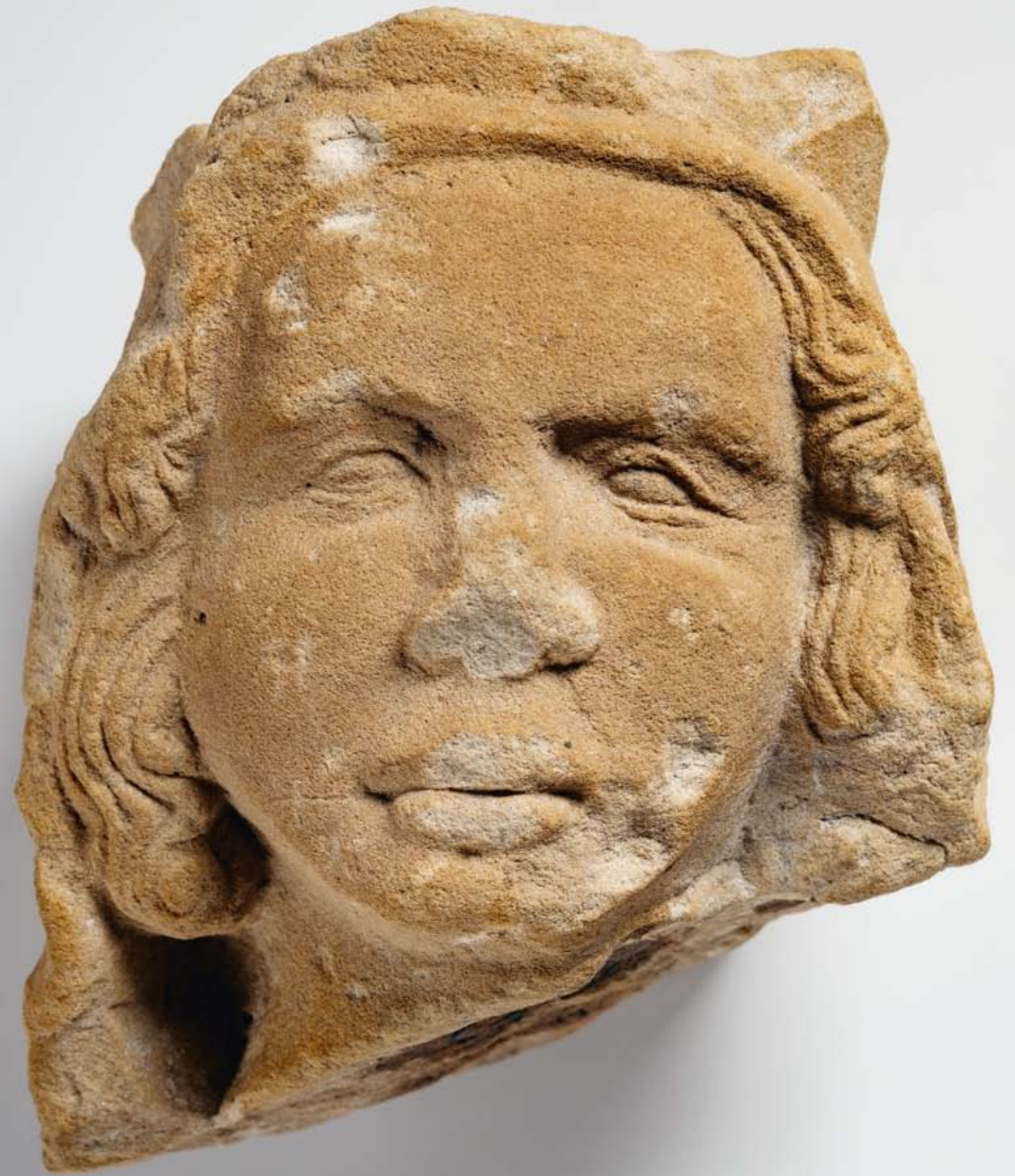
← 2.9.61–62. Strázsa, falképek a padlásán

2.9.63. Szepesófalú, vakmértűves zárókő

2.9.64. Felka, szentség ház, gyámkő

Ha csakugyan ebből a templomból származnak,³⁹ akkor a hajó középkori boltozatához köthetők, amelyek további darabjai a templomkertben hevernek (63. kép). Ezek között olyan négykaréjos, vakmértűves díszű is akad, mint a nagysárosi sekrestye és a zsegyei szentélynégyyszög záróköve, amelyekre rövidesen rátérünk. Mindenesetre a száj fölötti bemélyedés az archaikus mosoly csökevényének értelmezhető. Ez a motívum legszembetűnően a felkai szentség ház jobb oldali gyámkövén figyelhető meg, amely olyan emlékek-

2.9.65-66. Pilis, szentélyrekesztő, női fej
(Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria)

kel tart rokonságot, mint a pilisi szentélyrekesztő 1360 körüli női fejei (64–67. kép).⁴⁰

Sárosban a figurális kőfaragványok még ritkábbak, mint a Szepességben. *Agnus Dei* itt is előfordul, mégpedig a **héthársi** szentély zárókövén (68. kép). A kompozíció a román kori formákat követi, S alakú testtel, megemelt hátsó részszel. Ugyanakkor az állat sokkal plasztikusabb, és szokatlan a két kerek fül hangsúlyozása is. Mint láttuk, a héthársi boltózat datálása eléggé fogas kérdés, a zárókő is egyszerre mutat régies és későbbi jelenségeket.

← 2.9.67. Pilis, szentélyrekesztő, női fej (Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria)

2.9.68. Héthárs, zárókő, *Agnus Dei*

A többi faragvány arcokat ábrázol. Igen sematikusan teszi ezt a **zsegyei** templom szentélynégyyszögének délkeleti konzola, bár itt sem hallgatható el, hogy vakolat borítja a részleteket (69. kép). A fejkat, a nyak elhagyása a XIV. század olyan emlékeit idézi, mint a szepesbéilai hajó konzolai, de ez fakadhat a sematizálás kortalanságából is. Zsegyén a vakmérműves zárókő oldalain is megjelennek arcok, hasonlóan elnagyolt megformálásban (71. kép). Ez szorosan kötődik a **nagysárosi** plébániatemplom sekrestyéjének zárókőéhez, datálásuk is egybeeshet, mindkettőt a XIV. század elejére tehetjük.

A szepesiekhez hasonló, sarokkonzolos fej ritka sárosi előfordulásai közé tartozik a **hedri** templom szentélyének északnyugati ábrázolása (70. kép). A vastag festés alatt rejtőző faragvány szakállas fejet ábrázol, kidülledt szemmel, plasztikus pofacsontokkal, az ezt keretező haj közvetlenül

- ←← 2.9.69. Zsegnye, szentély, délkeleti konzol
- ← 2.9.70. Hedri, konzol
- ← 2.9.71. Zsegnye, zárókő

- 2.9.72. Héthárs, délkeleti mellékkápolna, konzol
- 2.9.73. Miklósvágása, konzol

a szemöldök folytatása. Ezek a jelenségek a Szepességben nem figyelhetők meg. Ugyancsak idegenek a szepesi anyag-tól a **héthársi** délkeleti mellékkápolna furcsa konzolai (72. kép). Ezek a nagyon sematizált, maszkszerű arcok éppen egyszerűségüknél fogva erőteljesek. A részletek azonban arra vallanak, hogy nincs közülük az eddig tárgyalt Árpád-kori kőfaragó hagyományokhoz. Az arcok laposak, haját nem ábrázolták. A szemet és a szájat egyszerű bevágással jelezték. Mindegyiknek az arc teljes szélességében lecsüngő szakálla van, a délkeletinek három ágba fonva. Mivel a mellékkápolna biztosan késő gótikus, lehetnek a konzolok is egy késői, figurális téren gyakorlatlan, vagy legalábbis a gótikus stílusvonásokat mellőző kőfaragó munkái.

Ezzel szemben jobban összeegyeztethető a **miklósvágási** templom északkeleti konzoljának egészalakos ábrázolása az Árpád-kori hagyományokkal (73. kép). A figurának feltűnően nagy feje van, hosszú szakállal. A fejforma zárt, alul elkeskenyedő. Szemének csak körvonalait látjuk, fülét külön megfaragták. Hajzatot nem érzékeltettek. A test a fejhez képest satnya, keze hosszú, könyöknél megtörik. Az alak ruhája alul szoknyához hasonló, párhuzamos függőle-

ges redőkkel. A lábfej kicsi, töredékes. Aránytalanságai, ügyetlenségei ellenére is érződik, hogy mestere igényesebb mintaképek után igazodott.

A strázsai és szepesófalui lapos, emberfejes zárókövekre emlékeztet egy olyan faragvány, amely az 1982-ben lebontott **szemelnyei**, Szent István királynak szentelt templomból származik (74. kép). Az 1768-ban barokkizált, eredetileg középkori templomból csak a torony maradt meg, két középkori faragványát (egy félköríves ablak kőkeretét és egy domborművet) a templom keleti falában helyezték el.⁴¹ A hatszögű, la-

2.9.74. Szemelnye, befalazott faragvány
2.9.75. Tapolyhanusfalva, szentélykonzol

2.9.76. Tapolyhanusfalva, északi diadalív-párkány →
2.9.77. Tapolyhanusfalva, az északi diadalív-párkány részlete →

2.9.78. Tapolyhanusfalva, a déli diadalívparkány részlete

pos faragvány, amelynek jelenleg eredeti funkciója sem határozható meg (zárókőnek látszik, de a kő formája ennek ellentmond), egy kétszarvú, feje tetején keresztet viselő lény arcát ábrázolja. Az arcforma szív alakú, alul nyakban folytatódik. A két fül hegyes, a szem domborúan emelkedik ki az arc bemélyített közepéből. Az orr lapos, kiszélesedő. A szemöldökök fölött vízszintes homlokránc. A faragvány legalább annyira időtlen, mint szepesi társai, de semmi akadálya annak, hogy az ablakkal együtt tágan a XIII-XIV. század határára helyezzük.

Ezzel szemben Sárosban is megjelenik az a szárazabb, mértaniasabb felfogás, amely a Szepesség XIV. századi emlékanyagát jellemzi. Kimagasló példája ennek a **tapolyhanusfalvi** templom, amely már szerepel a pápai tizedjegy-

zékben,⁴² nem sokkal korábban alapíthatták.⁴³ Két faragott falfülkénének keretén lapos Krisztus-fejek jelennek meg, és plasztikus emberfőkkel díszítették a szentély konzolait és a diadalív parkányát. Ezek párban állnak, a szentélyben lévő fiatal, szakálltalan férfit és kruseleres nőt,⁴³ az északi diadalívparkányon rövid szakállas férfit és középkorú nőt, a délin idősebb, szakállas férfit és beesett arcú nőt ábrázoltak (75–78. kép). A nyugati torony parkányán megjelenített maszkok, sárkányok és egyéb növényi és állatalakos motívumok még jobban beilleszthetők az Anjou-kor világába. A szentély faragványai egyénibek absztraháló törekvésükkel és éles, biztos kezű faragásukkal.⁴⁵ Méltón zárják le az Árpád-kor világát idéző sárosi emlékanyagot és nyitnak új fejezetet a régió plasztikájában.

JEGYZETEK

1. *Mátyás-templom* 2015, 110. (Havasi Krisztina).
2. *Katedrál* 2017, 277.
3. Wiese lombard és bajor előzményekre hivatkozik, beleértve ebbe a különben frankföldi Bambergert is, SCHÜRER–WIESE 1938, 56.
4. GEREVICH 1938, CXXXIII. tábla; TÓTH S. 2010, 131. no. 16.
5. Pl. GEREVICH 1938, 103., vö. *Katedrál* 2017, 277.
6. SCHÜRER–WIESE 1938, 125.
7. ŽÁRY 1986, 238.
8. ŽÁRY 1986, 242.
9. ŽÁRY 1986, 254.
10. A rovátkolt keret rozettás záróköveken is jelentkezik, mint a száztekei templom szentélyében és a ménhárdi sekrestyében.
11. Lóvei Pál azonosítása szerint a Dunajeciek címere a XIV. század utolsó negyedéből.
12. POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014, 120.
13. TAKÁCS 2000, 318–322., 27–28. kép; RAFFAY 2010, 18–19., 7–8. kép; TAKÁCS 2018, 92., 336. kép.
14. ŽÁRY 1986, 28., 238.
15. Fol. 5v, fol. 22. WIRTH 2015, 62–63.
16. KELLER 1941.
17. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kloster_Maulbronn_Nordfl%C3%BCgel_des_Kreuzgangs_-_Details_Blattmaske.jpg
18. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kloster_Maulbronn_Nordfl%C3%BCgel_des_Kreuzgangs_03.jpg. Tanulságos gyűjtés: <http://www.mikeharding.co.uk/greenman/>.
19. ŽÁRY 1986, 28., 246.; POMFYOVÁ 2001, 109. és 197.
20. Pomfyová szerint női fejről van szó, és párjával együtt a donátorpárt ábrázolnák. POMFYOVÁ 2001, 109. és 178.
21. MAROSI 1984, 49., MAROSI 2020, 379.
22. POMFYOVÁ 2001, 229.
23. A templomhoz közeli ház (no. 112.) keleti falából kiálló rész szélessége és magassága egyaránt 40 cm. A faragványra Mudrák Attila hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.
24. POMFYOVÁ 2001, 248–250. Összefoglalóan uo. 110., hivatkozással Štefan Oriško közvetlen kandidátusi disszertációjára. A timpanon megváltás-szimbolikája (faragott kereszt Kakasomnicon, festett Káposztafalván és Zsegrán) a konzolokon ábrázolt összülők bűnbeesésére reflektálhat.
25. POMFYOVÁ 2001, 109. szerint az átlósan elhelyezett párok szerzetes–apáca és világiak lehetnek.
26. Az elnagyolt, ötszög alakú püspöksüvegre (bár szélesebb változatban) a budavári Nagyboldogasszony-templom egy XIII. századi falképének másolatán is találunk példát. *Mátyás-templom* 2015 119., no. 3.30.
27. Egy további emberfejes konzolt említ Pomfyová az iglói Régészeti Intézet kőtárából, mely az ivánosi (Krigov) elpusztult falu templomásatásából származik, de lepusztultsága miatt nem elemezhető. POMFYOVÁ 2001, 177–178. a korábbi irodalommal.
28. MM 1987, 331., 333. Itt Marosi Ernő a fejet Krisztus-fejként határozza meg, de nem világos, melyiket a kettő közül, vagy esetleg mindkettőre vonatkozik-e az azonosítás.
29. ŽÁRY 1986, 26–27., 252. ezt 1330-ra tette, ami elfogadható. Ezzel szemben POMFYOVÁ 2001, 192–193. a XIII-XIV. század fordulóját javasolta. A fej tényleg az Árpád-kori hagyományokat folytatja, de modernizálva, így a későbbi datálás tűnik valószínűbbnek.
30. Vö. SPS III. 126–127., TOGNER–PLEKANEC 2012, 358.
31. SPS II. 508.
32. SPIRITZA–BORODÁČ 1975, V., 41. a XIV. századra teszi, Verő Mária szerint azonban 1420 utáni, VERŐ 2022, 119, 160–161, 176–177.
33. TOGNER–PLEKANEC 2012, 370.
34. MÉM–MDK, Tervtár, K 7753 és K 7756.
35. POMFYOVÁ 2001, 228–229.
36. AOkI. II. 181. no. 414.
37. AOkI. X. 297. no. 495.
38. SPS I. 445.
39. Mindkét faragványról gipszmásolatot őriznek a kassai múzeumban, a kiírás szerint 1880 körül készültek és a kassai Szent Erzsébet-templom nyugati homlokzatáról származnak.
40. *Pannonia regia* 1994, IV. 33f és IV. 33g.
41. SPS III. 130. A templom újjáépítésének története az előcsarnokban, gépelt tájékoztatón olvasható.
42. Vat. I/1. 210., 369., NÓGRÁDY 2014, 417.
43. TÓTH S. 1910, 481–482., vö. ULICHNÝ 1990, 87–88.
44. A kruselerről és datálásáról újabb: PAPP 2021, 26–27. és SZAKÁCS 2021b, 114–120.
45. SPS I. 392. datálása 1280 tájára túl korainak tűnik. Ld. még Podolinskí, Štefan: Hanušovce nad Topľou, <http://apsida.sk/c/5119/hanusovce-nad-toplou> (2010–2022); GLOD–HAVIAROVÁ 2021.

3. Értelmezés

3. 1. CSOPORTOSÍTÁS ÉS KRONOLÓGIA

Az eddigi fejezetekből láthattuk, hogy a Szepesség területén egy viszonylag rövid periódusból, a késő Árpád-korból és a XIV. századi elejéről meglehetősen tekintélyes és jól elemezhető emlékmű maradt ránk. Ez a mintegy hetven templom számos esetben egymással szoros kapcsolatot mutat, és azt a reményt kelti, hogy a konkrét összefüggések hálózata révén kimutatható egy régió építészetének sajátossága. Ugyanakkor még ez az országos viszonylatban páratlanul nagy szám, a rokon korú és kialakítású emlékek ezen szokatlanul sűrű szövedéke sem feledtetheti, hogy még mindig csak az egykori emlékmű töredékét ismerjük.

A középkorban a Szepességben több mint 250 település jött létre, ezek többsége még a XIV. század közepe előtt.¹ Szabó István kutatásai szerint a késő középkori falvak mintegy fele rendelkezett templommal.² Ehhez hasonló arányokat talált K. Németh András Tolna megye egyházi topográfiájának vizsgálatakor: egy 1542-es felmérés szerint a megye nyugati részén a települések 52,4%-a rendelkezett templommal.³ Guzsik Tamás Veszprémben 71%-os arányt talált.⁴ A XIV. század elején ez az arány 30-35 % körül lehetett.⁵ Ugyanakkor a szepesi telepített falvak esetében mindig találkozzunk a szabad plébánosválasztás jogával, ha fennmaradt a forrás.⁶ Ennek alapján a szepesi települések jelentős részében lehetett templom.⁷ A Szepességben egy 1520-as forrás alapján 107 plébániát lehetett megállapítani,⁸ ezek közül 55 szerepel az itt elemzettek közt: vagyis a vizsgálható emlékek aránya 50% körül lehet.⁹ Ez persze ahhoz képest, hogy a Dunántúlon nagyon durva becsléssel csak az Árpád-kori templomok alig hatoda bizonyult elemezhetőnek, még mindig ígéretes.¹⁰ Sárosban rosszabb a helyzet, az onnan ismert harminc templom kevésbé ad reményt a konkrét összefüggések felismerésére.

Ráadásul a jelenleg ismert épületek sem eredeti állapotukban maradtak ránk, így az egyes emlékek összehasonlításakor különböző szempontokat kell kombinálnunk. A kapcsolatrendszer feltérképezésére a legalkalmasabb a figurális faragványok tanulmányozása: így azt tapasztalhat-

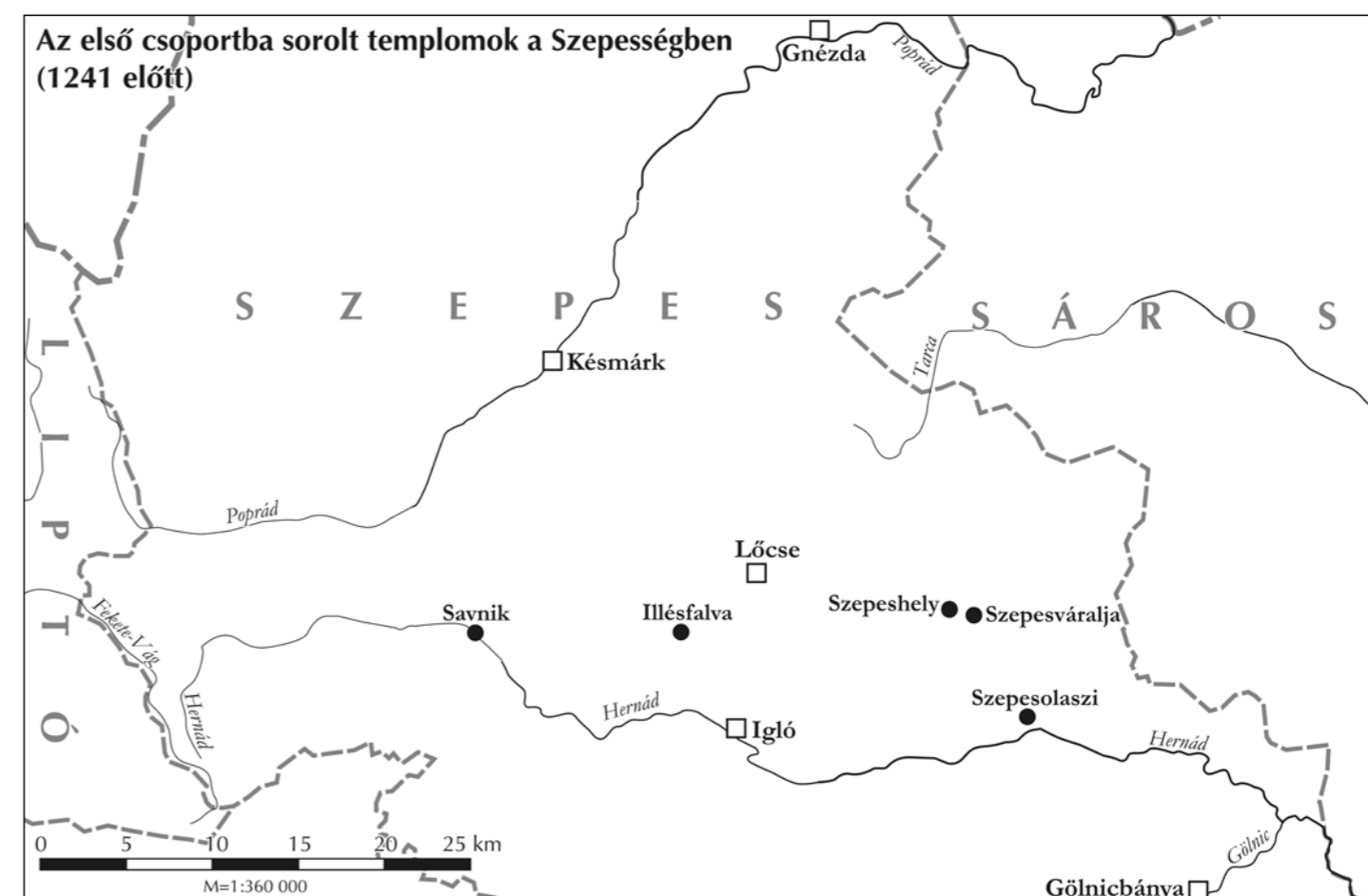
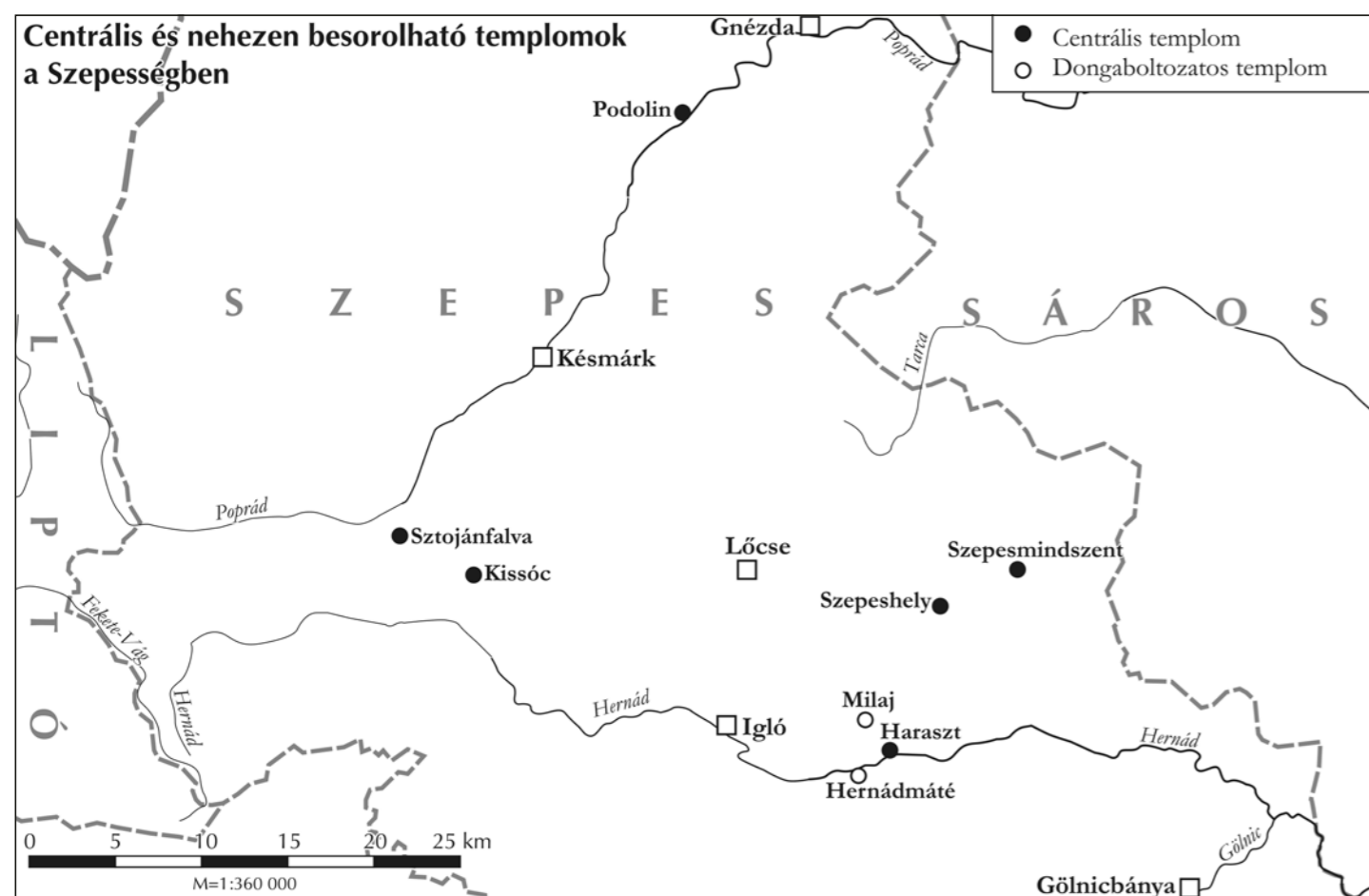
tuk, hogy Mateócon és Keresztfalun vagy Svábfalván és Szepesapolcán bizonyára ugyanaz a műhely dolgozott. Az ornamentális díszítés, az átlagosabb kőfaragómunka már kevésbé finom eszköz, és vigyázni kell, hogy az alkalmazott ornamentális motívumot elválasszuk a stílustól. Akkor, amikor az ornamentális díszítés jelentősége visszaszorul, és egy geometrikusabb felfogás uralkodik el, a konkrét kapcsolatok kimutatása is nehezebbé válik.

Egy másik érzékeny mutatóként az összetettebb szerkezeteket használhatjuk. Elsősorban a béli kapuk alkalmasak a részletesebb összehasonlításra, és szerencsére az ismert emlékmű mintegy felében ennek többé-kevésbé elemezhető példája maradt ránk. Míg a kőfaragás stílusa a műhely szobrászainak azonosításában segíthet („kezek” elkülönítése), addig az építészeti szerkezetek a tervezői fázis-hoz tartoznak, a műhely irányításához köthetők („építési” feladat). Tekintetbe kell azonban venni, hogy ahogy egy kőfaragó is tud többféle stílusban dolgozni, úgy az építésszek is képesek többféleképpen megtervezni azonos funkciójú szerkezeteket.

Minél egyszerűbb egy szerkezet, annál kevésbé alkalmas kapcsolatok kimutatására. Az a sztereotip templomtípus, amellyel megismerkezünk, természetesen inkább a régióra, mint egyes műhelyekre jellemző. A boltozás mikéntje, a diadalív kialakítása, egyes ablaktípusok alkalmazása is általánosabban elterjedt, és legfeljebb a stílusfok behatárolására használható.

Jellegzetesebb alaprajzi csoporttal csak a centrális épületeknél találkoztunk. Mint láttuk, Sztojánfalva, Podolin és Kissóc esetében nyolcszög alaprajzú hajót alkalmaztak, ami ugyan nem rendkívüli, de ilyen sűrűségben már helyi sajátosságnak tekinthető. *Podolin* esetében egy kétes hitelű 1244-es telepítési évszám és a falu 1288-as első említése szolgálhat kiindulópontul, de tekintve, hogy nem a plébániatemplomról van szó, az épület ennél későbbi is lehet.¹¹ *Sztojánfalván* a nyolcszögű hajó a második fázist jellemezte (ha a kerek alapozás nem ehhez tartozott, hanem

egy korábbi fázishoz); mindenesetre Sztojánfalvát 1264-ben adták soltszásba, vagyis az építkezésre is ezt követően kerülhetett sor.¹² *Kissó*hoz még ennyi adatunk sincs, és az is felmerült, hogy csak 1736-ban épült. Mindenesetre ezek alapján az épülettípus szepesi jelenléte leginkább a XIII. század második felére keltezhető, ami nem összeegyeztethetetlen a hazai párhuzamokkal (Veszprém, Zselicszentjankab, Medvevár, Sopron).¹³ A negyedik, összetettebb alakítású centrális épület, a *harashti* szintén azt a problémát veti fel, hogy számolhatunk-e egy korai fázissal azt megelőzően, hogy a datálható részletformák megjelennek rajta. Mivel 1280-ban bereknek mondják,¹⁴ legalábbis a kiegészítések ezután következtek, de a négykaréjos alaprajzi forma önmagában sem jellemző Magyarországon a XIII. század előtt.¹⁵

A hosszházas templomok esetében ritka a speciális építészeti megoldás. A Szepességben kivételesnek számít *Hernádmáté* a dongaboltozatos szentélyével, de ennek hiteles-

sége igazolásra vár. Még ha eredeti is, ez a datáláshoz alig használható. Logikus lenne, de nem bizonyítható, hogy a dongaboltozatos elrendezés a korábbi. Sárosban Magas és Sároskőszeg vethető ezzel össze, de egyik sem korai: Magas 1316-30 közé eshet, és Sároskőszeg is a XIV. század elejéről való.¹⁶ *Hernádmáté* területe 1277-ben még erdő, 1322-ben már falu: ezek szerint ez is legkorábban a XIII. század végére tehető.¹⁷

Milaj ugyancsak különlegesnek számít a nyugati tornyos templomok közt. A templomból ma csak a romos torony áll, de alaprajzát feltárásból ismerjük. Ez ugyan átlagosnak mondható, de a torony déli falában vezetett egyenes lépcsős egyedülálló megoldás a Szepességben. Ez olyan, valamivel bonyolultabb szerkezeteket idéz, mint a lépcsős Felsőörs és Celldömölk nyugati tornyában a Dunántúlon, vagy Albis és Vízakna feljárata a keleti toronyba Kelet-Magyarországon. A megoldás ebben az esetben is jellegzete-

sen XIII. századi, és ennek Milajon sem mondanak ellent a történeti adatok: 1255-ben még *terra*, 1288-ban már falu, tehát a kettő között történhetett benépesítése és így a templom építése is.¹⁸

Ezekben az esetekben, amikor csak az épület szerkezetéből lehetett kiindulni, a történeti adatokkal összhangban mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a XIII. század második feléhez illenek leginkább, nem zárva ki annak lehetőségét, hogy Sztojánfalván és Harasztban a század első feléig nyúlnak vissza a gyökere. Az emléktanyag zöme szerencsére pontosabb csoportosítást is lehetővé tesz.¹⁹

Az **első emlékcsoportot** azok a kora gótikus, bimbós fejezetekkel díszített templomok alkotják, amelyek stílusfokuk miatt a tatárjárás előtt keletkeztek. Kétségtelenül ilyen a Szepesség legfontosabb Árpád-kori temploma, a *szepesi prépostság*. Ennek újabb keltezése, mely figyelembe veszi a prépost első, 1209-es említését és az északi torony

dendrokronológiai datálását 1224-re, a XIII. század első évtizedeire esik.²⁰ Az 1223-ban alapított *savniki* ciszterci kolostor első fázisához jelenleg csak egy összetett lábazatot tudunk kapcsolni. Hasonló stílusfokot képviselnek, de nincsenek közvetlen kapcsolatban vele a *szepesolaszi* templom diadalívének az első periódushoz köthető bimbós oszlopfői és az innen származó fejezetcsoport faragványai. Mivel a település kiváltságai Kálmán herceg korára mennek vissza,²¹ az első fázis itt is a század első évtizedeire eshet. Ennél gazdagabb, karéjos rátétlevellel tagolt az *illésfalvi* templom befalazott kapuja, így megfontolandó ennek is a tatárjárás előtti keltezése.²² Bár a szepesváraljai templomtorony jelenlegi bimbós fejezetei nem hitelesek, földszintjének nehézkes szalagbordája és konzolai a XIII. század első felében és közepén képzelhetők el. A torony párkánya megújított, de formája hitelesnek látszik, és ez kapcsolatot képez a szepeshelyi templommal. Ez a pár emlék nem alkot zárt cso-

portot, de képviselheti a XIII. század első felének jellemzően kora gótikus, egyes elemeiben késő román jellegű építészetét.

A **második csoportot** továbbra is román kori formák és gótikus eredetű megoldások vegyítése jellemzi. Fő képviselője a *leibici Szűz Mária-templom* első fázisa. Ennek nyugati kapuja félköríves archivolttal rendelkezik, bélletsarkában önálló lábazzal rendelkező háromnegyedoszloppal. Kehelyfejezetén emberfejek helyettesítik a bimbókat, és a levelek erősen stilizáltak. Ez a stílus mutatható ki a közeli *Ménhárd* nyugati kapuján is, nagyon valószínű, hogy azonos műhely termékei. Mindkét települést 1251-ben említik először,²³ és mindkettő papja részt vett a szepesi plébánosok 1268-as megegyezésében.²⁴ A ménhárdi levéltípust vékony szálak a szepeshelyi prépostsággal is összekötik, bár műhelyazonosságról nem lehet szó. Mindkét templom a legtekintélyesebb méretű szepesi épületek közé tartozik, alapításukkor ambícióban nem lehetett hiány, így a levélornamentika ezen stilizált kiadása nem értékelhető provincializmusként. Minden jel arra mutat, hogy a tatárjárás utáni első telepítésekről van szó, jogos az 1250-es évekre gondolni. Közvetlenül nem kapcsolódik e két templomhoz, de talán velük egykorú a *szepesszombati* templom. Ennek déli kapuja hasonló szerkezetű, és bár az ornamentika más, ez is nagyon stilizált. Szepesszombat is fontos hely volt, 1256-ban már említik.²⁵ Mivel másik nevét a templom titulusáról kapta (Georgenberg, Sanctus Georgius), a templom nagyon hamar felépülhetett, és 1268-ban ennek plébánosa is szerepel.

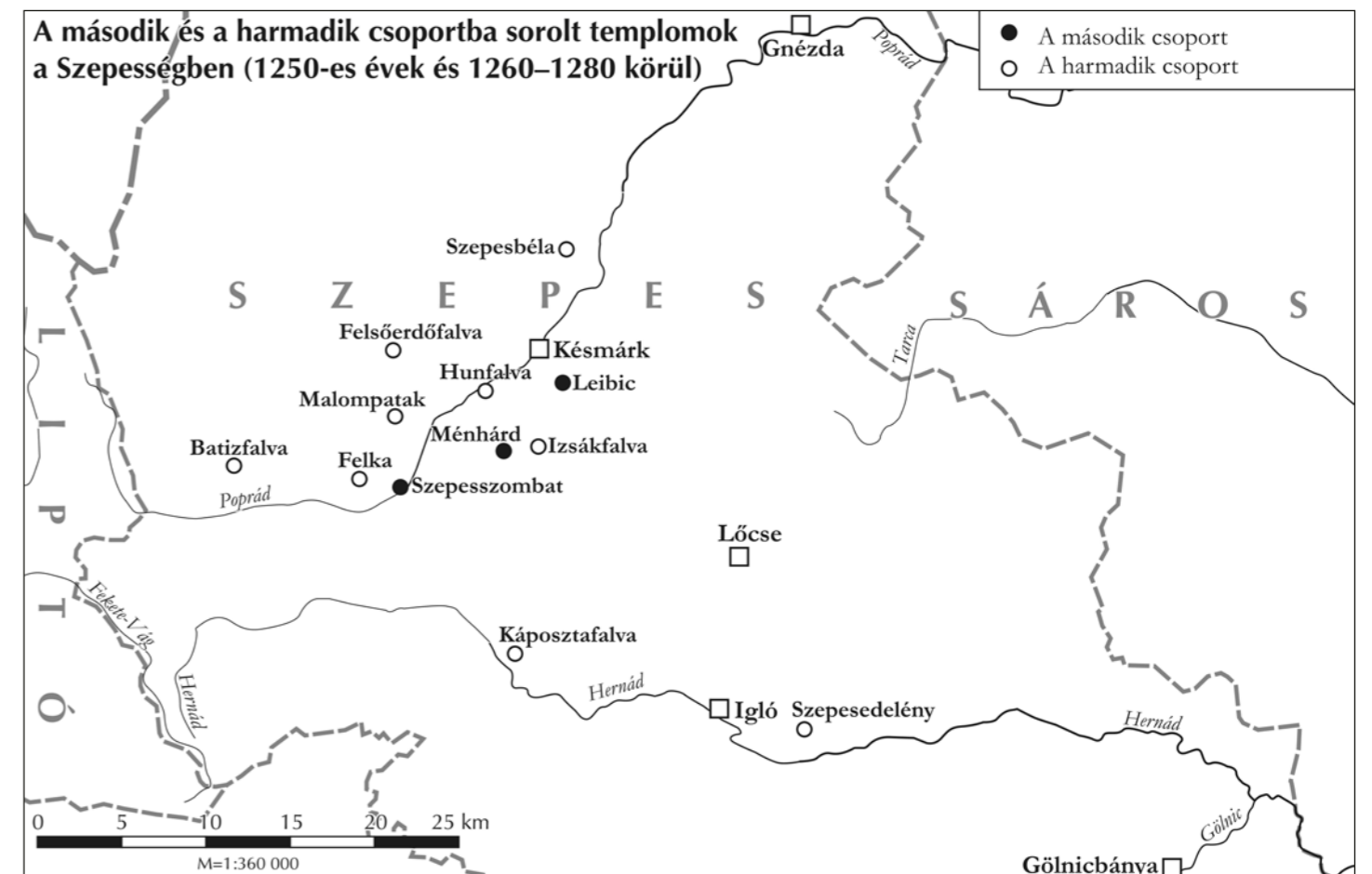
A **harmadik csoport** az 1250-es évek ígéretes kezdetét folytatja, de önálló utakra lép, ekkor jelenik meg az a stílus, amely leginkább jellemző a Szepességre. Ennek gyökereit talán *Szepesbélán* kereshetjük, amely méltán veszi fel a versenyt az előző csoport emlékeivel. A templom hossza Leibic és Ménhárd (már bővített szentéllyel mért) épületei után a legnagyobb. Szentélyében háromnegyedoszlopokra ültették a keresztboltozatot, a fejezeteken figurális díszítést alkalmaztak. A nyugati toronyaljat is bordás keresztboltozat fedi (ez kivételes a megyében), melynek konzolain bátortalan (vagy nagyon lepusztult) ornamentika jelenik meg, emlékeztetve a leibicire. A borda átmenetet képez a szepeshelyi szalagbordák enyhén vajatolt sarokmegoldása és a további emlékek egyre erőteljesebben sarokhornyolt bordái között (ráadásul a szentélyé a bátortalanabb, a toronyaljé már mélyebben hornyolt, ami az építés menetével is egybevághat). A nyugati kapu szerkezete is a leibici csoporttét idézi, saját lábazzal rendelkező háromnegyedoszlopával. Ugyanakkor a kapu jobb oldali fejezeténél naturalisztikusan vezetett indadíz jelenik meg, rajta ötujjú levelekkel és fürtszerű terméssel. Ezzel lép be a Szepességbe

az érett gótika stílusfázisa. A falut 1263-ban említik először,²⁶ plébánosa érintett az 1268-as megegyezésben, így jogos feltételezni, hogy az igényes, rövidesen falképekkel is díszített templom is elkészülhetett az 1260-es években.²⁷

Szepesbéla hidat képezhet a tatárjárás utáni első lendület és a kiszélesedő telepítési hullám emlékei között. Jellegzetes új telepítés *Batizfalva*,²⁸ melynek déli kapuja szoros kapcsolatban áll a szepesbélaival. Az ornamentika azonos stílusú, és a fejezetzóna fejlemezé és nyaktagja is ugyanolyan profilú. Ugyanakkor a kapu lábazata egységes (nem különül el a háromnegyedoszlop, mint az eddigieken), és a külső falsarkot vajatolással díszítették. Batizfalván az új, naturalisztikus gótikus stílus teljes érettségében jelentkeznek, nemcsak a kapun, hanem a szentély konzolain és zárókövén is. Mivel a falu betelepítése 1279-ben kezdődött (melynek során biztosították a szabad plébánosválasztás jogát is), és 1286-ra zárult le,²⁹ a templom építése se tehető 1280 elé. A szepesbélaival és a batizfalvi templom között tehát több mint egy évtized lehet, amely még elképzelhető egy (alkalmasint változó összetételű) műhely munkásságában. Feltehető, hogy a kettő közé esik a *felsőerdőfalvi* templom építése. Ennek kapuján a fejlemez és a bal oldali fejezetzóna ötujjú levelei is közelebb állnak Szepesbélaéhoz, mint Batizfalvához, máskülönben a kapu nagyon szorosan kötődik ez utóbbihoz. Ez a három templom tehát lehet azonos műhely terméke az 1260-as évektől az 1280 tájáig tartó időkből. Földrajzilag sem esnek távol egymástól: légvonalban Szepesbéla és Felsőerdőfalva kb. 12 km (közúton 18 km), és onnan Batizfalváig alig valamivel több az út.

Ugyanezt a stílusfokot még további emlékek is képviselik, amelyek azonban más műhelyek tevékenységéről tanúskodnak. Az egész Szepesség egyik legigényesebb alkotása *Szepesdelényben* található. A kapu szerkezete hasonló a batizfalviéhoz, de annál egy lépcsővel gazdagabb. Az archivolt ugyan csúcsíves, de ebben a korban ennek nincs igazán nagy jelentősége. A fejezetornamentika hasonló motívumokból áll, de sokkal életszerűbb, faragása bravúrosan áttört. Ugyanez a stílus jelenik meg a szentélyben is, bár az ottani faragványok egy fokkal kevésbé virtuózak. Ennek a sajátos stílusú kőfaragó(műhely?)nek ez az egyetlen ismert alkotása; ugyanakkor a motívumok és a kapu szerkezete, a szentélyben alkalmazott háromnegyedoszlopok és a torony (ma befalazott) ikerablaka a csoport többi tagjaihoz köti. Szepesdelényt 1263-ban említik,³⁰ papja 1268-ban szintén szerepel. Jogos ezt is az 1260-as évekre keltezni.

Bár ornamentikája egy harmadik stílusváltozatot képvisel, a kapuszerkezet ideköti a *felkai* templomot. A meszelés által takart lábazatról csak sejthetjük a rokonságot, a bélletsarkok vajatolását pedig valamikor átdolgozhatták, de a fejezetzóna fejlemezé azonos profilú. A fejezetek mo-

tívuma is megegyezik: szőlőindák alkotják, de az eddigiektől eltérően rendkívül lapos, stilizált kiadásban. Ebben az esetben egy ehhez nem szokott kőfaragó utánozhatott egy jobb minőségű alkotást. Érdekes, hogy a konzolokon megjelenik az egymással szembenéző emberfő, amely egy későbbi (a svábfalvi) műhely munkáira emlékeztet. Ennek ellenére logikusabb a szóban forgó stílusfokhoz kötni, annál is inkább, mert a felkai papot is említik 1268-ban.

Ez a kaputípus még egy, az eddigiektől kissé elkülönülő emlékekkel van jelen a térségben: a *káposztafalvi* templom első fázisának déli bejárata a batizfalvinak szerkezeti- pontossága, a félköríves, hengertagos, sarokhornyolt archivolt is megegyező kialakítású. Bár a fejezetzóna egységes, az díszítetlen marad, és a fejlemez is más. Ez a fejezetmegoldás a szepessümegei, létánfalvi és toporci kapukkal rokonítja, azoknak azonban a kapuszerkezete gazdagabb. Mivel 1260-ban már említik,³¹ papja is szerepel az 1268-as

megegyezésben, nincs okunk arra, hogy az 1260-as években későbbre tegyük. Káposztafalvának a tornya is román jellegű, félköríves ívsoros párkányával és ikerablakaival; de a legfelső szint bimbós fejezetei és az alatta levő lemezes mérművei a korai gótikát képviselik.

Ezen a szalon lehet idekötni pár töredékesebben ránc maradt emléket. A *hunfalvi* templomnak csak a tornya korai, de ennek bimbós fejezete emlékeztet a káposztafalvira. A falut 1257-ben említik,³² nincs akadálya, hogy templomai nagyjából egykorúak legyenek – bár mint látni fogjuk, efféle jóval később is előfordul Szepesvéghelyen. A káposztafalvi vállkő emlékeztet Szepesdelényre és az alább említendő Kislomnicra. A lemezes mérmű ellenben Kakaslomnicról ismert, továbbá *Izsákfalváról* és *Malompatakról* is. E két utóbbi templom papja 1268-ban részt vett a plébánosok megegyezésében, és önmagában a lemezes mérmű kora gótikus jelenségnek számít.³³ Ugyanakkor Vitfalván

már a századforduló után bukkan fel, tehát ez az egyetlen jelenség önmagában nem elegendő biztos datáláshoz. Ahogy a káposztfalvi torony ívsoros párkánya sem biztos fogódzó, hiszen Kakaslomnicon és Szepeskörtvélyesen később is alkalmazták. Ennek ellenére ezt az emlékcsoportot, amelyeknek a kiindulópontja tehát Szepesbela lehet, összességében bízvást datálhatjuk nagyjából 1260–80 közé.

Ez a stílus három irányban folytatódik. A **negyedik csoportot** azok a templomok alkotják, amelyeken a lépcsőzetes bélletű kapuszerkezet modernizálva él tovább: azonos a lábázat, de a sarkokra csúcsívtagos hengertagok kerülnek. Ennek legrangosabb emléke *Márkusfalván* található, ahol a kapu is egytel több rétegű, archivoltja csúcsíves, és faragványai különösen igényesek. Szemben az eddigiekkel, a fejezetzóna nem egységes, hanem a háromnegyedoszlopoknak és a konzoloknak elkülönülő, motivikusan is változatos faragásuk van. A márkusfalvi Szent Mihály-templomot 1290-ben már említik,³⁴ alighanem az 1280-as évek alkotása. Jól felismerhetően innen származó motívumokkal díszítették a *zsegrai* templom kapuját is, amelynek szerkezete is – bár valamivel egyszerűbben – a márkusfalvit követi. Eltérő még a fejlemez, amely olyan, mint Káposztafalván és a toporci csoport kapuin. Mivel 1275-ben megújítják a harminc évvel korábbi templomépítési engedélyt,³⁵ valószínű, hogy csak ezután kerítenek sort annak felhasználására. Ugyanebben az évben viszont már papja is van az itteni Szentlélek-templomnak³⁶ (ami persze akár lehetett fából is). Mindenesetre az 1280 körüli datálás logikusnak látszik. A toronyablak osztóoszlopa pedig már a századforduló után épült Alsó- és Felsőrépással rokon.

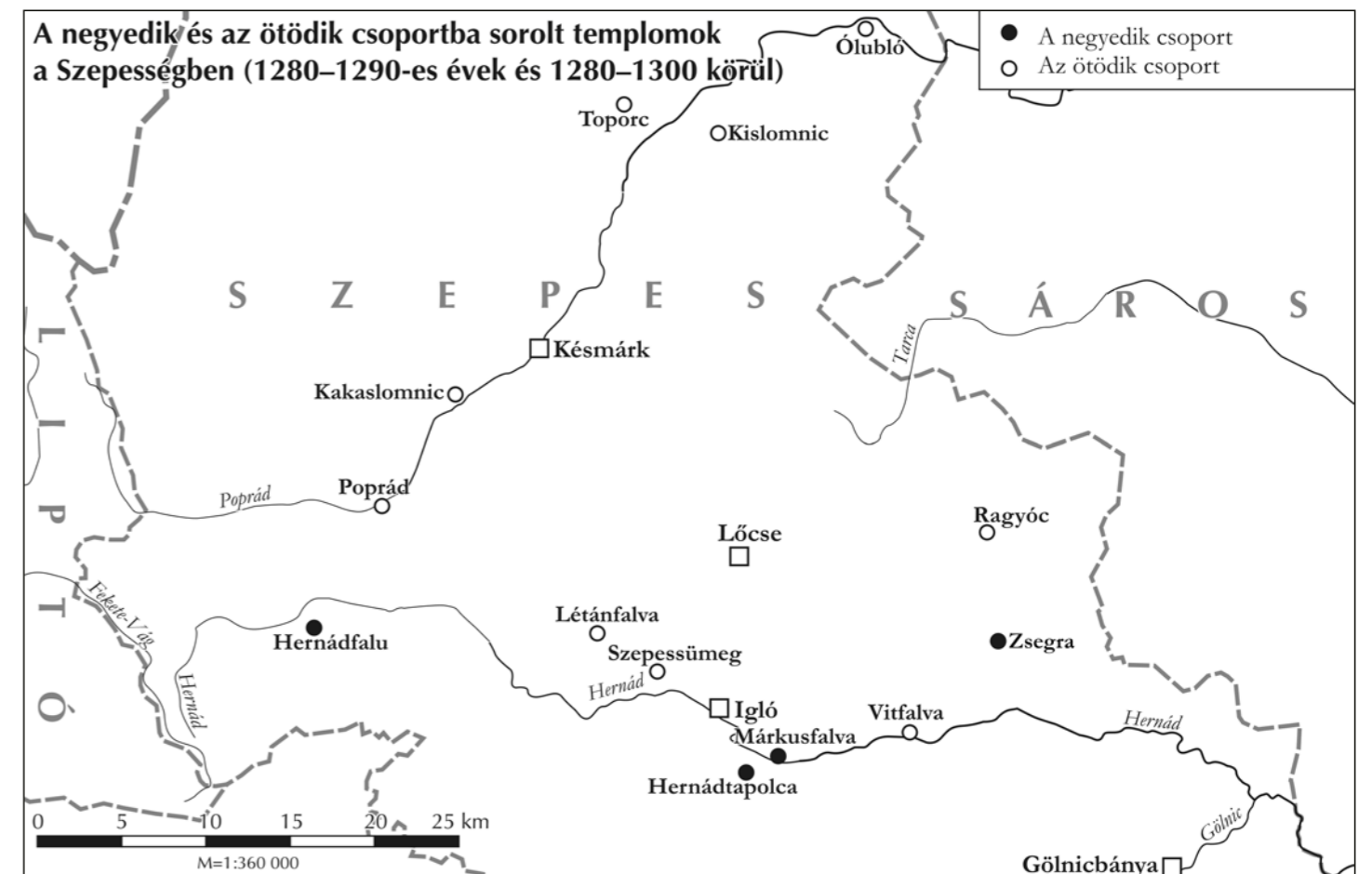
Ez a hagyomány folytatódik kissé nehezebb kiadásban az 1290-ben telepített *Hernádtapolcán*,³⁷ amely Márkusfalva szomszédságában található. Ennek vannak kapcsolatai a következő csoportokhoz is, mivel spirális díszű zárókőve Toporcra és Poprádra emlékeztet, tornyának egyenes keretelésű, háromkaréjos ikerablakai pedig Svábfalvához és Szepeskörtvélyeshez köthetők. A Hernád felső folyásánál található *Hernádfalu*, amelynek ránk maradt déli kapuján ugyanolyan, pálmalevéltre emlékeztető motívum van, mint ami a márkusfalvi csoportra annyira jellemző.³⁸ Ez a lépcsős szerkezetű bélletes kapuk egyik legkésőbbi példánya lehet, melyen a belső sarokhengertag már önálló kis háromnegyedoszloppá válik, saját fejezetet is kap. Míg Márkusfalvából közvetlenül levezethető Zsegra és Hernádtapolca (bár a kezek nem azonosak), Hernádfalu inkább távoli rokonságban áll vele. Datálására az 1294-es telepítési egyezség az irányadó.³⁹ Ennek alapján ez a csoport az 1280-90-es évekre keltezhető.

Bármennyire is figyelemre méltó, ahogy a márkusfalvi csoport alakítja a szepesi ornamentális hagyományt, a

fejlődés útja igazából nem ez lesz. A század végére az az irányzat erősödik meg, amelyet talán a káposztfalvi kapu képviselt először. Az **ötödik csoportot** olyan emlékek alkotják, amelyek a lépcsős bélletű kapu fejlettebb, Márkusfalván is alkalmazott változatát alkalmazzák, de elmarad a növényi ornamentika. Ebből a szempontból a káposztfalvi hagyomány folytatója lehet a *szepessümei* és a *létánfalvi* kapu, amelyek nincsenek is messze egymástól. Az egységes, de díszítetlen fejezetzónát lemezből és félhomorlatból álló fejlemez zárja, amely a szepesbélai típus leegyszerűsített változata. Mindkét kapu archivoltja félköríves. A lábázat is a batizfalvi típust követi. Ugyanakkor a kapuk sarkát csúcsíves hengertagok alkotják, mint Márkusfalván. Szepessümegeken a szentély konzolai geometrikus kialakításúak, amely inkább a század végén lesz jellemző, és a zárókő szőlőlevelein is megjelenik a középrész púpszerű megemlése, ami késői jellegzetesség. Egyikhez sincsenek jó történeti adataink: Létánfalvát 1269-ben említik,⁴⁰ Szepessümeget már 1246-ban, de templomát csak 1293-ban.⁴¹ Datálásukra ugyanúgy elképzelhetők az 1270-es, mint a 80-as, sőt a 90-es évek.

Hogy ez utóbbi datálás sem lehetetlen, azt két északabbi emlékekkel mutatkozó rokonságuk jelzi. A *kislomnici* templom töredékesen ránk maradt déli kapuja hasonló szerkezetű, bár fejezete bizonytalanabb faragású. A sarokhengertagokat ugyanúgy ferde vágással állítják meg, mint Létánfalván. Mivel a templomra 1294-ben adnak ki építési engedélyt,⁴² ez az 1290-es évek felé mozdítja a csoportot. Kislomnic építetői, a Görgeiek telepítik be a közeli *Toporcot* is. Bár a falu már évtizedek korábban létrejött, csak 1303-ban kérnek engedélyt, hogy Szent Jakab apostol tiszteletére kőből kápolnát építsenek⁴³ (lehet, hogy fából már volt egy). A ma álló templom ezek szerint a XIV. század elején épülhetett. Nemcsak déli kapuja rokonítja az eddigiekkel (bár archivoltja csúcsíves, benne háromkaréjos kivágattal), hanem háromkaréjosan záródó falfülkéje is ismerős Kislomnicról. Toporc igényességét jelzi, hogy szentélyében háromnegyedoszlopok tartják a boltozatot, bár ezek fejezete is díszítetlen. A zárókőre viszont olyan spirális motívumot faragtak, ami Hernádtapolcára, Ragyócra és Poprádra (valamint a sárosi Kriványra) emlékeztet. *Ragyóc* még 1283-ban is *terra*,⁴⁴ temploma inkább a század végén épülhetett. *Poprád* szentélyében ugyanúgy díszítetlen kehelyfejezetű háromnegyedoszlopok állnak, mint Toporcon, és ismét felbukkan a háromkaréjosan záródó fülke⁴⁵ is: ez már alighanem több, mint véletlen egybeesés.

Poprád bizonyára megelőzi Toporcot (akár mintaadó szerepet is játszhatott), de kérdés, hogy mennyivel. A falu szászait 1256-ban már említik,⁴⁶ és plébánosa 1268-ban szerepel. Az ennek megfelelő korai datáláshoz illene is a déli

homlokzaton található körablak, amely a leibicinek leegyszerűsített változata. A kapuzat azonban teljesen más fel fogású, és bár a mai teljesen újrafaragott, formái hitelesek lehetnek. Ezt csak az köti ide, hogy fejezetei ennek is díszítetlenek, de a kapuszerkezet gótikus, pálcák és homorlatok váltakozásából áll. Ha ez egykorú a toporcival rokon szentéllyel, akkor egy jelentős átépítéssel kell számolnunk a század végén – amire van is okunk, mivel 1295-ben a templom búcsúengedélyt kap.⁴⁷

Lazábban kötődik ehhez a csoporthoz a *kakaslomnici* templom. Déli kapuja lépcsős, de más jellegű: a külső sarok hengertagja önálló fejezetet kapott. Bár a fejezetzóna itt sem díszített, ennek formái klasszikusabban képviselik a kehelyfejezetet. A csúcsíves kaputimpanonba háromkaréjos mézőt faragtak, amely távolról emlékeztet a toporci timpanonkivágra. A szentélyben mindkét helyen kehelyfejezetes háromnegyedoszlopokat alkalmaztak, és falfülkéik háromka-

résos lezárásúak. A toporci templom keleti ablaka igényes mérműves kialakítású, amit talán csak a kakaslomnici halad túl. A sekrestye lavabója viszont Kislomnicról ismert, ahol megtalálható egy olyan vállkő, amelyen egyebek mellett a kakaslomnici toronyablakokon maradt fent (ez Káposztfalva és Szepesedelény révén a harmadik csoporthoz is kötődik). Kakaslomnicot 1257-ben már említik,⁴⁸ papja pedig szerepel 1268-ban: mégis a templom keltezése szempontjából fontosabb, hogy az 1 méter magasságban talált állványmaradványokat dendrokronológiai módszerrel 1280-81-re datálták.⁴⁹ Kakaslomnic a klasszikus gótika kehelyfejezetes kiadásának legigényesebb képviselője a Szepességben, és ugyanúgy elszigetelt jelenség, mint Szepesedelény; számos eleme azonban kapcsolatot teremt egy nagyobb csoporttal.

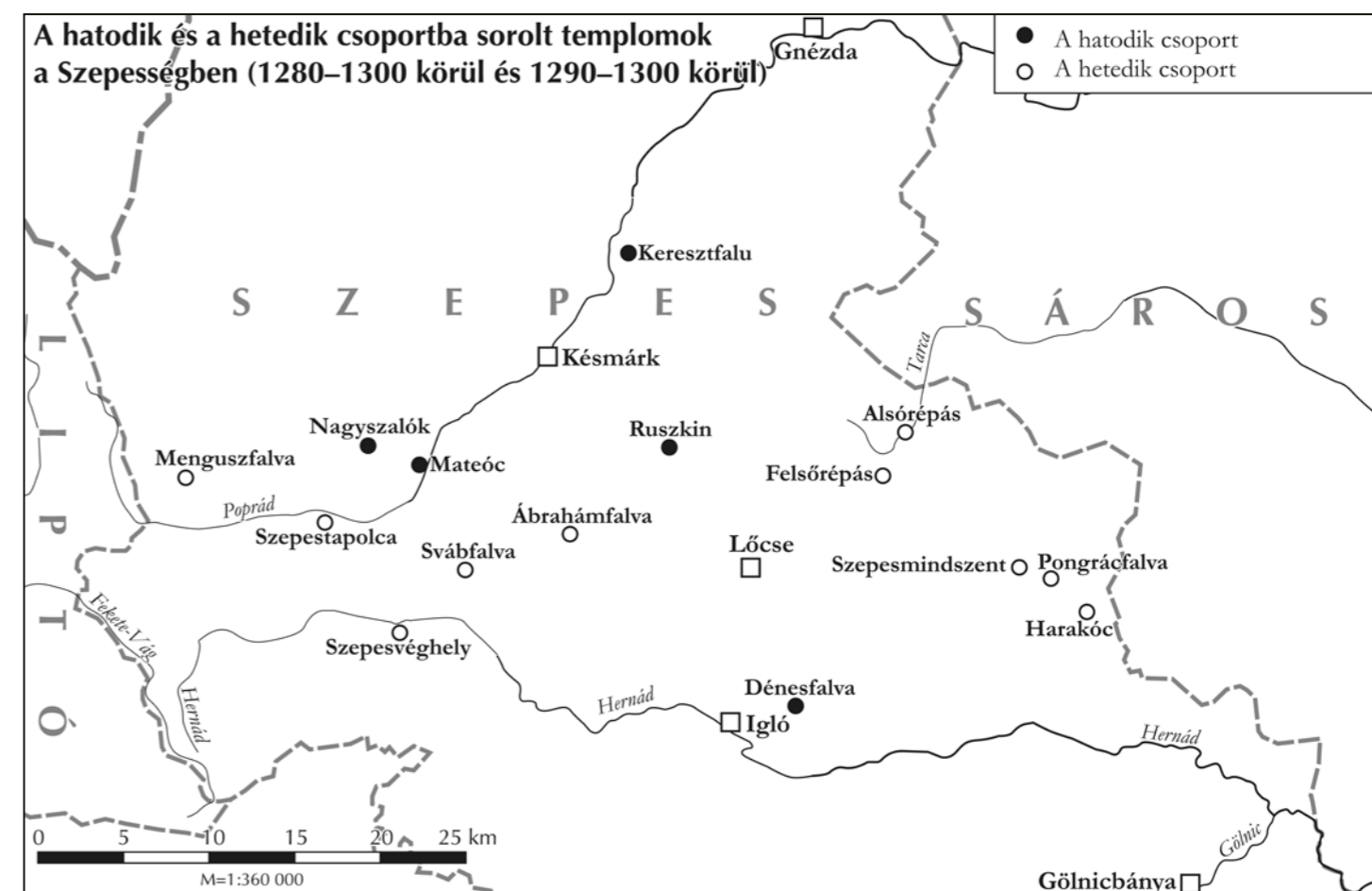
Ezt talán kiterjeszthetjük a nyugati tornyán található lemez mérmű figyelembevételével. Ebben az emlékműanyagban ez összekötő láncszemet képez az 1260-as évekre tett

káposztafalvi, izsákfalvi és malompataki torony és az 1298/1302-es templomépítési engedéllyel datált *Vitfalva* között.⁵⁰ A torony ívsoros párkánya is áthidalhatja a Káposztafalva és Szepeskörtvélyes közti időtartamot. Klasszikus vezetésű diadalíve és az azon alkalmazott párkány pedig az egyéb formákban szegény ólublói templomot köti ide, ennek faluját 1292-ben említik.⁵¹ Ez a viszonylag nagy, de laza kötődésű csoport tehát elindulhat az 1270-80-as években, de igazából az 1290-es években teljeseedik ki, és még a századfordulón is túlnyúlik.

Az ezekre általában jellemző, román kori eredetű lépcsős bélletszerkezet mellett azonban megjelenik egy másik, korszerűbb megoldás is. A **hatodik csoport** kőfaragásának kiindulópontja szintén a harmadik csoport ornamentikája (pl. Batizfalva), kapcsolódási pontokkal a negyedik csoport (Márkusfalva) felé is. Erre is jellemző a naturalisztikus eredetű, de a gótika csúcsműveinek színvonalát el nem érő indás-leveles növényi díszítés. Fokozottabb szerepet kap azonban a figurális. Az egyik kitapintható műhely *Mateócon* dolgozik, ahol a szentélyben maradtak fent értékelhető faragványok. Az északnyugati konzol motívuma Szepesedelényről ismert, de a zárókő vagy az északkeleti konzol levelei nem idegenek a batizfalvi műhely munkáitól sem. Legjellemzőbb azonban az a két masz, amely nagyon karakterisztikus szobrászi kvalitásokat árul el. Ezek olyan mértékig ismétlődnek meg *Keresztfalun*, hogy bizvást azonos kéznek tulajdoníthatjuk mind a négy emberfejes konzolt. Közös a két templom diadalívpárkányának profilja is. A mateóci templomot kápolnaként említik 1287-ben,⁵² ami művészettörténeti helyzetével is összeegyeztethető. Ugyanígy az 1280-as évekre tehető *Keresztfalu* temploma is, hiszen az annak titulusáról nevezett település 1290-ben már szerepel a Berzevicziek osztálylevelében,⁵³ akik a területet 1272-ben kapják.⁵⁴ *Keresztfalun* a zárókő forgó tölgylevelei motivikusan szintén Szepesedelényt idézik, de a stílus különbözik. A keleti ablak mérműve pedig a toporcihoz hasonló rajzolatú, de a faragványok profilja más jellegű. A templom leginkább figyelemre méltó eleme a déli kapu: ennek háromkaréjos timpanonja emlékeztet ugyan a hernádfalviéra, de a rokonság látszólagos: *Keresztfalun* ugyanis a bélletszerkezet pácák és homorlatok váltakozásából áll (szemben a lépcsős szerkezetű hernádfalviéval), ami gótikus felfogásról tanúskodik. A lábazati zóna sem olvad össze annyira, mint a Batizfalvától Toporcig ívelő emlékműanyagban, hanem minden hengertag önálló henger alakú bázist kap. Ennek a kaputípusnak a különlegessége, hogy a legbelső, keskenyebb pálca saját, kisebb méretű fejezettel rendelkezik (ez is emlékeztet Hernádfalura). Sajnos a nagyobb oszlopfelek ornamentikája szinte teljesen elpusztult, de a megmaradt belsők inkább a márkusfalvi csoportra emlékeztetnek.

A mateóci-keresztfalvi műhelyhez több ponton kapcsolódik egy másik páros, amelyet Nagyszalók és Dénesfalva alkot. A *nagyszalóki* szentély északkeleti konzolának virágmotívuma közeli rokona a keresztfalvi északnyugati konzolénak. Az a volutába csavarodó, bimbós fejezettípus, amely *Keresztfalun* és *Mateócon* is a délnyugati konzolt díszíti, a *dénesfalvi* diadalívről is ismert. Összeköti *Keresztfalut*, *Nagyszalókot* és *Dénesfalvát* a háromkaréjosan zárt falfülke alkalmazása is (bár ez a Poprád–Toporc–Kislomonc csoportban is elterjedt, de azok arányai mások). Ennél is fontosabb a kapuszerkezet rokonsága. Nagyszalókon a pácás-homorlatos kaputípus gazdag példánya készült el, elkülönülő keskeny, belső hengertaggal, és kissé aránytalan, háromkaréjos, áttört timpanonnal. A fejezetzónát itt olyan indadíszes-leveles motívum alkotja, amelyet a batizfalvi csoportról ismerünk. A nagyszalóki szentély zárókövét ugyanúgy rozettát körülölelő szőlőlevelek díszítik, mint a mateócié. A nagyszalóki kapuhoz legközelebb a dénesfalvi áll, bár az egy réteggel szerényebb. A szerkezet nagyon hasonló, és közös a fejezetzóna indadíszes faragása is. Azonos a fejlemez és a nyaktag profilja (*Keresztfalun* csak a belső kis oszlopfelek ilyen a nyaktaga, de a fejlemez ott is azonos). A belső kis hengertagot tölgylevelekkel díszítették Nagyszalókon mindkét oldalon, Dénesfalván csak a jobb oldalt. Vannak azonban eltérések is: Dénesfalván a belső, keskeny hengertag fejezete azonos magasságú a nagyobbakéval, valamennyi hengertag körtetagos profilú (Nagyszalókon ez váltakozik), és a lábazatok nem önálló, henger alakú bázisokon állnak, hanem mintegy a lábazati gyűrűt áttörve folytatódnak, hogy egy közös rézsűbe olvadjanak bele (a közös rézsű Nagyszalókon is megvan, de azon a bázisok ülnek). Mindezen modernség mellett a lebontott dénesfalvi torony régies elemeket is tartalmazott (félköríves ikerablak kockaoszlopfevel, vö. Szepesedelény és Hunfalva). Ennek ellenére Dénesfalva tűnik a későbbinek, bár ezt történeti adatokkal nem tudjuk alátámasztani: mindkét település a század közepén tűnik fel (Nagyszalók 1251-ben,⁵⁵ Dénesfalva névadója pedig az 1287-ben említett Dénes fia Miklós apja lehetett⁵⁶), templomukról nincs közvetlen forrásunk. Így stílárison az 1280-as évekre datált mateóci és keresztfalvi templomokkal tartott rokonság miatt lehet az 1290-es évekre tenni őket (Nagyszalókot kissé korábbra, Dénesfalvát későbbre). Nem zárható ki, hogy azonos (bár változó összetételű) műhely dolgozott mind a négy templomon, de *Mateóc* és *Keresztfalu*, illetve *Nagyszalók* és *Dénesfalva* nagy biztonsággal összeköthető.

Még egy emlék kapcsolódik kissé lazábban a csoporthoz: a lebontott *ruszkini* templom, melynek kapuja hasonló szerkezetű. Ennek is elválik a belső hengertaga, melyre

jobb oldalon a márkusfalvira emlékeztető, egymást keresztező szárú levélcsoport került (ugyanígy Hernádtapolcán is), a bal oldali levélcsoakra pedig a keresztfalvi kapuhoz kapcsolódik.⁵⁷ A bázisok is elkülönülnek, mint *Keresztfalun*. A diadalív párkánya a nagyszalókihoz és a batizfalvihoz volt hasonló. Bár a falu papja 1268-ban már ismert, itt is valószínűbbnek tűnik az 1280 utáni időszak. Ez a csoport tehát döntően az 1280-as években keletkezett, kapcsolódva az 1260-70-es évek ornamentikájához, nem függetlenül a lépcsős bélletszerkezet Márkusfalva körül csoportosuló, párhuzamos fejleményeitől.

Ahogy a lépcsős szerkezetű kapuk változásánál láttuk, a század végére az ornamentika visszaszorul. Így történt ez a homorlatos szerkezetű kapuknál is. A **hetedik csoport** emlékeire az jellemző, hogy elmarad az ornamentális díszítés, és tisztán a gótikus kapuszerkezet érvényesül. Ennek jó példája a *szepesmindszenti* templom. A kapu körtetagos

pácák és homorlatok váltakozásából áll, amelyek megszakítatlanul futnak körbe a csúcsvíves archivolton. Lábazatok sincs, egy rézsű nyeli el őket, mint Dénesfalván (de ott a lábazatok még csonkán megmaradtak). A timpanon áttört, különleges liliomos motívumú. A szentélyben geometrikus konzolokat alkalmaztak, ami késői jelenség. Bár a templom titulusáról nevezett falut 1260-ban már említik,⁵⁸ lehet, hogy azt ekkor még a közelben álló rotunda viselte. A mai plébániatemplom stílárison inkább a század végére tehető. Szorosan kapcsolódik ehhez, alighanem azonos műhely terméke a *pongrácfalvi* templom, amely földrajzilag is közel van. Nemcsak a déli kapu tekinthető a szepesmindszenti redukált változatának, hanem nagyon hasonló mindkét szentély keleti ablakának a mérműve, és közös a toronyablakok megoldása is, amely kettős ívvel záródik, de hiányzik az osztóoszlop. Ez utóbbi jelenséghez hasonló még *Vitfalván* és *Menguszfalván* is ismert. A szepesmindszen-

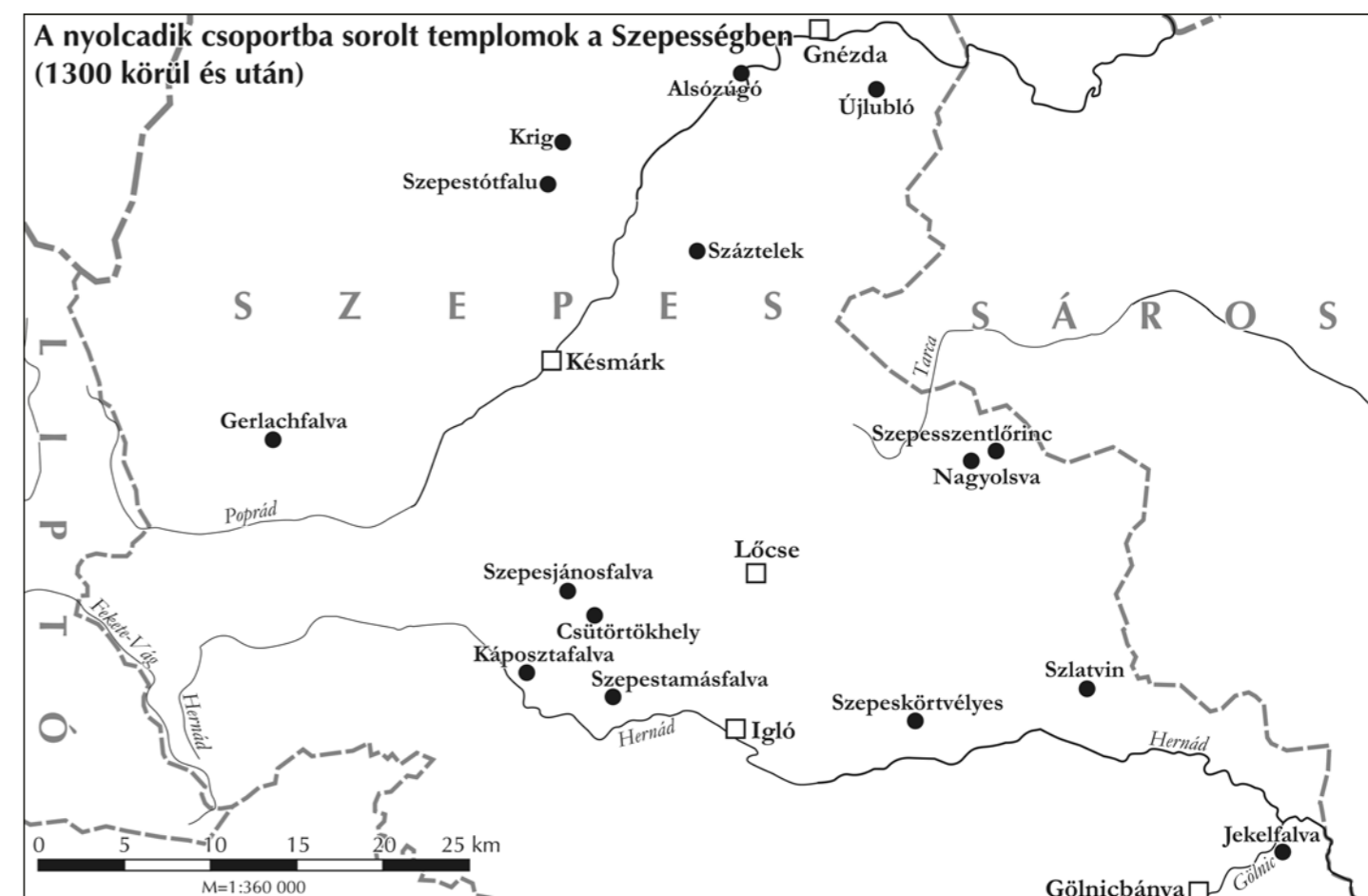
ti geometrikus felfogású konzolokat ugyanolyan sokszögű fejlemez zárja, mint a pongrácfalviakat, és a szentségfülke díszítése is megegyezik. A területet mint Pongrác földjét említik 1297-ben,⁵⁹ aki a falu alapítója lehet, ezek szerint 1300 körül. Ezekhez lazábban kapcsolódik *Szepessvéghely*, ahol a déli kapu szerkezete hasonló, bár a lábazat nem olvad össze közös rézsűvé. Ezt 1294-ben telepítették,⁶⁰ így korban megfelel az előzőeknek. Igaz, a torony bimbós ikerablaka korábbi emlékekkel rokon (Hunfalva, Káposztafalva), de a jelek szerint a torony régiessége máshol is előfordul (pl. Dénesfalva, Toporc). Másrészt a hajó magas, keskeny ablaka Svábfalvára emlékeztet, és ez talán nem véletlen.

A csoport másik tengelyét ugyanis egy olyan páros alkotja, ahol ismét a kőfaragás segít a műhelyazonosság megállapításában. *Svábfalván* a kapu szerkezete hasonló az eddigiekhez, sőt Szepessvéghellyel az is rokonítja, hogy a hengertagok körtetagos elemekkel váltakoznak (Szepessmindszenten és Pongrácfalván ez mind körtetagos, mint a ménhárdi szentélyátépítéskor keletkezett déli kapun). A kapu különlegessége a konzolok emberfejes díszítése. A jelenséggel Felkán már találkoztunk, de talán nincs közvetlen kapcsolat. Annál szorosabb azonban a viszony *Szepestapolcával*, ahol nemcsak a kapu kialakítása azonos (még a külső hengertag megfelelése is ismétlődik), hanem a szobrászati stílus is (mint láttuk, az összeköttetést leginkább az eredeti funkciójából kiszakadt szepestapolcai konzol biztosítja). Szepestapolcát 1280-ban említik először,⁶¹ 1294-ben már a tizedéről intézkednek.⁶² Svábfalván, amelynek egyenes lezárású keretbe foglalt, háromkaréjos ikerablaka Hernádtapolcáról és Szepeskörtvélyesről is ismert (mindkettő késői), a pap 1268-as említését félre kell tennünk, és az (új)építést az 1294-es tulajdonváltáshoz érdemes kötni.⁶³ Ennek alapján a műhely 1300 körül tevékenykedhetett.

A figurális konzolok viszonylag gyakoriak a Szepesség emlékanyagában. Egy jelentős részük ehhez az 1300 körüli, részben már azt követő periódushoz köthető. Ezek közt konkrét műhelykapcsolat nem fedezhető fel, de a stílusfok nagyjából megegyezik. Ilyen a *menguszfalvi* templom szentélyének díszítése, amely távoli kapcsolatban áll a szepestapolcai konzolokkal. Ehhez a csoporthoz köti tornyán az osztóoszlop nélküli ikerablak is, mely Szepessmindszenttel és Pongrácfalvával rokon. A templomot csak 1398-ban említik,⁶⁴ és más történeti adatok sem segítik a datálást, ellenben a torony ablakához és a tetőzethez használt fák dendrokronológiai vizsgálata az 1340-50-es évekre mutatott.⁶⁵ Ha ez az egész templomra vonatkozik, akkor szélsőségesen késői datálást kapunk, de nem zárható ki, hogy a torony és a tető ezen elemeit a szentély építése évtizedekkel megelőzte.

A többi figurális konzol még lazábban kapcsolódik ehhez a csoporthoz. *Harakócon*, ahol a település 1272-84 közt jött létre, a faragványok szintén az 1300 körüli időszakra mutatnak, és a déli kapu szerkezete és a szentségfülke kúszólevei is a XIV. századra vallanak. *Felsőrépáson* a figurális konzolok stílusa a meszelés miatt megítélhetetlen, de a széles, alacsonyról indított diadalív és a magas ívelésű boltozat késői jellegű. Ablakműve és a toronyablakok osztópillérei megfelelnek az *alsórépaiaknak*; az előbbi hasonló a szepessmindszentihez is, bár az alsórépai változat talán még annál is fejlettebb. Alsórépas 1278 és 1310 között jött létre, közelebb az utóbbihoz,⁶⁶ így temploma is 1300 körüli; ebbe az irányba mutat a rozettás zárórók lándoki és a geometrikus konzol szepesszentlőrinci rokonsága is. Felsőrépas a későbbi, de 1323-ban már ez is létezett.⁶⁷ A felsőrépai diadalívhez hasonló ívelésű lehetett az *ábrahámfalvi* templom is, ha hihetünk az 1944-es felmérésnek.⁶⁸ Mivel a templomnak más részletformáját nem ismerjük (az 1960-as években XIV. századnak mondott déli kapuja⁶⁹ is eltűnt azóta), feltételesem erre az időszakra tehetjük, ami nem mond ellent az 1286-tól ismert falu történetének.⁷⁰ Ez a csoport tehát az 1290-es években veszi kezdetét, és átnyúlik a XIV. század elejére.

Végül van egy nagyobb kör, amelyet az egyszerűség kedvéért a **nyolcadik csoportnak** tekinthetünk, és amelyen belül szoros műhelykapcsolatok nem jellemzők, de azonos stílusfokot képviselnek. Közös jellemzőjük, hogy az ornamentális dísz itt is elmarad, és átadja helyét a geometrikus felfogásnak. Mivel hiányoznak róluk a bélietes kapuk, viszonyuk nem állapítható meg egyértelműen a hetedik csoporttal, de nagy átlagban annál későbbieknek tűnnek. Ilyen a *csütörtökhelyi* templom, melynek gúla alakú, részben ívelt oldalú konzolai és emelt vonalú boltozata kifejezetten késői jellegű. Ez ellentmond a falu történetének, mivel a szepesi lándzsások központi településéről van szó, eredeti neve Szentlászló volt. Alighanem már a tatárjárás előtt is volt temploma. Mindebből azonban ma semmi sem látszik, bár nem kizárt, hogy falkutatással valami a mai épületben is azonosítható volna.⁷¹ Így a titulusszentről nevezett falu 1263-as, valamint a plébános 1265-ös és 1268-as említése sem segít a templom datálásában,⁷² de elképzelhető, hogy amikor 1298-ban a szász plébánosok itt tartották a gyűlésüket,⁷³ talán egy újjáépített templomot csodálhattak meg. A diadalív párkánya szímatagos megoldású, mint a felsőrépai, a szlatvini és a *szepesjánosfalvi*. Ez utóbbi templomban a felső- és alsórépaihoz hasonlóan alacsonyról indított diadalívet találunk, gúla alakú konzolait homorlatos fejlemez zárja. 1314-ben említik először,⁷⁴ elképzelhető, hogy temploma is 1300 körüli. Nyugati kapuját körtetagos profilú sarokhengertaggal látták el, ahogy az *alsózúgói* déli ka-

put is. Ennek a sarokhengertagot kísérő homorlata olyan íves formában fogy el, mint az 1303 utáni toporci szentély déli kapuján. A részletformákban szegény templomban egy vakműves díszű, igényes koncepciójú, de provinciálisan kivitelezett kő keresztelomedence áll. Alsózúgót (1907 előtt Alsóruzbach, másképpen Órauschenbach) 1288 után alapítják,⁷⁵ a soltszáság 1303-as adásvételekor említik a szabad plébánosválasztás jogát is.⁷⁶ Mindez lehetővé tesz egy 1300 körüli datálást. A csütörtökhelyi ívelt oldalú, részben saroksedéses konzolokhoz hasonlóak vannak Szepessümegeen is, amelynek késői datálását éppen ezek indokolják. Ívelt oldalúak a *krigi* templom konzolai is, zárókövet is absztrakt motívum díszíti. A falut 1296-ban mint friss telepítést említik,⁷⁷ temploma is a század végén keletkezhetett. Származik innen egy korai szárnyasoltár, de ennek újabb, 1260 körüli datálása valószínűleg közelíthető a XIII. század végéhez.⁷⁸ Ívelt oldalú, homorlatos fejlemezű

konzolokat találunk az *újklói* templomban is. Záróköve ennek is dísztelen tárcsa, de oly módon, hogy a korongot teljesen körbefutja a sarokhorony, azaz nem szakad meg a bordák csatlakozásánál, mint általában – a kettő közti átmenetet tanulmányozhatjuk a szepesjánosfalvi templomban. Újkló telepítéséről 1308-ban kötöttek szerződést,⁷⁹ a templom nem sokkal később épülhetett. Ívelt oldalúak, de fejlemez nélküliek a jekelfalvi templom konzolai is. A templom boltozata nagyon magasan ívelt, így datálása 1300 tájára indokolt. A terület 1282-ben még lakatlan erdő, 1328-ban már templomáról nevezik *villa sancti Anthonii*-nak.⁸⁰ Furcsán, domborúan ívesek viszont a *savniki plébániatemplom* sarokkonzolai, míg az oldalfalaké részben egy töről fakadó levelekkel, részben maszkkal (püspökfej?) díszítettek. Zárókövei közül az egyik rozettás, a másikra szarvast faragtak, mindkettő késői összefüggésekbe illeszkedik. A közeli ciszterci apátság már a század elejétől fogva működött, így

feltehető, hogy hozzá tartozó falunak is volt temploma – de ennek tizedeiről csak 1294-ben intézkednek.⁸¹ Úgy tűnik, mai temploma sem korábbi ennél.

A geometrikus konzolok egy része sokszögű fejlemekkel rendelkezik, amivel Szepesmindszenten és Pongrácfalván már találkoztunk. Ehhez hasonlóak *Száztelek* konzolai is. A zárókő pereme rovátkolt, felületén sematikus rozetta jelenik meg. Kapuja sarka vájatolt, melyet pálcák kísérnek. Háromkaréjosan záródó szentségfülkéje Toporc vagy inkább Dénesfalva rokonságát idézi. Mindezek alapján az 1300 körüli datálás itt is reálisnak tűnik. A település 1290 és 1307 között jöhetett létre, ami ezzel összefügg.⁸² Érdemes itt utalni a sárosi Zsegyére, ahol szintén sokszögű gúla alakú konzolokat alkalmaztak.

A geometrikus konzolok egy kisebb csoportjának viszont egyáltalán nincs fejlemeze, a borda közvetlenül indul róla. Ez előfordul Alsórépáson és *Szepesszentlőrincen* is, aminek egyébként szintén fejlettebb sarokhornyolt-pálcás kapuja van. A templomáról nevezett falut 1319-ben említik, az alsórépási hasonlóság a XIV. század eleji datálást támogatja. Másféle, de logikailag idevág a *szlatvini* templom bordaindítása: itt a sarokhornyolt bordák egy henger alakú konzolból válnak ki, amely alul kúpban végződik. A magas, keskeny szentélyablakok Svábfalvára és Szepesvéghelyre emlékeztetnek. Mindezek a templom építését szintén a XIV. század elejéhez közelítik. 1300-ban birtokosztálykor a Zsigrai család egyik ágának székhelye,⁸³ lehet, hogy ezzel függ össze a templom igényes kialakítása.

Már egyértelműen a XIV. század formavilágához tartozik a karéjos konzol, melynél „a bordák végződését homorú ívek fogják össze egy csúcsba.”⁸⁴ Ezt a XIV. század első két harmadában alkalmazták, Lőcsén (a Szent Jakab-templom déli mellékhajója és sekrestyéje, a minorita templom szentélye) és az egész Szepességben. Emlékanyagunkban legjellegzetesebb képviselője *Szepestótfalu*, amelynek rozettás zárókőve és Krisztus-fejes szentségháza is a késői datálást sugallja. Ugyanakkor a templomtípus, a sarokhornyolt bordák és azok hasábos indítása rokonítja az Árpád-kori szepesi emlékekkel. A falu 1288–1311 között jött létre,⁸⁵ a templom talán ennél valamivel későbbi. Hasonló korú lehet *Szepeskörtvélyes* is, ahol szintén alkalmazták a karéjos konzolt a sarokhornyolt bordatípussal. A zárókövet szárazon faragott, sematikus rozetta és levelek díszítik, szentségházának kúszóleveles oromzatát vakmértművel töltötték ki. Bár tornyán félköríves párkány fut körbe, toronyablakai a XIII. század végéről való Hernádtapolcával és a még későbbi Svábfalvával rokonok. A falu 1253-ban már létezik,⁸⁶ de kápolna építéséről csak 1309-ben értesülünk.⁸⁷ Ennek megfelel a templom stílári helyzete is. Rómer és Mencl feljegyzései nyomán valószínűsíthető, hogy az 1950-es

években lebontott *gerlachfalvi* templom konzolai is karéjosak voltak.⁸⁸ Ennek alapján Mencl datálása 1320 tájára elfogadhatónak tűnik. A falu nevét az 1317-ben feltűnő Gerlach soltsztról kaphatta,⁸⁹ ami összefügg a stílári alapú datálással. A *szeptamásfalvi* templom konzolai szerencsére fennmaradtak, bár a bordák elvesztek. A két nyugati karéjos díszű, míg a keletiek vakmértművesek. Bár a falu alapítása 1217 elé megy vissza,⁹⁰ az épületen ma csak XIV. századi formák láthatók. Myskovszky rajzáról ismert egy sarokhornyolt, pálcákkal kísért, félköríves kapu, melynek ma nincs nyoma, de Alsórépás, Harakóc, Szlatvin, Száztelek és Szepestótfalu kapuival rokonítható. Ha a Myskovszky által lerajzolt kőtöredék a szentségfülkéhez tartozott, akkor ez a vakmértműves, kúszóleveles oromzatokhoz kapcsolja (pl. Zsegra, Szepesapolca, Harakóc, Szepeskörtvélyes, Nagyolsva).

Nagyolsvával nemcsak a szentségfülke oromzata köti össze, hanem a keleti konzolok vakmértműves kialakítása is. Ezeket itt következetesen alkalmazták, meglehetősen száraz, vonalas stílusban, ami a sekrestyekapu és a szentségfülke vakmértműveit és ez utóbbi levélornamentikáját is jellemzi. Nagyolsvát 1308-ban telepítették újra, és ekkor született templomépítési engedélye is.⁹¹ Ezt 1325-ben megújították,⁹² ami esetleg arra mutat, hogy csak ekkor került sor az építkezésre: ez jobban összefügg a formákkal is.

Még egy vakmértműves konzolos emlékre érdemes kitérni, mivel ennek nagy jelentősége van a szepesi ornamentika szempontjából. Ez a *káposztafalvi* templomhoz északról hozzáépített, eredetileg talán sekrestye funkciójú, kétszakszagos, keresztboltozatos helyiség. Sarokkonzolait ívelt oldalú gúlák alkotják, kivéve a délkeletit, amely vakmértműves. A két oldalsó konzolon és a zárókőveken dús lombornamentika jelenik meg, amely a klasszikus gótika legfejlettebb, legkvalitásosabb képviselője a Szepességben.⁹³ Ez az ornamentika leginkább a savniki ciszterci apátságából származó faragványokkal rokonítható. A káposztafalvi toldalék a vakmértműves konzol miatt nem lehet korábbi 1300-nál. A *savniki ciszterciek* esetében pedig egy átépítés következhetett be, amit nem annyira az 1260-ban feljegyzett tüzesethez,⁹⁴ mint egy 1290 körüli támadáshoz lehet kötni, amelyet egy, a monostor védelméért juttatott adomány⁹⁵ és az az 1294-es kitétel jelez, hogy „a ciszterciek minden emberi vigasz híján vannak.”⁹⁶ A monostor újjáépítése valószínűleg csak ezt követte. Ez az utolsó, tágan értelmezett csoport tehát nagyrészt a századforduló és a XIV. század első évtizedeinek építkezéseit foglalja magába, azokat, amelyek még őrzik az Árpád-kor építészeti hagyományait, de lassan megjelennek bennük a késői klasszikus gótika stílusjegyei is.⁹⁷

Az itt ismertetett, durván és néha csak egy-egy kiragadott jellemző alapján kialakított nyolc csoport 60 emléket

fed le, melyhez hozzávehetjük a szerkezeti sajátosságai alapján a XIII. század második felére keltezett hat épületet. Így is marad négy, **formai alapon nehezen datálható** templom. A *gánóci* szentély keleti falán magas, félköríves ablak maradt meg. Az írott források alapján csak azt mondhatjuk, hogy névadója, alapítója a XIII. század második felében élhetett. Ez az ablakkal nincs ellentmondásban, annak alsórépási rokonsága a század végét jelezheti, bár tudjuk, hogy pusztán az ablakok alapján ítélni vakmértművéség. A *leibici Szentlélek-templom*nak is a keleti ablaka a legfinomabb részletformája, amely leginkább Podolinra és Dénesfalvára emlékeztet. Ezt egészíti ki a dísztelen, tárcsás zárókő és a sekrestye enyhén csúcsíves dongaboltozata. Mindez itt is a XIII. század második felére, végére mutat, ami esetleg átcsúszhat a következő elejére, ahogy azt a közelmúltban végzett feltárás vezetője javasolja.⁹⁸ A *szeptesszentgyörgyi* templom minden részletformáját elveszítette, alaprajzán és jellegtelen falfülkén kívül semmi nem jelzi középkori eredetét. Mivel valószínűleg az 1320-as években telepítették, és a falu a titulusszentről kapta a nevét, a templom datálását is ideiglenesen erre az időre tehetjük. Végül meg kell emlékeznünk a régió északi részén álló *szeptesófalvi* templomról, amelynek mai formái XIV. századiak, de déli falában korábbinak tartott zárókővek vannak. A terület betelepítésére 1308 után került sor, 1326-ban már szerepel.⁹⁹ A kérdéses zárókővek nem mondanak ellent egy ilyen késői datálásnak, sőt, a káposztafalvi szentély faragványaival tartott rokonságuk miatt kifejezetten a XIV. század jelenségeihez kötődnek.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fennmaradt emlékek alkalmasnak bizonyult arra, hogy átfogó képet kapjunk a Szepesség XIII. századi és a XIV. század elejére eső építészetről. Mielőtt azonban ennek tanulságait levonnánk, röviden ki kell térnünk **a szepesi és a sárosi emlékek viszonyára**. Sárosban lényegesen kevesebb templom elemezhető a korszakból, és azok is inkább a XIV. század elején sűrűsödnek. Tapolykamlós és Krivány kivételével komolyan egyik sárosi emlékről sem feltételezhető XIII. századi eredete. Az anyag tehát időben koncentráltabb. Ennek ellenére műhelykapcsolatok alig mutathatók ki, ami valószínűleg abból fakad, hogy jóval kevesebb az elemezhető részletforma. Másrészt az intenzívebb építkezési periódus talán azzal is járt, hogy több párhuzamosan dolgozó műhelyre volt szükség. Az alaprajzi elrendezés mindenestre változatosabb képet mutat. Míg Szepesben szinte kizárólag a négyzetes szentély dominál (csak ásatásból ismerünk félköríves apszist), addig Sárosban több álló, félköríves szentélyű templom is ránk maradt. Ezek azonban a négyzetes szentélyűektől kronológiailag nem válnak el. Sárosban a sokszögzáródás is jobban jelen van, ritka

tengelysarkos változatban is. Ellenben a centrális épületek Sárosra nem jellemzők, míg a Szepességben egy helyi típus (a nyolcszögű hajós) is népszerűvé vált. A térlefedésben is nagyobb a változatoság Sárosban: míg Szepesben Hernádmáté kivételével minden szentély keresztboltozatos (volt), addig Sárosban a dongaboltozat kétféle változata is megjelent – ismét időrendi következmények nélkül. A bordaprofilok közül a sarokhornyolt típus dominál, de Sárosban nagyobb szerepet kap az élszedett típus is.

Míg az építészeti megoldásokban Sáros változatosabb képet mutat, részletformákban szegényebb. Fájóan hiányoznak a bélietes kapuk, amelyek Szepesben a csoportosítás alapját képezték. A gótikus kaputípusból is csak késői variánsok ismertek. Érdekes, hogy a Szepesre annyira jellemző, egyszerű megoldás, mely a toronyaljat egy széles, nyitott boltíven keresztül teszi megközelíthetővé, Sárosban szinte teljesen hiányzik (csak Harakórról és Hámborról ismert). Ez tehát kifejezetten a Szepesre jellemző helyi sajátosságnak tűnik.

Sárosban az ablakok között sok a régies, rézsús bélietű, félköríves lezárású, de még a csúcsívesek is ehhez állnak közel. Ez a Szepesre kevésbé jellemző. Van olyan megoldás is, amely csak Sárosban fordul elő: ez a háromszögben záródó ablaktípus (Hedri, Tapolykamlós), amellyel az ország más régióiban találkozhatunk, de a Szepességben nem. A kora gótikus, lemezes mérmű viszont jobban elterjedt Szepes megyében, főleg a templomtornyokon: ez Sárosban csak Nagysárosról ismert, amely különben is kapcsolódik a Szepeshez. Szepesben szinte a szemünk láttára fejlődnek ki ebből a mérműves ablakok, míg Sárosban ezek sokkal fejlettebb formákkal váratlanul bukkannak fel. Változatosabbak a szepességi tornyok ablakformái, a román korias ikerablakoktól a mérműves megoldásokig. Ezek Sárosban nem jellemzőek, csak a nagysárosi torony ablaksorozata említhető ebből a szempontból. Egyszerűbb a sárosi templomok falfületeinek kezelése is: a Szepességben (igaz, csak ritkán) alkalmazott párkányok itt teljesen hiányoznak.

Ez a Sárosra jellemző egyszerűség megmutatkozik abban is, hogy ami a falfülkék esetében a Szepességben alárendelt szerepet játszik, az Sárosban rangosnak számít. Ugyanakkor Szepesben különös módon teljesen hiányzik az üllőfülke, míg erre Sárosban van néhány példa. De a két terület különbsége legmarkánsabban az ornamentika területén mutatkozik meg. Míg a Szepességben végig tudunk kísérni egy fejlődési vonalat a kora gótikus bimbós és karéjos szélű levelekkel díszített fejezetektől az érett gótika különböző fázisaiig és a késő klasszikus gótika redukált stílusáig, addig ez Sárosban lehetetlen. Kevés az ornamentális anyag, de annak van némi szepesi kötődése. Ilyen kivételes példa a kriványi templom, melynek spirális motívumú zárókőve emlékeztet

Toporc, Poprád, Ragyóc és Hernádtapolca faragványaira. A héthársi templomban alkalmazott motívumok eredetét a nagyszalóki vagy a mateóci konzolokon találhatjuk meg. Alsószalók geometrikus konzolformái is szepesi példákat idéznek, noha a rajtuk megjelenő vakmérnöves dísz Szepesben ebben a funkcióban nem ismert. Kivételesek az olyan esetek, amikor a sárosi ornamentika alkalmas műhelykapcsolatok feltételezésére. Szorosan összefügg egymással a nagysárosi plébániatemplom (záróköve, boltozása, ülőfülkéje, ablakai tekintetében) a közeli Zsebefalva templomával. Az a karéjos szélű levél, amely a nagysárosi Szent Kunigunda-kápolnán is jelentkezik, talán jobb helyek naturalisztikusabb levélformáiból vezethető le (pl. Eperjes, ahol a legkorábbi fázis emlékét az északi mellékhajófal fejezete őrzi). Meglepő, de a diadalívek párkányai, amelyek Szepesben néha a kapcsolatok kimutatásához hozzájárultak, Sárosban egyáltalán nem ismertek. A figurális faragványok is ritkábbak Sárosban, s ami van, az provinciálisabb (Miklósavágása,

Hedri, Héthárs: déli mellékkápolna). Ugyanakkor az az egyszerű, máshonnan is ismert megoldás, hogy a zárókő oldalát is fejekkel díszítsék, a Szepességre nem jellemző, míg Sárosban talán műhelykapcsolatot jelez (Nagysáros és Zsegnye).

Azt látjuk tehát, hogy a sárosi emlékműanyag ugyan változatosabb, de több benne a régies elem. Másrészt, mivel alapvetően fiatalabb, a klasszikus gótika XIII. századi fázisa már alig érezhető rajta, viszont több a modern, késői megoldás (mérnöves ablakok, kapuk). Mindez az építési tevékenység jellemzően későbbi kibontakozásával függhet össze. Bizonyára nemcsak az emlékek alacsonyabb száma, hanem más történeti körülmények is közrejátszhattak abban, hogy a sárosi anyag kevesebb helyi jellegzetességet mutat, nincs olyan önálló arcúlat, viszont talán éppen ezért jobban beágyazódik az országos folyamatokba. Hogy ezt pontosabban lássuk, meg kell vizsgálnunk, hogy viszonyulnak a szepesi és a sárosi templomok a hazai és az európai építészet tendenciáihoz.

JEGYZETEK

1. FEKETE NAGY 1934, KÖRMENDY 1974.
2. SZABÓ 1969, 186.
3. K. NÉMETH 2015, 237.
4. GUZSIK 1979, 164.
5. Pl. Pest megyében 30,6 % volt, KOSZTA 2001, 207. Ld. még K. NÉMETH 2015, 237–238.
6. KÖRMENDY 1974, 316.
7. KÖRMENDY 1986, 152.
8. ŠTEVÍK 2016. Ezek között nem szerepel Szepesszentgyörgy, Menguszfalva, Sztojánfalva, Kissóc, Nagysalva, Alsórépás, Hernádtapolca, Hernádmáté, Vitfalva, Harakóc, Pongrácfalva, Milaj, Gánóc (amit tévesen azonosít Szepesjánosfalvával). A kérdéstről újabban: BUJÁK 2021, aki szintén Gánócfalvával (= Gánóccal) azonosítja villa Johannist. Az általa közölt térképről lemaradt Szepesapóca (Teplíc).
9. A KÖRMENDY 1974-es tanulmányában bemutatott 63 településből ma csak 21-ben áll az alapítás korára visszavezethető templom.
10. SZAKÁCS 2021a, 29.
11. CD IV/1. 353.; RD 158. no. 251.
12. HO VI. 125. no. 85.
13. ROSTÁS 2010, 259–273. A szepesiek közül csak a podolinít hozza. Hasonló POMFYOVÁ datálása is, 1998, 20–21.
14. RD 85-86. no. 125.
15. SZAKÁCS 2012, kül. 14–15.
16. Ezekhez ld. a vonatkozó katalógustételeket!
17. Reg.Arp. II/2-3. 181–182. no. 2773.; AOkl. VI. 310. no. 845.
18. Reg.Arp. I. 322. no. 1061.; Reg.Arp. II/2-3. 303-304. no. 3195.; POLLA 1966.
19. Az emlékműagnak a korábnál részletesebb csoportosítására POMFYOVÁ is kísérletet tett (2001, 113–116.), de inkább csak példaképpen, nem szisztematikusan. A „késő román kör” (Szepeshely és kapcsolatai) mellett az 1260–1300 közti heterogén emlékműanyagot kisebb csoportokra osztotta, mint Szepesdelény, Szepesbela, Batizfalva, Felsőredőfalva; Mateóc, Keresztfalu, Hernádfalu, Szepesófalva; Márkusfalva és Zsegra; Nagyszalók és Dénesfalva; és egy laza, időben széthúzó csoportként Káposztafalva, Létánfalva, Szepes-süveg, Toporc és Kislomnic. Az általa felismert kapcsolatok többségével egyet lehet érteni, de a folyamatokat az alábbiakban másként vázoljuk fel.
20. REG.ARP. I. 78–79. no. 243.; *Katedrála* 2017, 45–54.
21. REG.ARP. I. 222. no. 742.
22. Bár a település keletkezését a tatárjárás utánra teszi FEKETE NAGY 1934, 185. és LABANC 2015, 169., ebben az esetben a stílustörténeti érvek alapján elfogadhatónak tűnik a feltáró datálása: JAVORSKÝ 1988, 84. és 26. ábra.
23. Reg.Arp. I. 293–294. no. 948.

24. SCHMAUK 1889, 224. Ezt a forrást a továbbiakban nem idézzük külön, minden 1268-as említés itt olvasható.
25. Reg.Arp. I. 336. no. 1078.
26. BÁRDOSY 1802, 378.
27. A 2020-ban felfedezett és az 1260–70-es évekre datált (bár valószínűleg ennél későbbi) falképekre: E. POLÁKOVÁ, KPÚ Prešov: Objav ranogotických nástenných malieb v kostole v Spišskej Belej, 10. júla 2020, <http://www.pamiatky.sk/sk/page/objav-ranogotických-nastenných-malieb-v-kostole-v-spišskej-belej>
28. KÖRMENDY 1974, 309–313.
29. CD V/2. 598.; MÁRIÁSSY 18.
30. Reg.Arp. I. 403. no. 1324.
31. Reg.Arp. I. 379. no. 1239. és II/1. no. 2109.
32. CD IV/2. 440.; CD SI II. 406–407. no. 586.
33. MAROSI 2021, 79. Megjegyzendő, Malompatak nem a klaszrikus lemezes mérnövet képviseli, hanem annak fejlettebb változatát (ami lemezes benne, az talán befejezetlenségéből fakad), így egy későbbi csoportba is tartozhat.
34. MES II. 653. no. 729.; AOkl. III. 86. no. 175., az 1290-es évszám lehet a helyes.
35. WAGNER I. 108.; CD V/2. 309.
36. CD V/2. 224.
37. MÁRIÁSSY 18.
38. Ennek a motívumnak egy változata a szepesolaszi diadalíven és a savniki apátság késői faragványain is felbukkan, amelyekkel azonban nem látszik közvetlen összefüggés.
39. WAGNER III. 153.; CD VI/1. 332–335.
40. Reg.Arp. II/2-3. 220. 2903.
41. CD VI/2. 348.; REG.ARP. II/4. 114–115. no. 3923.
42. HO VI. 408.
43. AO I. 50.; AOkl. I. 194. no. 347.
44. Reg.Arp. II/2–3. 306. no. 3205.
45. Bár ez, mint látni fogjuk, egy másik csoportra is jellemző lesz: Keresztfalu, Dénesfalva, Nagyszalók – de más arányokkal.
46. Reg.Arp. I. 336. no. 1078.
47. POMFYOVÁ 2001, 210–213.
48. CD IV/2. 440.
49. KYNCL, Tomáš: Dendrochronologické datování dřevěných konstrukčních prvků kostela sv. Kataríny Alexandrijskej ve Velkej Lomnici. Výzkumná zpráva č. 037d-10. Brno 2010 (ld. LABANC 2013, 39. jegyzet és LABANC 2015, 98. jegyzet).
50. AOkl. I. 156. no. 266.
51. CD VI/1. 230–232.
52. CD V/3. 388.
53. DL 68764, id. LABANC 2015, 174.
54. Reg.Arp. II/1. 133–134. no. 2154.
55. Reg.Arp. I. 293–294. no. 948.
56. Reg.Arp. II/2–3. 379. no. 3442.
57. Ez utóbbi kapcsolatot felismerte POMFYOVÁ 2001, 80. Ugyanakkor ezek levezetése a savniki kolostor oszlopfcsoportjából nem meggyőző, a formai kapcsolatok nem elég szorosak.
58. Reg.Arp. II/2-3. 217–218. no. 2896.
59. PETRÓCZY I. 197. no. 14.
60. CD VI/1. 332–335.
61. DL 70452, id. FEKETE NAGY 1934, 38. és 140. jegyzet.
62. CD VI/1. 330–331.
63. Reg.Arp. II/4. 139.
64. ZsO I. 595. no. 5407. és 615–616. no. 5594.
65. JANOVSKÁ–OLEJNÍK 2014.
66. Reg.Arp. II. no. 2847.; AOkl. II. 396. no. 909.
67. AOkl. VII. 25. no. 33.
68. PÚ SR, A 9477.
69. SPS I. 16., vö. ŠPIRKO 1936, 117.
70. CD V/3. 331.
71. Ezt feltételezi JAVORSKÝ 1999, 58.
72. 1263-ban már *Villa Sancti Ladislai*, REG.ARP. I. 419. no. 1365.; LABANC 2015, 45. jegyzet.
73. *In Ecclesia B. Ladislai Confessoris in Foro Quinto*, CD VI/2. 167.
74. AOkl. III. 341. no. 766.
75. RD 158. no. 251.
76. CD VIII/1. 153.; RDSL. I. 105–106. no. 188.
77. DL 40235; id. FEKETE 1934, 230. és KÖRMENDY 1974, 318.
78. *Gotika* 2003, 689–690. no. 4.1. (D. Buran – R. Suckale). Hagyományos datálása 1300–1320, RADOCSAY 1967, 186., illetve 1300 körül vagy után, GLATZ 1983, no. 1., 15–18., vö. MM 1987, 342–343., 707.
79. AOkl. II. 137–138. no. 307.
80. Reg.Arp. II/2–3. 295–296., no. 3162.; AOkl. XII. 156–157. no. 300.
81. CD VI/1. 330.
82. FEKETE NAGY 1934, 225. és AOkl. II. 123. no. 272.
83. HO VI. 456–460. no. 338.
84. MM 1987, 327. (Marosi E.).
85. Reg.Arp. II/2–3. 397–398. no. 3501.; AOkl. III. 86. no. 176.
86. Reg.Arp. I. 309. no. 995.
87. AOkl. II. 353. no. 804.
88. RÓMER 1876, 16.; PÚ SR, Z 3526.
89. AOkl. IV. 174. no. 461.; FEKETE NAGY 1934, 204.
90. Reg.Arp. I. 103. no. 315.
91. AOkl. II. 160. no. 358.
92. AOkl. IX. 126. no. 212.
93. Pomfyová megállapítása szerint már túl is van azon, és a késő klasszikus gótika stilizálódási folyamatát képviseli. POMFYOVÁ 2001, 78.
94. Reg.Arp. I. 379. no. 1239. és II/1. no. 2109.
95. HO VII. 218.
96. CD VI/1. 330–331., vö. KEGLEVICH 2007, 15–16.
97. POMFYOVÁ 2001, 135–136.
98. KUČEROVÁ 2011.
99. AOkl. II. 181. no. 414.; AOkl. X. 297. no. 495., ha ez erre vonatkozik.

3. 2. HAZAI ÉS NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Az eddigiekben áttekintettük a Szepesség és Sáros Árpád-kori építészeti hagyományokat őrző templomait. Különösen a szepesi emléanyag bizonyult hálás terepnek, és különböző szempontok kombinálásával ki lehetett alakítani egy hálózatot, amely egymást követő, részben párhuzamos, de bizonyos fokig egymással is összefüggő csoportokból áll. Mint minden regionális kutatás során, itt is felmerül a kérdés,

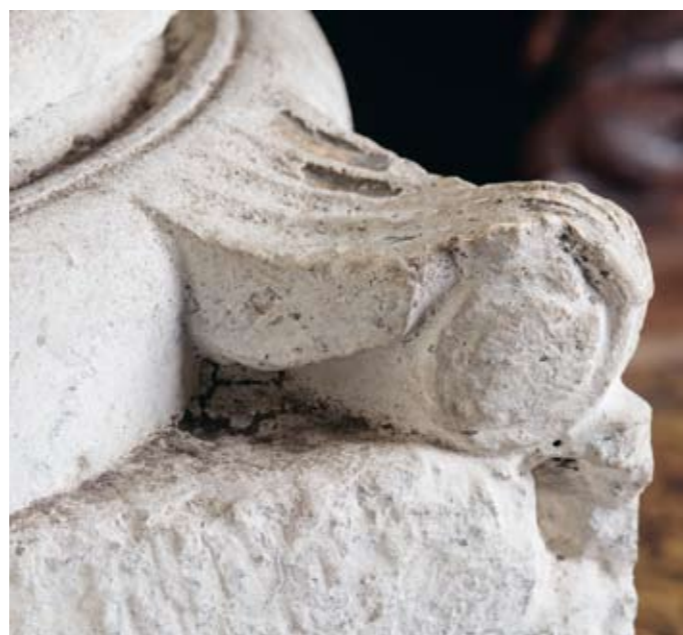
← 3.2.1. Kassa, domonkos templom, oszlopfő a szentélyben
3.2.2. A savniki ciszterci kolostor lábazata az iglói Régészeti Intézetben

vajon mi képezhette a **művészi centrumot**. A hagyományos felfogás szerint elsősorban a jelentősebb egyházi központok jöhetnek szóba. A Szepességben ez azonban problematikus, hiszen kevés volt a rangos egyházi intézmény. Egyfajta kiindulópontként feltételezhető a szepesi prépostság szerepe, de mivel ez elkészült a XIII. század első évtizedeiben, a hatása már nem lehetett meghatározó a tatárjárás utáni nagy fellendülés idején.¹

Hagyományos monasztikus központ, mint láttuk, kizárólag a savniki ciszterci kolostor volt (a Szepeshelyen alaptalánul feltételezett kolostor problémáját már korábban érintettük). A ciszterciek művészetközvetítő szerepét a művészet-

történeti kutatás hagyományosan magasra értékelte. Ennek felelt meg Václav Mencl feltételezése is, amely Savniknak és a ciszterci rendnek meghatározó szerepet tulajdonított.² Átvette a nézetet Klaus W. Ruminski is a szepeshelyi prépostság kapcsán³ és Juraj Žáry a kéthajós templomok első fázisáról szólva.⁴ Ugyanakkor felmerültek ezzel szemben kritikus hangok is: Marosi Ernő a korai gótika szepesi elterjedésével kapcsolatban már jelezte, hogy ez az elképzelés nem bizonyított.⁵ Pomfyová, aki elismerte, hogy Szepeshelynek, a szepesi várnak és a savniki kolostornak kétségkívül inspiráló szerepe lehetett a környező falvakban a szlovák kutatásban hagyományosan „kora gótikusnak” nevezett (mai terminológiával: érett gótikus) stílusra, kritikai megjegyzéseket is tett.⁶ A korai, az 1223-as alapításhoz kötődő fázist lényegében nem ismerjük, így ennek hatását sem tudjuk felmérni. Bár Pomfyová összehasonlíthatónak tartja a savniki lába-

3.2.3. Szepeshely, pillérlábazat részlete saroklevéllel →
3.2.4. Szepeshely, prépostsági templom, pillérlábazat a karzataljban

zatot (2. kép) a szepeshelyiével (4. kép), de ha részletesebben összevetjük őket, a rokonság nem tűnik meggyőzőnek. Nemcsak a pillérforma más (a savniki egy háromnegyed-oszloppal gazdagabb), hanem a részletek is különböznek: a savniki alsó tórusza nagyobb kiülésű, és hiányoznak róla a jellegzetes szepeshelyi saroklevelek (3. kép), amelyek olykor volutába pöndörödnek (bár valamilyen sarokdíznek a maradványai a savnikin is kivehetők). Ez jellegzetes kora gótikus motívum, a XIII. század elején megtalálható számos emléken az esztergomi palotakápolnától (5. kép) Kalocsán, Pilisen, Pannonhalmán és Ócsán keresztül Gyulaféhevárig és a drávántúli Pekercen újonnan feltárt kápolnáig (6. kép).⁷

Ami a későbbi, jellemzően naturalisztikus levélornamentikával díszített savniki fejezeteket illeti (7. kép), ezek egyetlen jó párhuzamát a káposztafalvi északi melléktérben találjuk (8. kép), és ezek datálását a vakmérnökös konzol

3.2.5. Esztergom, a várkápolna sarokleveles lábazata
3.2.6. Pekerc, egykori johannita templom, sarokleveles lábazat

← 3.2.7. A savniki ciszterci kolostor fejezetsoportja az iglói Régészeti Intézetben

← 3.2.8. Káposztafalva, az északi melléktér nyugati záróköve

3.2.9. Káposztafalva, vakmérműves konzol az északi melléktér délkeleti sarkában

3.2.10. Konzoltöredék Lőcséről az iglói Régészeti Intézetben

1300 elé nem engedi tenni (9. kép).⁸ Ennek alapján indokolatlan a savniki építkezéseket az 1260-as évekre keltezni, és feltételezni, hogy „meghatározó szerepet játszottak a levélornamentika helyi elterjedésében.”⁹ Csak egyet lehet érteni Pomfyová konklúziójával, miszerint túl keveset tudunk Savnikról ahhoz, hogy meghatározzuk befolyásának mértékét. Mindenesetre az, hogy az eddig ismert faragványok csak egyetlen, késői emléken tükröződnek, inkább azt valószínűsíti,

3.2.11. Szepeshely, a prépostsági templom nyugati homlokzata

3.2.12. A jáki apátsági templom homlokzata 1890-ben (MÉM MDK, Fotótár, 063058 P)

← 3.2.13. Csázma, a prépostsági templom keletről

3.2.14. Bény, premontrai prépostsági templom, a hajó délkeleti oszlopfője

3.2.15. Kassa, domonkos templom, oszlopfő a szentélyben

3.2.16. Kassa, domonkos templom, konzol a szentély déli falán

hogy a savniki építkezések is inkább az 1290-es évekre esnek, és így marginális szerepük lehetett az érett gótikus ornamentika elterjesztésében. Savnik egyszerűen túl késői, és stílusfoka is már a késő klasszikus gótikához áll közelebb.¹⁰

Valószínűleg ez érvényes a városi központokra is. Nem kétséges, hogy a nagyszabású lőcsei építkezések (Szent Jakab-templom, minorita kolostor) a XIV. század szepesi építészetének megújításában vezető szerepet játszottak, de ez inkább a falusi templomok későbbi átalakításaiban csapódott le.¹¹ Igló

3.2.17. Dénesfalva, az északi diadalív pillér fejezete

3.2.18. Keresztfalu, a szentély délnyugati konzola

vagy Késmárk hatását még kevésbé látjuk pontosan. Nem lehetetlen, hogy a korai lőcsei plébániatemplom, melynek alaprajza a talajradaros vizsgálat nyomán inkább a szokásos falusi templomokéhoz látszik közel állni, ugyanezt a stílust képviselte. Egy állítólag lőcsei polgárházból származó leveles konzol (ma Igló, Régészeti Intézet) valóban az érett gótikus stílust képviseli, bár közvetlen analógiája egyetlen templomból sem ismert (10. kép).¹² Tehát nem kizárt, hogy ezek a később felvirágzó városok a korai időben is impulzusokkal szolgálhattak, de valószínűbbnek látszik, hogy csak később emelkedtek ki és játszottak művészettörténetileg is vezető szerepet.

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy még ha a késő Árpád-korra szűkítjük is érdeklődésünket (amelyhez az itt tárgyalt emlékek zöme tartozik), akkor is többféle stílusréteggel, és azon belül számos stílusiránnyal számolhatunk. Legalább négy stílusréteg különböztethető meg: a kora gótikus, amelyben fontos szerepet játszanak a romanika hagyományai (1240 előtt); egy átmeneti, melynek kapuszerkezete román kori, bár szerény levélornamentikája kora gótikus kapcsolatokkal rendelkezik (1250-es évek); az

érett gótika naturalizmusát magasabb vagy provinciálisabb szinten képviselő réteg, akár a román kapuszerkezet továbbélésével, akár gótikus felfogású struktúrákkal (1260–80-as évek); és a késői klasszikus gótika redukált, lineáris, absztrahálóbbról és geometrizálóbbról stílusa (az 1290-es évektől a XIV. század első harmadáig). Természetesen ezek között is lehetnek átfedések és átjárások. Az egyes stílusrétegeken belül is megkülönböztethetünk meghatározóbb csoportokat (pl. a szepesbélai, a márkusfalvi vagy a toporci templomok köre, illetve a mateóci és nagyszalóki, valamint a szepesbélai és a szepesmindszenti műhely), és ezek köre szerveződő vagy ezekkel párhuzamos jelenségeket. Bár az emlékek hálózata kiad egy logikai sort, és az egyes csoportok és műhelyek között vannak átvezető szálak, aligha feltételezhető, hogy helyi, belső fejlődésről van szó. Nyilvánvaló, hogy az egyes stílus-

3.2.19. Mateóc, a szentély délnyugati konzola

3.2.20. Kassa, fejezetcsoport a szentély északi falán

3.2.21. Kassa, fejezetcsoport a szentély déli falán

3.2.22. Nagysáros, a Szent Kunigunda-kápolna keleti záróköve

fokok megfelelnek a nemzetközi irányzatoknak. Mivel eleve nem is volna feltételezhető, hogy ez egyetlen (vagy néhány egymást váltó) művészeti központ kisugárzásának lenne köszönhető, le kell mondanunk arról, hogy a régió belül keressük a helyi építészet alakulásának a kulcsát. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a folytonosan érkező újabb impulzusok a már meglévő, helyben működő műhelyek gyakorlatát és összetételét módosították, mintegy követve a hazai és nemzetközi tendenciákat.

Ha a Szepesség külső kapcsolatrendszerét akarjuk feltérképezni, akkor több modell is a rendelkezésünkre állhat. A magyar kutatás hagyományosan az **ország középpontjának művészi kisugárzását** kereste a peremterületeken. Ennek klasszikus megfogalmazását Gerevich Tibor 1938-as monográfiája adta, amelyben a magyarországi romanikát a Kárpát-medence kulturális egységének bizonyítására kívánta felhasználni. Ebben a Szepesség különösen fontos szerepet kapott, sűrű emlékhálózata révén. Gerevich szerint a szepesi prépostsági templom „a dunántúli román stílust kö-

veti nemcsak esztergomi típusú, előreugró homlokzati kapuján, hanem alaprajzában abban a sajátosságában is, hogy a két nyugati torony alsó szakasza a hajók felé nyitott... Jellegzetes magyar alakításával tűnik ki a két torony.”¹³ Valóban, ha összevetjük a jáki templom restaurálás előtti homlokzati felvételét a szepesi templom nyugati nézetével, első ránézésre meglepő a hasonlóság (11–12. kép). Csakhogy a szepesi nyugati kapu mai, oromzatos kialakítása a XIX. századi restaurálás eredménye, és a *Leo albus*ban is elhamarkodottság „dunántúli vonást” látni,¹⁴ mert a kapuhoz való tartozása szerfölött bizonytalan. Gerevich bevonja a vizsgálatba Leibic és Ménhárd béli kapuját is, ezzel ismét parttalanra tágitva a kapuk rokonságát.¹⁵ A nyitott toronyalj csakugyan jellemző a magyarországi késő román templomok jelentős részére, de ezt megtaláljuk más közép-európai emlékeken is.¹⁶ Gerevich sem hallgatja el, hogy a szepeshelyi templom egyik különlegessége a kereszthajó alkalmazása.¹⁷ Ez csakugyan ritka a hazai romanikában, de éppen a XII. század végétől a XIII. század elejéig élő korszakban hirtelen szá-

tika hazai recepciójába, kiemelve kötődését az ócsai, a vértesszentkereszti és a pécsi templomokkal.²⁰ Ruminski a bényi templommal való kapcsolatra figyelmeztetett.²¹ A szlovákiai kutatás is szívesebben kereste a helyi kapcsolatokat: Pomfyová Nyitra, Illés, Ipolyság, Bény és Bodrogszentes megoldásait vette fontolóra, persze egyáltalán nem egyoldalúan.²² A bényi premontrei templomban csakugyan van-

3.2.23. Nagysáros, Szent Kunigunda-kápolna, a keleti szakasz déli falpillérfejezete

3.2.24. Konzol és sarokhornyolt bordatöredék Petőszinyéről a kassai Keletiszlovákiai Múzeumban / Východoslovenské múzeum, Košice

3.2.25. A petőszinyei konzol részlete

mos rendnél és székesegyházon megjelenik.¹⁸ Az a furcsa, feltűnően rövid hajó, amely keleten kereszthajóval, nyugaton toronypárral és a nyugati rész szokatlan jellegű (itt az emeleten érvényesülő) hangsúlyozásával párosul, egy másik társaskáptalani székhellyel is rokonítható, az 1232-ben alapított csázmái Mária Magdolna-templommal (13. kép).¹⁹

Az újabb kutatás sem hagyta figyelmen kívül a szepesi prépostság templomát, így Marosi integrálta a korai gó-

nak olyan fejezetek, amelyeken a bimbók kialakítása vagy a rátétlevelek emlékeztetnek a szepesi kora gótikus faragványokra (14. kép).²³

Míg a korai gótikus stílusréteg megnyugtatóan beilleszthető a XIII. század elejének magyarországi építészetébe, addig az érett gótika szepesi virágzása páratlan jelenségnek tűnik a királyság területén a század második felében. Igaz, a klasszikus gótika elterjedése viszonylag kevésbé kutatott a ké-

ső Árpád-korban, és távolról sincs részletekbe menő képünk az ország egyes régióiról. Elsősorban a kiemelkedő jelentőségű, magas színvonalú építkezéseket ismerjük, de feltételezhető, hogy amúgy is az ilyeneknek lehetett kisugárzásuk távolabbi vidékekre.

A szempontunkból legrelevánsabbnak tűnő, földrajzilag is legközelebbi centrum **Kassa**. Az 1230-ban már említett, de csak a tatárjárás után felvirágzó városban²⁴ 1303-ban már működtek a domonkosok. Templomuk ma is áll, bár többszörösen átalakítva.²⁵ Legújabbban Maroš Volovár állított fel egy érdekes kronológiát a faragványokkal kapcsolatban, megkülönböztetve a XIII. század utolsó harmadára datált fejezeteket és konzolt és az egy évszázaddal későbbre keltezett többi kőfaragványt. Számunkra az első csoport lényeges, amellyel kapcsolatban már Mencl és Pomfyová is hangsúlyozta a szépségi összefüggéseket.²⁶ A sokszögű szentélyzáródást valóban olyan szétterülő levelek díszítik, amelyek emlékeztetnek a szepesi anyagra, bár műhelyazonosságot nem találunk, az ott szokásosnál ezek a levelek szárazabbak (15. kép). A legközelebb Dénesfalva áll, ahonnan a délnyugati konzol nyújtott levélformái idézhetők. Kapcsolódik az északkeleti konzol tölgyfaleveles kialakítása is a kassai szentély déli konzolához (16. kép). Bár Volovár elválasztja ettől a csoporttól a három fejlemez is díszítő, bimbóban végződő sásleveysort, ez nem megalapozott. Ilyen (bár finomabban faragott, kifésülő bimbókkal) a dénesfalvi diadalívén is felbukkan (17. kép), és kapcsolódik a keresztfalui (18. kép) és mateóci (19. kép) konzolokhoz is. Nézetem szerint a kassai szentélyzáradék hármass fejezetcsoportjai (részben ugyanezzel a fejlemezzel) szintén ide tartoznak. Az északon az ötujjú levelek középindáról fakadnak (20. kép), ez a szőlőindás szepesi kapukra emlékeztet (pl. Dénesfalva, bal oldali fejezetcsoport, 2.8.43. kép). A délin a fejezeteket borító levelek még merevebbek (21. kép). Karéjos peremük a sárosi emlékanyagból lehet ismert, így a nagysárosi ágostonos kolostorból (22–23. kép), a plébániatemplomból (2.8.116. kép) és a vele összefüggő zsebefalvi templomból (2.8.117. kép). Mindezek a rokonságok a kassai domonkos templom korai kőfaragványainak datálására is hatással vannak: úgy tűnik, ezek is inkább 1300 körül keletkeztek, és a késő klasszikus gótika absztrahálódási folyamata jelentkezik rajtuk. A fő kérdés, hogy mi lehetett a hatás iránya. Bár a központok kisugárzásának modelljét követve logikusabb lenne feltételezni a kassai eredetet, Mencl számára nem volt kérdéses, hogy egy jobb színvonalú szepesi kőfaragó (Szepesedélény) dolgozott itt később. Edelénnyel azonban nem mutatkozik érdemi kapcsolat. Pomfyová helyesen mutatott rá a dénesfalvai rokonságra és a kassai faragványok stílusfokára.²⁷ Kassa, bármilyen viszonyban is áll a dénesfalvi faragványokkal (az itt ismét előhozott savnikakkal nem érzékelhető szoros kapcsolat), stílusis és ebből adódó kronoló-

3.2.26. Petőszinye, a nyugati torony ablakkerete

3.2.27. Petőszinye, a nyugati kapu lábazata

3.2.28. Abaujszina, a déli kapu bal fejezete

3.2.29. Abaujszina, a déli kapu jobb fejezete

3.2.30. Abaújszina,
a karzatalj déli záróköve
3.2.31. Abaújszina,
a karzatalj északi záróköve

3.2.32. Abaújszina, a karzatalj északnyugati konzola
3.2.33. Keresztfalu, a szentély északnyugati konzola

giai helyzeténél fogva valóban túl késői ahhoz, hogy jelentős hatást gyakoroljon a szepesi emlékanyagra.

Nem változtat ezen az sem, hogy Kassa környéke is gazdag a rokon emlékekben. Anton Glatz kötötte a szepesi emlékekhez (Keresztfalu, Leibic, Szepesapolca) azt a maszkos konzolt, amely a **petőszinyei** templomból került a kassai múzeumba az 1970-es években (24–25. kép).²⁸ A fej sajnos eléggé lepusztult, de úgy tűnik, női arcról van szó, az arcot övező hullámos vonalak pedig alighanem kruseler típusú fejkedőre utalnak. Ha ez így van, a faragvány datálása nem eshet a XIII. század utolsó negyedére, mint azt Glatz javasolta, hanem átcsúszik a XIV. századba, és annak sem a lefelejtéjére.²⁹ Megerősíthet ebben a bordaprofil is, amely a sarokhornyolt típusnak azt az igen keskeny orrtaggal kialakított változatát képviseli, mellyel a XIV. századi szepesi hajóátépítések

találkozhatunk. Hogy a ma a konzol tetején bemutatott bordatöredék autentikus, azt a magán a konzolon megfigyelhető, pontosan illeszkedő bemélyedés bizonyítja. Pomfyová joggal mutatott rá arra, hogy a mai templomban ennek a konzolnak nehéz helyet találni, hiszen sem a román kori félköríves apszishoz, sem a ma is álló, gótikus szentélyhez nem tartozhatott.³⁰ A bordaprofil a szentélyéhez áll közel, de ott csakugyan nincs hely efféle konzolnak; mindenesetre ha a szentély XIV. századi, akkor azonos építési periódusból származhat (talán a nyugati karzat térségéből).³¹ Ami pedig az ábrázolás szepesi kapcsolatait illeti, az erősen töredékes darabot nehéz összehasonlítani a felhozott emlékekkel, amelyek egymástól is igen távol esnek, de a Pomfyová által elfogadott keresztfalui rokonság sem tűnik meggyőzőnek, mivel az ottani lapos arctípusnál ez kerekdedebb. Petőszinye

viszont egy másik szempontból érdekes lehet: a XIV. századi nyugati kapun és a torony ablakán ugyanolyan gyémántmetszéses díszítés (normann szögfejmotívum) bukkan fel (26–27. kép), mint amit a sárosszentimrei diadalíven megismertünk (2.8.122–123. kép).

Kassa közelében áll egy olyan falusi templom is, amely nagyon sok tekintetben rokon a szepesi emlékanyaggal. **Abaújszina** Kasától délre eső falu, mely tekintélyes Árpád-kori múlttal és figyelemre méltó templommal rendelkezik. 1249-ben IV. Béla olyan kiváltságokban részesítette az itt letelepedetteket, mint a kassaiakat, vagyis a XIII. században még versenyben volt a környék későbbi központjával.³² A templom alaprajza megfelel a szokásos szepesi típusnak, de az egyenes záródású szentély dongaboltozatos.³³ Déli kapuja lépcsős bélletű, de nem rokonítható a Szepességen alkalmazott típusokkal; ellenben itt is megjelennek a maszkok, mégpedig a belső bélletsarok pálcás díszének felső lezárásaként és fölötté az archivolt indításaként (28–29. kép). Bár sem elhelyezésében, sem stílusában ezek a maszkok nem állíthatók párba a szepesiekkel, eleve a kapu maszkos díszítése kapcsolatot teremt. Ennél sokkal fontosabbak a karzatalj faragványai. A nyugati karzataljat olyan sarokhornyolt bordás keresztboltozat fedi, amelyet

3.2.34. Abaújszina, konzol a templom lebontott sekrestyéből

3.2.35. Lőcse, konzol a minorita templom szentélyében

3.2.36. Lőcse, konzol a Szent Jakab-templom sekrestyében

3.2.37. Abaújvár, a szentély északnyugati konzola

3.2.38. Abaújvár, konzol a szentély északi falán

részben ornamentálisan díszített konzolokról indítottak (ráadásul eredetileg a horony nem futott le a konzolig, csak ezeket a részleteket később lefaragták). A déli zárókő merev levelekből álló, rozettás zárókőve a poprádi csoportra emlékeztet (30. kép). Az északi zárókő tölgylevelei (31. kép) a dénesfalvi északkeleti konzolról ismerősek (2.8.66. kép), az abaújszinai északnyugati konzol (32. kép) pedig a keresztfalvi északnyugati idézi (33. kép). Egyik sem azonos műhely terméke, de ugyanazt a stílusfokot képviselik, és a Szepességen kívül talán itt találhatók a legközelebbi analógiák. Ez azt is jelezheti, hogy a kassai domonkos templom stílusa talán egy tágabb, a szepesihez hasonló, a XIII. század utolsó harmadában virágzó körbe illeszkedett, és ez a két régió kapcsolatban állt egymással. Erre utal, hogy a későbbi, mára elpusztult sekrestyéből származó, karéjos oldalú konzol (34. kép) is lőcsei analógiákhoz köthető (35–36. kép).³⁴

Abaúj feltérképezése még tartogathat meglepetéseket, és a valamivel későbbi emlékanyagot is érdemes figyelembe venni. Az **abaújvári** templom ugyanis geometrikus konzolaival (37. kép), karéjosan ívelt bordaindításával (38. kép), pálcás-homorlatos nyugati kapujával a szepesi templomok késői csoportjával rokon; két-rétegű rozettás zárókőve a savniki plébániatemplomét idézi.³⁵ Ez persze ismét valamivel későbbi a szepesi emlékanyagnál, de még a XIV. század első felére eshet.³⁶ Abaúj emlékanyaga tehát a XIII.

3.2.39. Eger, ablakmértő töredékei a székes-
egyházból a lapidáriumban

3.2.40. Kakaslovníc, a keleti ablak mértőve

3.2.41. Eger, összetett pillér a székesegyházból
a lapidáriumban

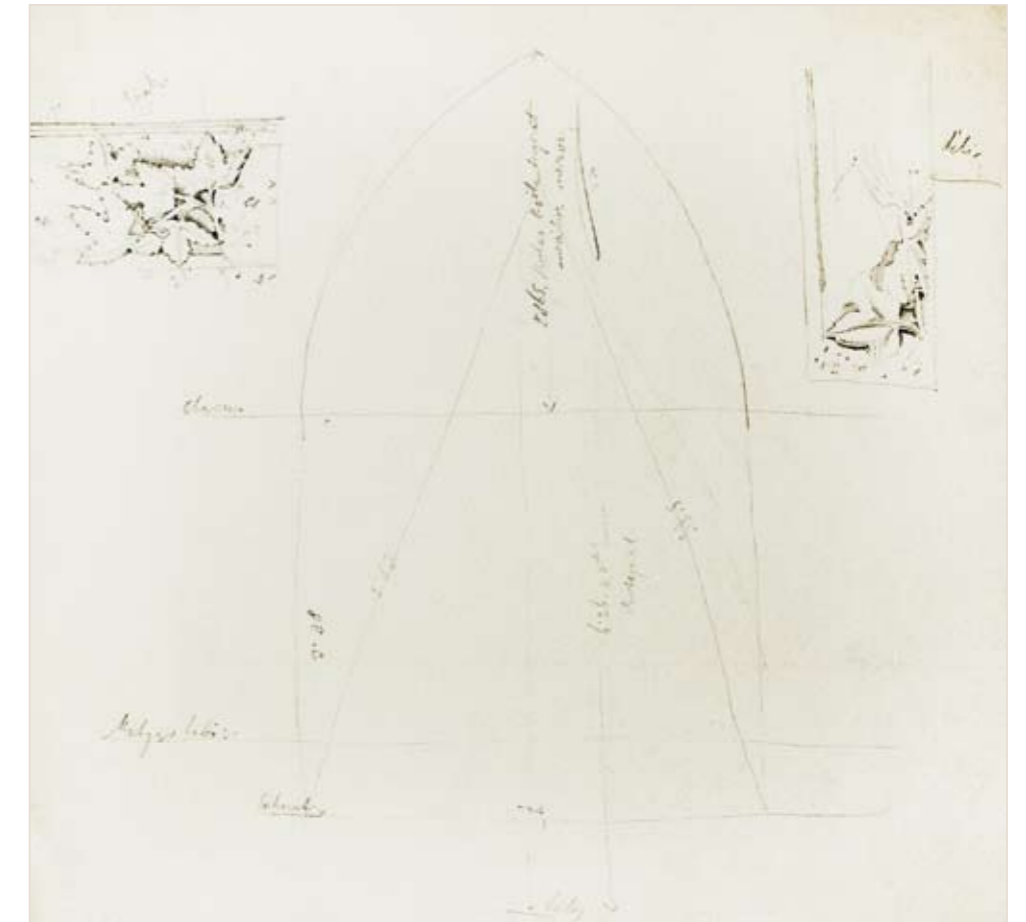
3.2.42. Eger, fejezet a székesegyházból
a lapidáriumban →

3.2.43. Eger, kapu fejezetznája
a lapidáriumban →

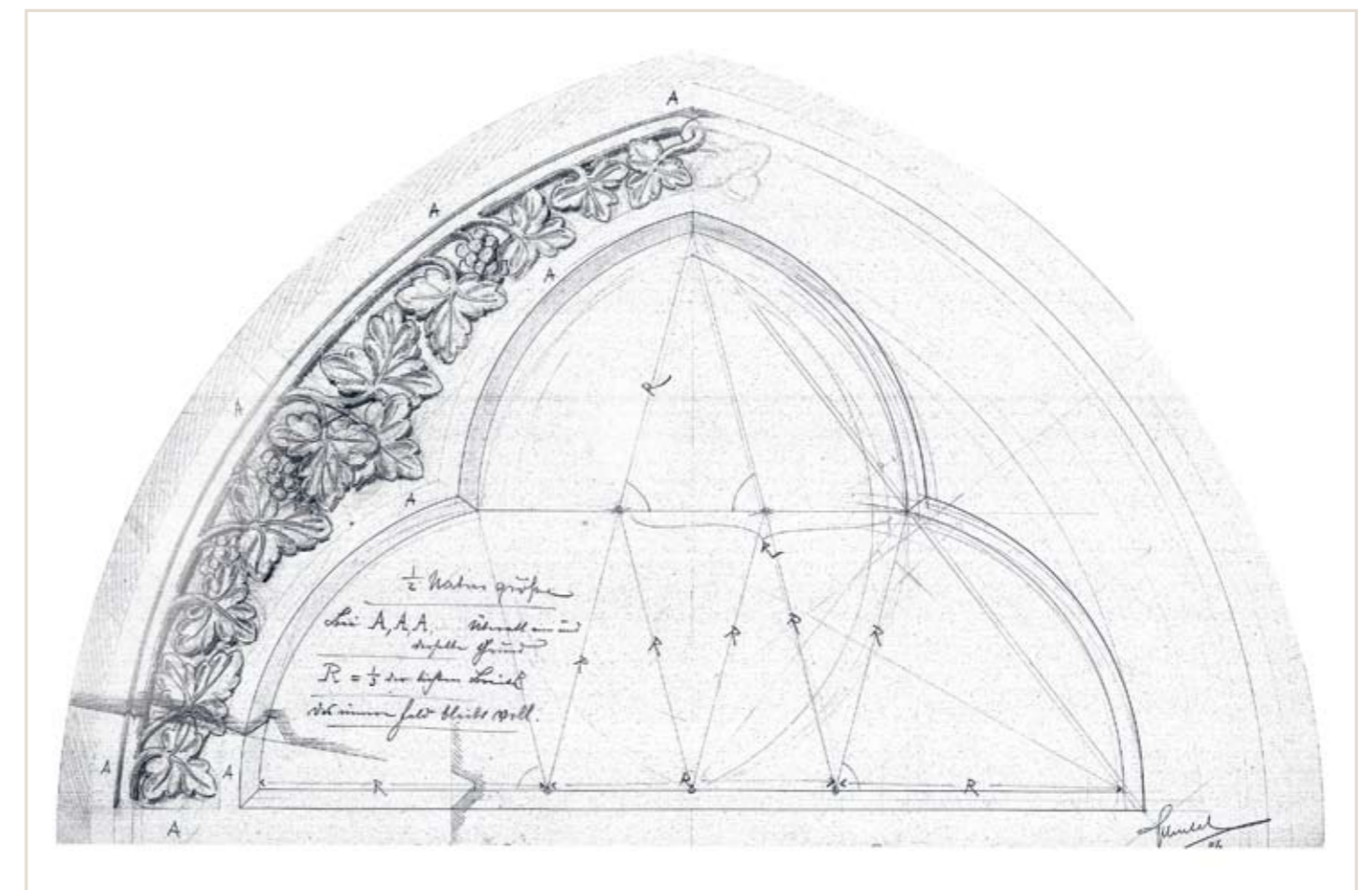

← 3.2.44. Eger, párkánytöredékek a székesegyházból a lapidáriumban
 → 3.2.45. Noszvaj, a lebontott templom párkánya az egri lapidáriumban

3.2.46. A budavári Nagyboldogaszony-templom nyugati kapujának levéldíszje (BTM, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, 63.21.703/12)
 3.2.47. A budavári Nagyboldogaszony-templom délkeleti kaputimpanonja Schulek Frigyes 1876-os rajzán (BTM, Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, 52.41.2351)

3.2.48. Sopron, az egykori ferences (ma bencés) templom szentélyének északi fejezetcsoportja
3.2.49. Pozsony, a ferences templom keleti záróköve

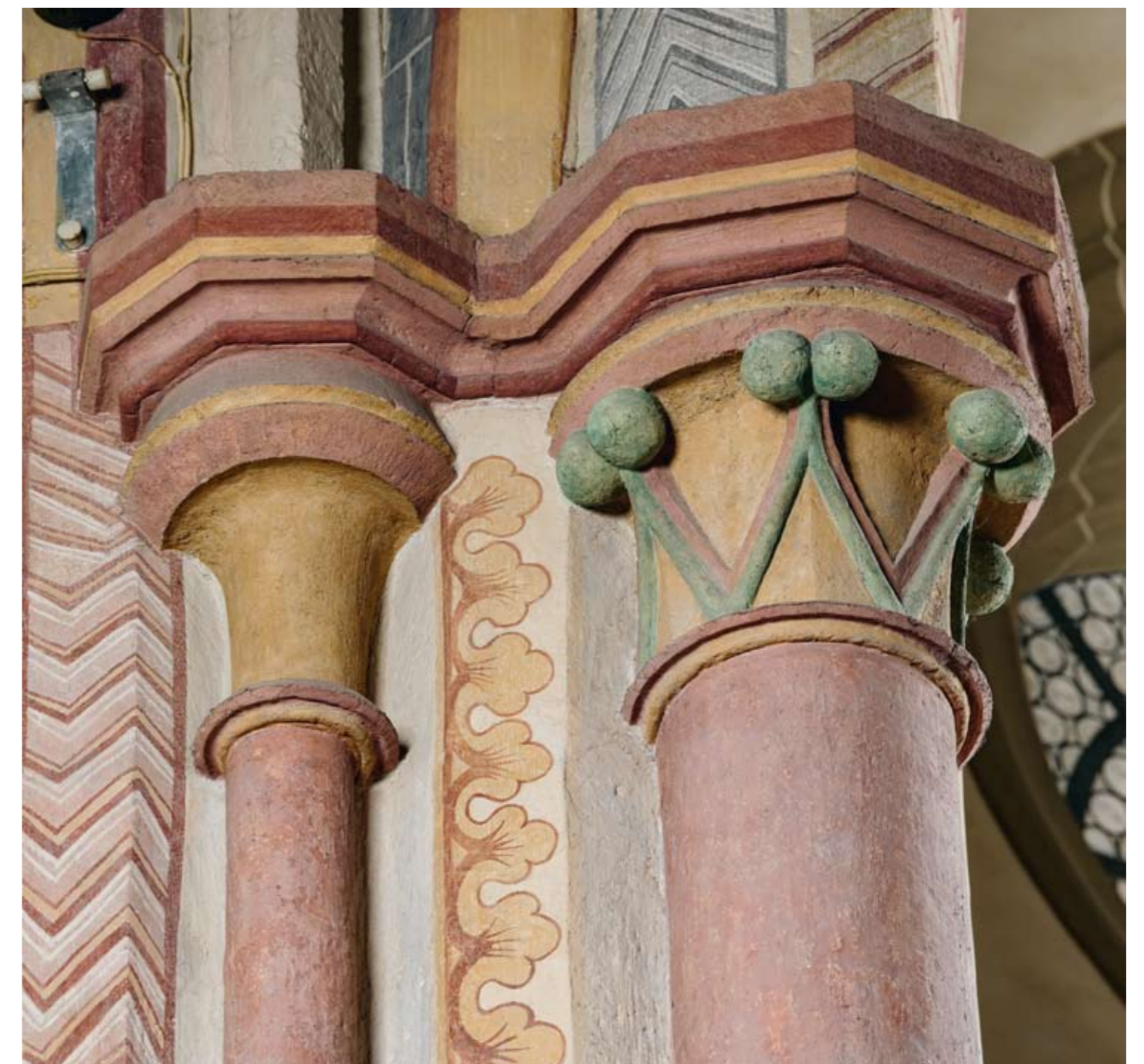

század második felében és a következő első évtizedeiben hasonló utat járhatott be, mint a szepesi. Nem szabad, hogy elvakítson Kassa későbbi csillogása: korszakunkban még nem lehetett jelentősebb Lőcsénél, koldulorendi templomai is nagyjából egykorúak. A Felvidék két egymással határos, párhuzamosan fejlődő régiójáról van szó, amelyekhez 1300 után harmadikként csatlakozik az Abaújból kivált Sáros.

Ennek az északkelet-magyarországi térségnek az egyházi központja Eger volt, amit még akkor is érdemes számításba vennünk, ha a Szepesség közvetlenül Esztergom alá tar-

tozott. Az egri székesegyházban a tatárjárás után került sor a hosszáz nagyszabású újjáépítésére. Erről tanúskodnak azok a mérműves ablaktöredékek, amelyek az érett gótika hatását mutatják (39. kép). Ezt a megoldást a Szepességben Kakaslomnic keleti ablaka képviseli, bár természetesen valamivel egyszerűbb kiadásban (40. kép). Ehhez a fázishoz tartozhat egy összetett pillér is (41. kép).³⁷ Kérdéses, hogy ornamentális faragványt köthetünk-e ehhez a periódushoz. Az egri lapidáriumban az említett pillér tetején állítottak ki egy erősen töredékes fejezetet, amelynek levéldíszje az

3.2.50. Pozsony, a ferences templom déli diadalívpillérének fejezete

3.2.51. Pozsony, fejezet a ferences templom szentélyének északi falán

3.2.52. Pozsony, fejezet a ferences templom szentélyének déli falán

← 3.2.53. Pozsony, konzol a ferences templom szentélyének északi falán

← 3.2.54. Pozsony, fejezet a ferences templom szentélyének északi falán

3.2.55. Zágráb, zárókő a Szent István-kápolnában

érett gótikát képviselheti (43. kép).³⁸ Rostás Tibor ehhez a fázishoz kötötte az egri lapidárium másik fontos darabját, egy naturalisztikus szőlőindával és tölgylevelekkel díszített kaputördéket (42. kép).³⁹ Ezzel szemben Buzás Gergely ugyanezt Dörögdi Miklós építkezéséhez és 1370 körüli pécsi faragványokhoz kapcsolta.⁴⁰ Havasi Krisztina felismerte az egri fejezetzőna rokonságát a budavári Nagyboldogasszony-templom és a gyulafehérvári székesegyház nyugati kapujával, de azoknál fejlettebb, a XIV. századra való jelenségnek tartotta.⁴¹ Nem kétséges, hogy az egri faragvány túllép a klasszikus gótika érett fázisán, és a késői klasz-

szikus gótikához sorolható; így a szepesi emlékanyaggal sem találunk közvetlen rokonságot, annak ellenére, hogy a Szepesben is alkalmazott szőlő és tölgy párosításán alapul. Másrészt a magyarországi romanikában nem gyakori gyémántmetszéses párkány Egerben és környékén (Noszvaj, Váraszó, Szalonna) is feltűnik a XII–XIII. század fordulóján (44–45. kép),⁴² aminek továbbélését láthattuk Petőszinyén és Sárosszentimrén. A lebontott noszvaji templomból származtak azok a (Szepesszentlőrinc és Alsórépás bordaindításaihoz hasonló) geometrikus konzolok is, amelyeket annak XIV. századi fázisához kötöttek.⁴³

Eger fent említett kapcsolatai révén már érintettük azt a horizontot, amely a klasszikus gótika hazai megjelenését és elterjedését jelzi. Csemegi József fontos szerepet tulajdonított ebben a budavári Nagyboldogasszony-templomnak (1247–69 körül), ahol a korai gótikus stílusréteget építéstörténetileg is megpróbálta elválasztani annak klasszikus fokozatától (46–47. kép).⁴⁴ Bár a két réteg illetően elkülöníthetősége iránt újabban jogos kételyek merültek fel,⁴⁵ nem kétséges, hogy a naturalisztikus levélornamentika egyik

3.2.56. Zágráb, oszlopfő a Szent István-kápolna délkeleti sarkában
 3.2.57. Zágráb, falpillér a székesegyház sekrestyéjében

legszínvonalasabb hazai csoportja keletkezett itt. Éppen ezért sem találunk pontos analógiát hozzá a Szepességben: a budai faragványok ugyanis magasabb színvonalat képviselnek, mint a legjobbba közé tartozó szepesedényiek, a savnikiak pedig már egy következő stílusfok hírmondói. Itt mindössze arra utalhatunk, hogy a naturalisztikus ornamentikával is jellemezhető, érett gótikus stílusréteg a XIII. század második felében országosan elterjedt.

Ennek Budán kívül még több színvonalas központja volt, amiről a **soproni** ferences templom szentélyében részlegesen megtisztított fejezetek is meggyőzhetnek (48. kép).⁴⁶ Ugyanitt maradtak meg legépebben azok az érett gótikus, mérműves ablakok, amelyeknek párhuzamait Egerből idéztük, de amelyhez a budavári domonkos kolostor és a Nagyboldogasszony-templom rózsablakának töredékei is hozzákötődtek.⁴⁷ Nyugat-Magyarországon egy másik koldulórendi templom is jelzi a stílus magas színvonalú

3.2.58. Záhony, zárókő a székesegyház sekrestyéjében

jelenlétét: a **pozsonyi** ferenceseké, amelyet annak 1297-es felszenteléséhez szokás kötni, melyet Jakab szepesi püspök celebrált.⁴⁸ A szentély zárókövei vetekszenek a Sopronból ismert, naturalisztikus ornamentikával (49. kép). Számunkra azonban lényegesebbek a diadalív fejezetein és a szentély konzolain megjelenő, bimbós sáslevelek: ezek között vannak olyanok, amelyek a kassaiak sematizmusát képviselik (50. kép), a legtöbb viszont ennél életszerűbb (51. kép), sőt kinyílt rózsákkal koronázott is van (52. kép). A dénesfalviakra hasonló volutás is akad köztük (53. kép), de a rokonság nem annyira szoros, hogy konkrét kapcsolat feltételezhető

legyen (maguk a sáslevelek eltérő kialakításúak). Pozsonyban megvan az a díszetlen kehelyfejezet is (54. kép), amellyel Kakaslovnicon találkoztunk, de ez a klasszikus gótikában gyakori. Inkább ismét a stílusfok és a kronológiai együttállás miatt fontos párhuzam; de éppen késői helyzetéből adódóan ez sem lehetett ihletője a szepesi érett gótikus ornamentikának, bármennyire is csábítana ennek feltételezésére Jakab szepesi püspök jelenléte a felszenteléskor.

Kétségtelenül az érett gótika fontos központja lehetett a **zágrábi** székesegyház tatárjárás utáni újjáépítése, amiről a legpontosabb képet a székesegyházról délre, két, ma funkciótlan támpillér közé épített Szent István protomártír-kápolna és a sekrestye alapján kaphatunk. A kápolnát általában a XIII. század közepére szokás datálni,⁴⁹ de a zárókő lombornamentikája (55. kép) a savniki és káposztafalvi fa-

ragványok szintjén áll, és a délkeleti háromnegyedoszlop fejezetén az X alakú levelek hálójá (56. kép) a kassai domonkosok szentélyének déli oszlopfőcsoportját idézi; így ennek datálása közelebb eshet 1300 tájához. A sekrestyét az új székesegyház legkorábbi részének tartják, amely megelőzte az 1269-ben már használatban álló főoltárt.⁵⁰ A faloszlopokat a szokásos díszítetlen kehelyfejezettel látták el (57. kép), de az egyik zárókő szőlőleveles ornamentikája kiugróan gazdag (58. kép). Felmerült, hogy ennek közvetlen kapcsolata lenne a káposztafalvi északi bővítmény zárókövével (2.8.32. kép),⁵¹ de ha alaposabban összehasonlítjuk őket, az eltérések is feltűnnek: a szepességi darab késő klasszikus stílusfokához inkább a protomártír kápolnája áll közel – a zágrábi sekrestye ennél korábbi, érett gótikus stílusfokot képvisel. Jobban hasonlít hozzá a pozsonyi ferences templom záróköve, bár műhelykapcsolat nyilván ebben az esetben sem feltételez-

3.2.59. Gyulafehérvár, nagyleveles oszlopfő a székesegyház szentélyében

3.2.60. Gyulafehérvár, fejezetcsoport a székesegyház déli mellékhajójának nyugati részén

3.2.61. Beszterce, oszlopfő a volt ferences templom nyugati ablakán

3.2.62. Aranyosgerend, a szentély északkeleti konzola

hető. Mindkét zágrábi épületnek körtetagos bordái vannak, ami az itt vizsgált szepesi emlékegyben nem fordul elő, és inkább a XIV. századra jellemző, bár valamivel korábban is elképzelhető. Vladimir Goss az általa feltételezett szepesi és drávántúli kapcsolatokat Kálmán herceg személyére vezette vissza, akinek valóban mindkét terület az irányítása alatt állt, de életének nagyon más időszakában, és ezek messze megelőzték mind a zágrábi, mind a szepesi építkezéseket. A két terület hasonlóságára nem annyira egy évtizedekkel korábbi személyi kapcsolat, mint az egész országban, annak fontosabb központjaiban a XIII. század második felében elterjedő általános stílusorientáció adhat magyarázatot, hiszen a peremterületeket természetesen köti össze az ország közepe.

3.2.63. Berekböszörmény, oszlopfő a templom szentélyéből (Debrecen, Déri Múzeum)

Földrajzilag és stílusosan távolodva a Szepességtől egy további egyházi központ érdemel figyelmet: a gyulafehérvári székesegyház újjáépítése. Ennek részben a szentélyén találunk érett gótikus elemeket, részben (egy más stílusfelfogást képviselve) a nyugati részen, aminek a tetőpontját a nyugati kapu képezi.⁵² Az erdélyi püspökség székesegyháza

3.2.64. Berekbőszörmény, a nyugati kapu fejezetzónája
 3.2.65. Técső, a szentély északkeleti konzola
 3.2.66. Visk, a szentély konzola

3.2.67. Boroszló, fejezetzóna a székesegyház szentélyében
 3.2.68. Trzebnica, zárókő a ciszterci templom Szent Hedvig-kápolnájában

az egész egyházmegyében éreztette hatását.⁵³ A szentélyben megjelenő ún. nagyleveles stílus (59. kép) Némán, Désen és Bálványosváralján mutatható ki, és talán a kerci stílussal is keveredett Radnán. A kerci ciszterci apátság építkezésével fémjelzett kora gótikus stílus néha váltja a gyulafehérvári eredetűt (mint Besztercén és talán Radnán), néha inkább egymás mellett hatónak látszik, mint Némán és Bálványosváralján, bár az utóbbi esetekben a kercies jegyek halványabbak. Másrészt a székesegyház nyugati részein feltűnő, naturalisztikus ornamentika (60. kép) is követőkre talál, aminek jó színvonalú példája a besztercei minorita templom (61. kép), de megjelenik falusias környezetben is, mint Kalotaszegen vagy Aranyosgerenden (62. kép).⁵⁴

Az utóbb említett példák azért relevánsak, mert ugyanúgy **provinciális színvonalon** képviselik az érett gótikus stílust, mint a székesegyház emlékének. A rokonság éppen ezért megtévesztő: nyilván nem közvetlen kapcsolatokról van szó (a faragványok konkrét megoldásai eltérőek), hanem arról, hogy ugyanabba az irányba távolodnak a központok magasabb színvonalú alkotásaitól. A jelenség nem is annyira művészettörténeti, mint történeti magyarázatot igényel. Ezek

szerint a XIII. század második felében és az azt követő évtizedekben az ország keleti felén nagy területeken jelentkezik vidékies környezetben ugyanaz a stílusfok. Ennek a késő Árpád-kori virágzásnak az érett gótikus ornamentika csak egyik jellemzője, amely nem is mutatható ki mindenütt: ez eleve egyfajta igényességet feltételez, amit Aranyosgerend

öntudatos, építetói tevékenységüket felirattal is kifejezésre juttató nemesi megrendelői, a Tyukod nembeli Gerendiek képviseltek.⁵⁵ Ezt a stílusfokot találjuk a berekböszörményi templom nyugati kapuján és szentélyének egykori fejezetében is (63–64. kép). Ez utóbbit a kor egyik legbefolyásosabb oligarchája, Borsa Kopasz építtethette uradalmi központja, a körösszegi vár közvetlen szomszédságában.⁵⁶ De ennek a jelenlétét jelzik városi környezetben a técsői (65. kép) és a viski (66. kép) templom szentélyének faragványai is.⁵⁷ A két máramarosi koronaváros temploma (amelyeket az ornamentikán kívül összeköt a kapuk sarkantyútagos megoldása is, ebben egy harmadikkal, a husztival⁵⁸ is osztozva) alig-

lomainak sűrűségével, kőfaragványainak és kapuformáinak az átlagosnál magasabb színvonalával és korai kronológiai helyzetével. Sáros jobban belesimul az átlagba mind a kőfaragómunka mennyisége és minősége, mind a templomok építési kora tekintetében.

Az országos körkép eredményeképpen megállapítható, hogy a Szepesség jelenlegi ismereteink szerint önálló regionális művészi stílust képvisel egy nagyobb, a királyság jelentős részét behálózó stílusirányzaton belül. Konkrét érintkezési pontok a szomszédos Sárossal és Abaújjal mutathatók ki, de az egyértelmű műhelykapcsolatok szintjére ott sem tudunk eljutni. Amennyire megítélhető, a szepesi emlékek

Oskar Schürer számára magától értetődő volt, hogy a **német telepéseknek** köszönhető minden. Kiindulópontja volt, hogy a Szepesség a német kultúra keleti határterülete.⁵⁹ A konkrét kapcsolatok terén 1300 előtt két irányzatot különböztetett meg: egy régebbit (Leibic és köre), melyet szász eredetűnek tartott, és egy „kora gótikust” (Létánfalva, Dénesfalva, Kakaslomnic, Zsegra, Káposztafalva), amelynek gyökereit Hessen és Westfalia területén sejtette.⁶⁰ Ugyanakkor megállapította, hogy noha a telepések Sziléziából származtak, a Szepesség mégsem mutat rokonságot annak építészetével.⁶¹

Máshogy látta ezt a kérdést Václav Mencl. Felfogása szerint a gótika két irányból érkezett meg a Kárpát-medencé-

be, melyek közül a Szepességet az északi érintette: a francia központok művészetét a Rajna-vidék és a szász területek (Naumburg, Magdeburg, Meissen) közvetítette **Sziléziába**, és a klasszikus gótika így jutott el a Felvidékre 1260 körül a kolonizáció révén. A leszármaztatás tehát Reims – Boroszló – Savnik II.⁶² Mivel Savnik a lengyelországi Wąchok fiúja volt, értelemszerűen innen eredeztette a művészi hatásokat is, amelyek így az egész régiót a ciszterci monostor közvetítésével termékenyítették meg.

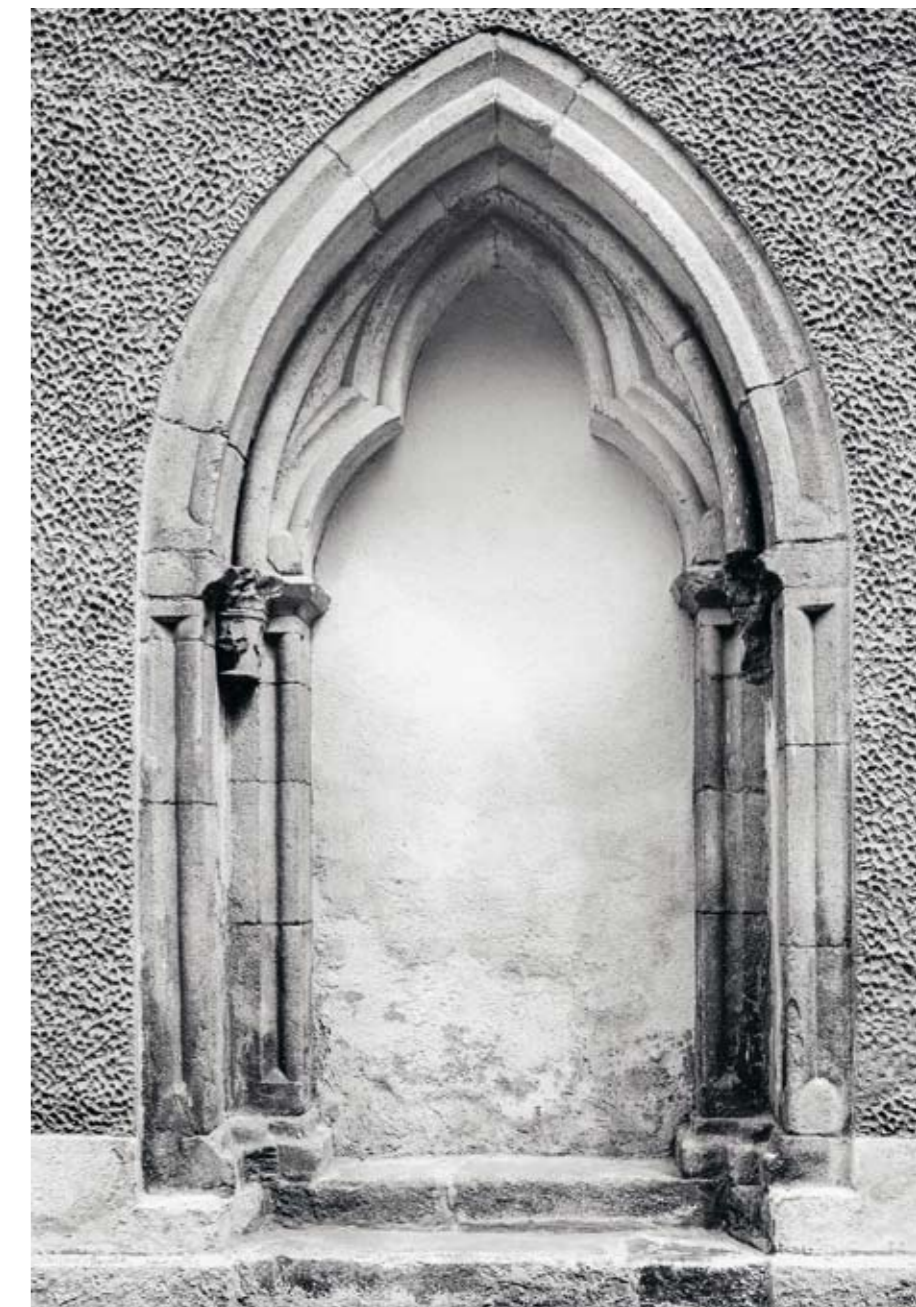
Pomfyová szintén figyelembe vette a sziléziai kapcsolatokat, de Boroszlóval szemben a falusi építészetet ígérete-sebb összehasonlító anyagnak ítélte.⁶³ Hasonlónak találta

3.2.70. Mościsko, a templom déli kapuja

3.2.71. Domažlice, a Szűz Mária-templom nyugati kapuja

3.2.69. Chotków, a templom déli kapuja

hanem az 1329-es, közös kiváltságlevél időszakában épülhetett. Ez a stílusvonulat tehát, amelynek kiugró emlékeit megtaláljuk az ország fontosabb központjaiban, vidékies szinten főleg Kelet-Magyarországon terjedt el, méghozzá abban a nagy félköríves sávban, amelyet a Felvidék közepétől, Zólyom megyétől a Kárpátalján keresztül Erdélyig húzhatunk meg. Ebben az emléanyagban a Szepesség kiugrik temp-

országos szinten is nagyon koraiak, a nagyobb központok sorát megelőzik (pl. Pozsony, Sopron, Zágráb, Gyulafehérvár) vagy legalábbis egykorúak vele (Buda). Jogosan merül fel a kérdés, vajon nem külföldi eredetű-e ez a stílus, amit a megyét betelepítő hospesek származása amúgy is felvet, és vajon nem játszott-e így a Szepesség úttörő szerepet a stílus magyarországi meghonosodásában.

a templomtípust és különösen a háromkaréjosan záródó kapukat és a maszkos konzolokat. Ugyanakkor, bár egyes esetekben lehetségesnek tartotta a kapcsolatot, lényegében elutasította ezt az útvonalat, egyrészt mivel Szilézia körülbelül ugyanakkor népesült be, mint a Szepesség, így emlékei egykorúak vagy későbbiek; másrészt maga Szilézia sem egyéges stílusban, hanem keverednek ott a kis-lengyelországi, az osztrák-morva és a cseh hatások.

Szilézia kétségkívül rendelkezik néhány elsőrangú klasszikus gótikus emlékekkel, amelyek központként szolgálhatnak a régió építészetének kialakításában. Ilyen a boroszlói

székesegyház ötödik fázisának szentélye (1244–72), amelynek dekorációjában késő román és bimbós fejezettípusok mellett a naturalisztikus ornamentika is szerepet játszik (67. kép).⁶⁴ A szőlő-, tölgy- és lombdíz mellett megjelenik a kétrétegű rozetta is. A másik fontos központot a trzebnicai ciszterci apáca kolostor képezte, ahol 1269-től a szentélyfej megújításán dolgoztak, de végül csak a Szent Hedvig-kápolna készült el (68. kép). Tírszervezésében, mérműves ablakaiban és kőfaragványaiiban a francia érett gótika legmagasabb színvonala tükröződik, melyet részben a Rajna-vidék, részben Marburg közvetítetett.⁶⁵ Ezek a kiváló emlé-

3.2.72. Bécs, Szent Mihály-templom, az északnyugati kapu timpanonja
3.2.73. Bécs, rozettás zárókő a minorita templom szentélyéből (Wien Museum)
3.2.74. Bécs, leveles zárókő a minorita templom szentélyéből (Wien Museum)

3.2.75. Maulbronn, északi kerengőszárny, maszkos zárókő
3.2.76. Maulbronn, nyugati kerengőszárny, Walter prior felirata

3.2.77. Maulbronn, zárókő a káptalanteremben
3.2.78. Maulbronn, leveles zárókő a kolostor lapidáriumban

kek azonban valóban nem vethetők össze a Szepesség legjobb alkotásaival sem.

Ha a vidéki templomokat tekintjük, akkor mindenképp szembevetendő, hogy Sziléziára többféle templomtípus jellemző.⁶⁶ Az egyhajós templomokat sok esetben boltozott szentélynégyzet és ebből nyíló félköríves apszis zárja. Az egyenes szentélyzáródású templomok közt gyakori, hogy kétszakaszosak, ami a Szepességben ritka és később jelentkezik (Savnik, Lándok, Szepesdaróc). Vagyis a sziléziai temp-

lomok keleti része sokszor összetettebb a Szepességben megszokottnál; amikor pedig egyszerű, négyzet alaprajzú szentélyt alkalmaztak, akkor rendszerint hiányzik a nyugati torony.⁶⁷ Előfordul ellenben a szentély déli különbejárata, amit a Szepességben is gyakran tapasztaltunk. Nem jellemző a Szepességben szinte sztereotip sarokhornyolt bordaprofil sem. Maszkos konzolok valóban előfordulnak, de stílusban nem köthetők a szepesiekhez.⁶⁸

- 3.2.79. Villingen, johannita templom, nyugati kapu
 3.2.80. Villingen, a kapu bal oszlopfője
 3.2.81. Villingen, a kapu jobb oszlopfője

Ami a kapukat illeti, a Keresztfalun és Szepesfalván megjelenő, háromkaréjos, mérműves timpanon valóban ismert, de ez önmagában szintén általánosan elterjedt, érett gótikus megoldás. A Pomfyová által kiemelt Chotkó kétlépcsős bélletű, a sarkokban oszlopokkal (vagyis nem a homorlatos típus, mint Keresztfalun), nincsenek fejezetei és a lábukat kialakítása is eltér (69. kép).⁶⁹ A dzikowicei kapu csak egylépcsős, és csak a sarokban álló oszlopnak van fejezete (ez díszítetlen kehelyfejezet).⁷⁰ A czernicai templom déli kapuja nem bélletes, az északinak pedig (amelyről hiányzik a háromkaréjos motívum) bonyolultabb a béllete a szepesieknél, és sematikus fejezetmegoldásához sem ismert

párhuzam.⁷¹ A mościskói templom befalazott déli kapujáról (70. kép) a háromkaréjos szerkezet is hiányzik, lépcsős bélletének fejezetzónája nem olvad össze, és csak a belső falsarok csúcsívtagos díszű (ebből a szempontból inkább a toporci csoportra emlékeztet).⁷² Az itt felsorolt kapuk tehát csak felületes hasonlóságot mutatnak, és tervezésükben, szerkeze-

tükben is más-más logika érvényesült, melyek közül egyiket sem lehet a Szepességhez kötni. Leginkább a bélletes típus idézhető, amelyeknek az oszlopok közti falsarkai körtetagos kiképzésűek (Létánfalva, Szepessüveg, Toporc), és ez ferde metszéssel fogy el; de ezek közül is kivételes, hogy egységes lábazati zónával párosuljon (Pogwizdów, de a fejezetek itt is elkülönülnek, és nincs szepesi párhuzamuk).⁷³ A toporcias, díszítetlen fejezetzónának nincs párja a szilészi kapukon.

Az ornamentika vizsgálata hasonló eredményre vezet. Egyes szilészi emlékeken előfordul az a keskeny, középeres levéltípus, amely Leibicen és Ménhárdon felbukkan (pl.

Henryków, Rudy, Pielgrzymka),⁷⁴ de ez sem tartozik a ritkaságok közé. A naturalisztikusabb megoldások tipológiailag ugyan figyelembe vehetők (pl. tölglevelek: Henryków, Rudy, Stary Zamek; szabálytalan levéltreállítás: Gosciszów, térbeli levelek: Jerzmianki stb.),⁷⁵ és van olyasféle domború felületű, geometrikus konzol is, mint a savniki plébá-

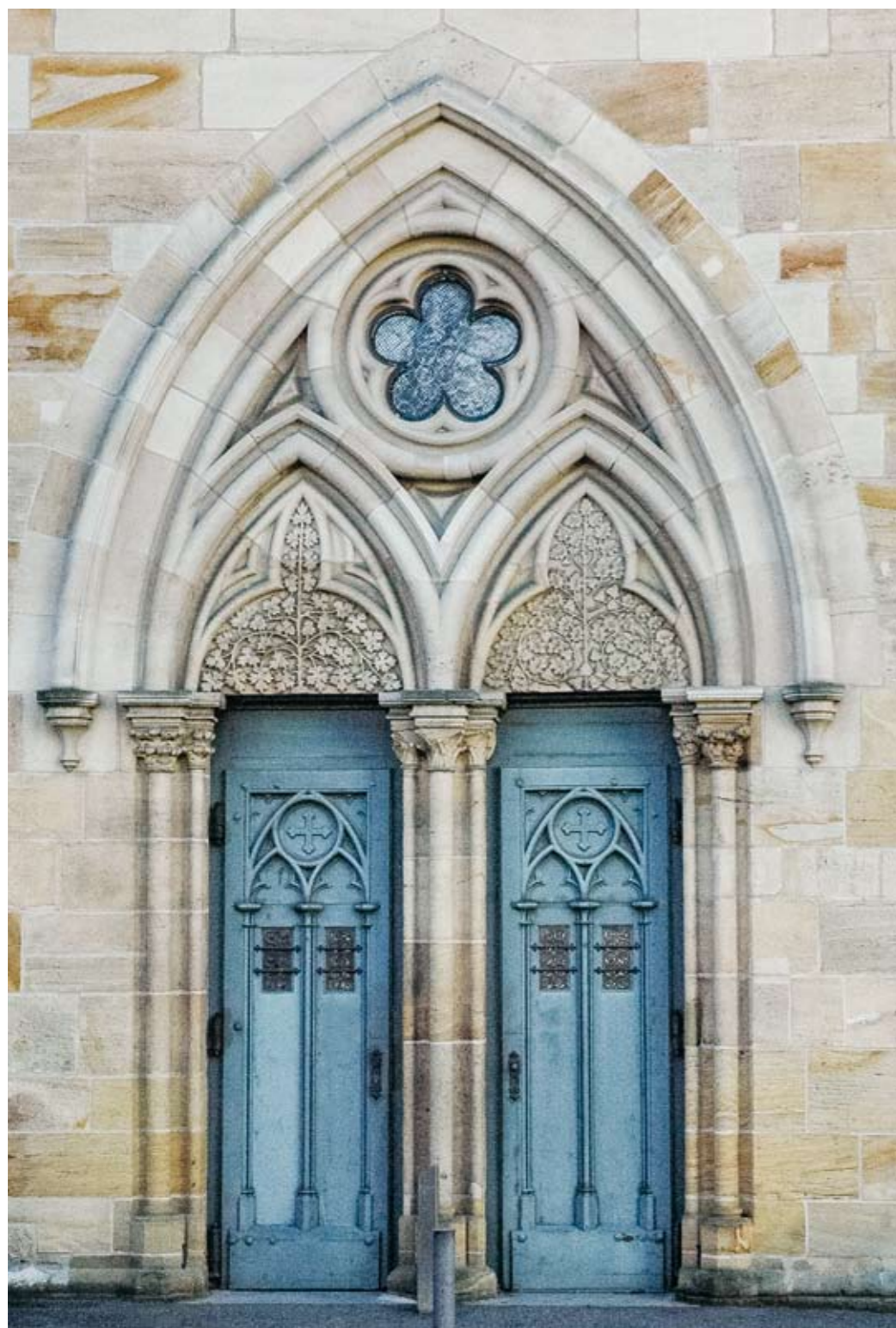
3.2.82. Altheim bei Riedlingen, oszlopfő a Szent Márton-templom homlokzatán

3.2.83. Esslingen, Szent Dénes-templom, déli kapu

niatemplomban,⁷⁶ de mindezek csak az analógia szintjén vehetők össze a szepesi alkotásokkal. Meglepő módon hiányzik a sziléziai kapukról a Szepességben jellemző, horizontális szőlőindás és tölgyfaágas kompozíció. Ugyanakkor a Sziléziában gyakran megjelenő övpárkányszerű fejezet a Szepességből egyáltalán nem ismert.⁷⁷ Összességében tehát igaz van Pomfyovának, amikor tagadja, hogy a szepesi emlékművek levezethető lenne Sziléziából. A két területet öss-

szövetése során persze gondolnunk kell arra is, hogy Szilézia a maga 40.000 km² nagyságával több mint tízszerese a Szepességnek (a történeti megye területe 3654 km²), így az ottani emlékművek is változatosabb, nagyobb területen szóródnak, és nyilván több műhelyt foglalkoztattak.

Pomfyová a **csehországi** domažlicei Szűz Mária-templom nyugati kapuját (71. kép) a fentiekkel hasonló súlyal szerepelteti, amelynek timpanonjában csakugyan az ismert

3.2.84. Esslingen, Szent Dénes-templom, északi kapu

háromkaréjos motívum bukkan fel.⁷⁸ A lépcsős kapu szerkezete azonban itt is eltérő: a két hengertaggal kiváltott fal-sarok között (mára eltűnt) oszlopok álltak. Sem a lábazat, sem a fejezet megoldása nem rokon a szepesiekkel. Ez a cseh példa a fenti sziléziaiakkal együtt azt bizonyítja, bármilyen egyszerű is a lépcsőzetes kapu gondolata, annyiféle megoldása lehetséges, hogy a szepesiekhez (amelyek közül a lépcsőzetes kialakításuk három, egymással is érintkező, lényegében zárt csoportot alkotnak) csakugyan nehéz jó párhuzamot találni. A cseh emlékmű azért is fontos számunkra, mert Jiří Kuthan kutatásaiból tudjuk, királyi támogatással, mindenekelőtt II. Ottokár (1253–78) megrendelésére a várakon, kolostorokban és kápolnáknak, továbbá a királyi városokban az érett gótika magas színvonalú képviselőinek sora jött létre.⁷⁹

Mivel Ottokár 1251-től osztrák herceg is volt, Kuthan meghatározónak tartja befolyását a klasszikus gótika **ausztriai** elterjedésére is.⁸⁰ Ezt nehéz megítélni, mert a gótikus naturalizmus már a bécsi Szent Mihály-templom északi kaputimpanonján is megjelenik (72. kép), és a nyugati kapu feltárt archivoltja is gótikus kapuszerkezetet sugall; a templom építése VI. Lipót alatt 1220 körül kezdődött és 1252 táján fejeződött be.⁸¹ Ez azonban Mario Schwarz szerint még a klasszikus gótika korai fázisát képviseli (mint Chartres és Reims 1220 körül), annak teljes érettségét (Reims 1230) még nem éri el. Párhuzamul az ipolysági premontrei templom nyugati kapuját hozza, és feltételezi, hogy annak építői folytatták tevékenységüket II. (Harcias) Frigyes herceg udvari plébániatemplomában. Mivel a ságiak a bécsi faragványnál merevebbnek tűnnek, aligha lehetnek azonos műhely termékei, de figyelemre méltó, hogy egy jeles osztrák kutató az érett gótika bécsi megjelenését Magyarországon keresztül vezeti le. II. Ottokár alatt a stílus kétségkívül elterjedt, amit a kreamsi Gozoburg kápolnája⁸² és mindenekelőtt számos koldulórendi kolostor tanúsít (a domonkosoké Kremsben, Imbachban, Leobenben és Friesachban, valamint a ferenceseké Bécsben, ahol a király holtteste nyugodott a morvamezei csata után).⁸³ Ez utóbbi záróköveit (ma Wien Museum) kétrétegű rozettával és tölgylevellel díszítették (73–74. kép).⁸⁴ A vonulat természetesen a korai Habsburgok (I. Rudolf, I. Albert) alatt is folytatódott (pl. Heiligenkreuz: kútház, Klosterneuburg, St. Bernhard bei Horn, Göss: Szent Mihály-kápolna stb.).⁸⁵ Bár ezek a jelenségek kronológiailag megfelelnek a szepesi emlékműnek, konkrét összefüggéseket nem tudunk kimutatni.

A német területeket régóta bevonta a kutatásba a Szepességgel foglalkozó szakirodalom. Mint láttuk, Schürer már idézte Hessian (Marburg) és a **szász** katedrálisokat. Menci is elképzelhetőnek tartotta hatásukat, bár ő ezt Szilézia közvetítésével feltételezte. Magdaléna Janovská a szepeshelyi

prépostsági templommal kapcsolatban hangsúlyozta, hogy nem a Magyar Királyság központi területei, hanem francia és német emlékek (pl. a bambergi St. Michael) szolgálhattak előképpül.⁸⁶ A nagy szászországi építkezések, mint Meissen és Naumburg kétségkívül nagy hatású művészi központokként működtek.⁸⁷ Újabban került a figyelem középpontjába az alsó-szászországi emlékművek (Paderborn és környéke).⁸⁸ Széles körű helyszíni, a falusi emlékek szintjéig hatoló kutatásra volna szükség ahhoz, hogy a szepesi emlékeknek megfelelő analógiákat találjunk – vagy tudjuk elutasítani ezeket a felvetéseket. Mindaddig, amíg erre nem nyílik lehetőség, fenntartásokkal kell kezelni ezeket a javaslatokat.

Valószínűleg hasonló lehet a helyzet egy eddig a szepesi vonatkozású kutatásba be nem vont német tartománnyal. A **sváb területen** ugyancsak a XIII. század második felében kezd elterjedni az érett gótika. A Maulbronn-i ciszterci kolostort mindig is a korai gótika egyik jelentős központjaként, a stílus közvetítőjeként tartotta számon a kutatás.⁸⁹ Kevesebb figyelmet kapott, hogy itt a kerengő nyugati, északi és keleti folyosója és a káptalanterem az érett gótika fázisát képviseli. Az 1280 körül kezdődő építkezés során az északi kerengőszárny záróköveire különféle levélmászkos ábrázolások kerültek (75. kép). A kerengő mérnök nyílásait és faloszlopait naturalisztikus levélművészetével díszítették. A nyugati kerengő maszkos konzolán Walther prior felirata olvasható, akit 1303-ban említenek a források (76. kép). Ennek lombdíszes levélművészetével valóban az 1300 körüli stílusfázishoz illik, amit a Szepességben Savnik képvisel. Külön figyelmet érdemel a káptalanterem, részben szárazabb, geometrizáló levélművészetével, záróköveinek körben forgó levélművészetével (77. kép, vö. Szepesedélny), sáslevelű konzolainak kibomló bimbóival. A kolostor kőtárában őriznek két zárókövet, amelyek közül az egyik olyan körben forgó, keskeny levelű díszet kapott (78. kép), mint az északi kerengőfolyosó egyik záróköve, a másikon pedig kétrétegű rozetta látható. Míg azonban a kerengő bordaprofilja körte-tagos, a káptalanteremé és a lapidáriumi záróköveké sarok-hornított, egészen a szepesiekhez hasonló arányokkal. Bár a káptalanterem hagyományos datálása 1320–30-ra esik, újabban felmerült, hogy 1273–74-re már elkészülhetett.⁹⁰

Bár a Maulbronn-i faragványok talán még mindig túl színvonalasak ahhoz, hogy a szepesi emlékművel összevessük, és kronológiai helyzetük sem egyértelmű, pár példával megvilágíthatjuk, hogy a környéken ez a stílus hogyan provincializálódik. A villingeni johannita kápolna 1300 körüli nyugati kapujának ugyanúgy háromkaréjos archivoltja van, mint a hernádfaluinak (79. kép). Bár a szerkezet itt is eltérő, a belső bélletréteget hordozó oszlopok fejezetei (bal oldalon rózsabokor [80. kép], jobbra álló, hétujjú levelek [81. kép]) a szepesi provincializálódás szintjén állnak. Altheim

bei Riedlingen Szent Márton-templomán (melynek plébániáját 1227-ben említik, de a mai templom 1486-os, csak tornya lehet XIV. századi) a külső délkeleti sarokban egy jelenleg funkciótlán háromnegyedoszlop áll, fejezetén naturalisztikus eredetű, de provincializálódott levélszőnyeggel (82. kép). Sváb területen természetesen jobb színvonalon is követőkre talált az érett gótika: a XIII. században birodalmi város rangjára emelkedett Esslingenben a Szent Dénes-plébániatemplom újjáépítése 1220 körül kezdődött, az áttört mérműves, kehelyfejezetes déli (83. kép) és a levélszőnyeggel díszített timpanonú, ornamentális fejezetekkel ellátott északi kapu (84. kép) az 1250-es években készülhetett.⁹¹ Ugyanabban a városban a domonkosok 1233–68 között építették templomukat, a ferencesek a XIII. század utolsó negyedében, mindkettőt az érett gótika jegyében. Ezek a kiragadott példák azt jelzik, sváb területen is ígéretes volna további kutatást folytatni.

Mindez azonban nem változtat azon, hogy a szepesi ornamentika egyik rétegéhez sem tudunk jelenleg olyan műhelyt kapcsolni, amely egyértelműen a régió kívülről érkezett volna. A német betelepülők hozhattak magukkal kőfaragókat, építészeket, és mindenekelőtt olyan igényeket, amelyek a különböző német és közép-európai területekre jellemzők voltak a XIII. század második felében. De a jelenleg kimutatható műhelyek a Szepesség területén álltak össze, ott hozták létre nagy mennyiségben az országos átlagnál jobb színvonalú és gazdagabban díszített templomaikat, és ebben a formában nem is távoztak onnan. A Szepesség évszázados építéstörténete a maga produkciójával egyrészt így továbbra is elszigetelt jelenségként áll előttünk, másrészt az is nyilvánvaló, hogy az egymást váltó generációk jól érzékelhetően folyamatosan reagáltak a hazai és nemzetközi stílusváltásokra. Ilyen értelemben ezer szállal kötődnek mind a magyarországi, mind a közép-európai gótika-recepcióhoz.

JEGYZETEK

- Amíg a prépostság datálása a tatárjárás utánra volt tehető, természetesen mint elsődleges forrással számoltak vele, így már MENCL 1935.
- Különösen a későbbi írásaiban, MENCL 1965 és 1968. Ld. ehhez POMFYOVÁ 2001, 51–53., 257. jegyzet.
- RUMINSKI 1976, 12.
- ŽÁRY 1986, 24–25.
- MAROSI 1984, 119.
- POMFYOVÁ 2001, 79.
- Iva PAPIČ: Pekerc-Óvár lovagrendi temploma. Előadás a *Megújuló épített örökség a Kárpát-medencében* c. konferencián, Teleki Alapítvány, 2020. X. 15., <https://www.youtube.com/watch?v=dWh-ZLBIABU>
- Hasonlóan POMFYOVÁ, 2001, 80. Viszont nézetével szemben Keresztfalu és Ruszkin ornamentálisan nem vezethető le ebből a körből.
- POMFYOVÁ 2001, 80.
- Ez utóbbit hangsúlyozza POMFYOVÁ 2001, 135–136.
- ŽÁRY 1986, 43–51.
- POMFYOVÁ 2001, 92.
- GEREVICH 1938, 102.
- GEREVICH 1938, 103.
- GEREVICH 1938, 103.
- SZAKÁCS 2007.
- GEREVICH 1938, 102.
- SZAKÁCS 2020b.
- ROSTÁS 2010, 230–245.; CEPETIĆ 2016; JUKIĆ 2017. A hasonlóságra rámutatott: JANOVSKÁ 2013, 272–274.
- MAROSI 1984, 119. Vö. 174., ahol a visegrádi Salamon-torony mutat ki kapcsolatot.
- Bény mintaadó szerepét a nyugati homlokzattal kapcsolatban feltételezte RUMINSKI 1976, 31–32.
- POMFYOVÁ 2001, 121–128.
- POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014, 125.
- KMTL 332–333. (Marosi E.–Petrovics I.). *Lexikon* 2010, 194–212. (Miroslava Slezáková – Katarína Nádaská).
- Gotika* 2003, 621–622. (B. Pomfyová); GOJDIČ–PAULUSOVÁ–ZVEDELOVÁ 2006; VOLOVÁR 2017.
- MENCL 1965, 43.
- POMFYOVÁ 2001, 132–135.
- GLATZ 1995, no. 1, 16.
- A kruseler szobrászati megjelenéséhez és ennek kronológiai következményeihez ld. KOVÁCS G. 2021, 349., PAPP 2021, 26–27. és SZAKÁCS 2021c, 114–120.
- POMFYOVÁ 2001, 146. 585. jegyzet.
- Így datálja Jékely Zsombor in: JÉKELY–LÁNGI 2009, 340–344. Habovštiak szerint a szentély a XV. századból vagy a XVI. elejéről származik, HABOVŠTIK 1985, 314.
- GYÖRFFY I. 148.
- TAJKOV 2012, 271. korábbi irodalommal. Abaújszina kassai kapcsolatairól megemlékezik VOLOVÁR 2017, 202–203., a csehországi Polica nad Metujit idézve analógiaként.

- ĐURIŠOVÁ–KRCHO 2006, 72–73.
- Említhető még Szepesdaróc, Hunfalva: sekrestye; ld. részletesebben a 2.8. fejezetet!
- Erre vallanak a szentély falképei is. SZAKÁCS 2021d.
- BUZÁS 2012, 5–8., KOZÁK–SEDLMAYR 1987, 13–14., 17., vö. HAVASI 2011, kül. 7–8., 47–57.
- KOZÁK–SEDLMAYR 1987, no. 37b, 13. o. Utalt rá HAVASI 2011, 56., 226. jegyzet.
- ROSTÁS 2000, 38.
- BUZÁS 2012, 19.
- HAVASI 2011, 55–57.
- KOZÁK–SEDLMAYR 1987, no. 24, 11. o., és no. 40., 14. o.; HAVASI 2011, 100. skk., 136–140.
- KOZÁK–SEDLMAYR 1987, no. 51a, 17. o.
- CSEMEGI 1955. Köszönöm Farbakyné Deklava Lillának a templom dokumentációjához biztosított hozzáférést.
- HAVASI 2015.
- SZAKÁCS 2021a, 512–513.
- BUZÁS 2012, 10–12.; HAVASI 2011, 7–8., 25. jegyzet.
- KARÁCSONYI 1923–24, I. 230.; CD VI/2. 85–87. Az esemény datálóértékét csökkenti, hogy III. András és az esztergomi érsek egy politikai ügy lebonyolítására jöttek Pozsonyba, és a felszentelésre csak ennek apropójából került sor. A templomhoz: CIULISOVÁ 1998; *Gotika* 2003, 622–624. (B. Pomfyová).
- DEANOVIĆ 1995.
- HORVAT 2010, 31.
- GOSS 2013.
- A szentélyhez: HAVASI 2012, a nyugati rész elemzése: SARKADI 2010.
- Az alábbiakhoz MAROSI 2021, HAVASI 2021 és SZAKÁCS 2021b.
- ENTZ 1994, 54–57. Gerendhez ld. a következő jegyzetet!
- ENTZ 1994, 52., 96. KOVÁCS A. 2007.
- SZAKÁCS 2014b; a templomon újabbán Rác Miklós folytatott kutatást. A Borsákhoz újabbán: ZSOLDOS 2018.
- PAPP 2013 és SZAKÁCS 2013b.
- LÁNGI 2013. Felhívja az összefüggésre a figyelmet PAPP 2013, 99.
- „Östliches Grenzland Deutscher Kultur”, SCHÜRER–WIESE 1938, V.
- SCHÜRER–WIESE 1938, 37.
- SCHÜRER–WIESE 1938, 250.
- Az elképzelés kifejezett formában: MENCL 1965.
- POMFYOVÁ 2001, 144–146.
- PAJOR 2016, 41–50.
- PASICIEL 2014.
- HERRMANN 2015, kül. 577–587. A régebbi szakirodalomból: ŚWIECHOWSKI 1955, újabbán KOZACZEWSKI 1990–1994 és KOZACZEWSKI–KOZACZEWSKI–GOLASZ 2009.
- Nyugati tornyos, négyzetes szentélyű templom pl. Cesarzowice, Chełmiec, Sobota és Śmiałowice, KOZACZEWSKI 1990–1994, I. 25., 26., III. 22., IV. 7.
- Pl. Borzygniew, Jemielnica, Kolnica, Mościsko, Olszany, Otmę, Újów, KOZACZEWSKI 1990–1994 I. 86., II. 568., 656., 837., 952., 972., IV. 1582. kép.
- POMFYOVÁ 2001, 145., 175. jegyzet. KOZACZEWSKI–KOZACZEWSKI–GOLASZ 2009, 252–253.
- KOZACZEWSKI–KOZACZEWSKI–GOLASZ 2009, 274–276.
- KOZACZEWSKI–KOZACZEWSKI–GOLASZ 2009, 258–262.
- KOZACZEWSKI–KOZACZEWSKI–GOLASZ 2009, 332–335.
- KOZACZEWSKI–KOZACZEWSKI–GOLASZ 2009, 359–372.
- ŚWIECHOWSKI 1955, 49. és 59. kép; 236. kép; 178. kép.
- ŚWIECHOWSKI 1955, 51., 231., 294., 34–35., 78. kép.
- Trójca, ŚWIECHOWSKI 1955, 323. kép.
- KOZACZEWSKI–KOZACZEWSKI–GOLASZ 2009, 71–73.
- POMFYOVÁ 2001, 146.
- KUTHAN 1996. A dél-csehországi királyi alapításokhoz: LAVIČKA ET AL. 2016.
- KUTHAN 1991.
- SCHWARZ 2013, 295.
- GBKÖ II. 223–224. (Barbara Schedl).
- SCHWARZ 2013, 325–335.
- GBKÖ II. 213–214. (Mario Schwarz).
- SCHWARZ 2013, 365–386.
- JANOVSKÁ 2013, 274.
- MRUSEK 1976.
- Padeborner Dom* 2018.
- Pl. Pannonhalma második fázisa kapcsán újabbán: TAKÁCS 1996, 220.
- Alapirodalom: PAULUS 1879. Újabbán ANSTETT 1985. A káptalanteremhez: MICHLER 1998–99.
- JOOŠ 2002.

3. 3. KÖVETKEZTETÉSEK

Az eddigiekben áttekintettük száz szepesi és sárosi templom építéztörténeti jellegzetességeit, és ezek alapján kísérletet tettünk csoportosításukra és kronológiai helyzetük pontosítására. Az észlelt művészettörténeti jelenségeket

megpróbáltuk beilleszteni a környező területek, a középkori Magyarország és Közép-Európa építéztörténetébe. Ezek alapján időszerű, hogy válaszokat adjunk a bevezetőben feltett kérdésekre.

1. REGIONÁLIS SAJÁTOSÁGOK

Megalapozottnak találtuk azt a feltételezést, hogy a Szepességben **önálló művészeti régiót** lássunk.¹ Meglehetősen egységes a falusi templomok típusa, a négyzetes szentélyből, hajóból és általában nyugati toronyból álló, kőből épült együttes, melynek szentélyét bordás keresztboltozat fedi, és csúcsíves diadalívvel válik el a hajótól. Felmerült, hogy ezt a típust „szepességi templomtípusnak” nevezzük,² de ennél tágabb körben is találkozhatunk hasonlókkal. Ha azonban hozzávesszük, hogy a szentélynek rendszerint külön déli bejárata van, gyakori a dongaboltozatos sekrestye, és a bordaprofil szinte mindig sarokhornyolt, akkor valóban egy tipikus szepességi templom áll előttünk – amiből nem következik, hogy az ettől egy-két szempontból eltérő emlékeket ki kellene rekeszteniük. Még a jóval kisebb számú centrális kialakítású templomok esetében is megragadható egy helyi tendencia a nyolcszögű hajó alkalmazásában.

Hasonló eredményekkel zárult a kapuk vizsgálata. Bár ezek távolról sem egy kaptafára készültek, kimutatható egy logikus helyi folyamat. A kiindulópontot a szepeshelyi prépostsági templom román kori logikát követő bélletes kapui képezhették – a falusi templomok számára természetesen a kisebb, az északi mellékkapu. Még ennél is egyszerűbb azonban a leibici és a ménhárdi, de valamivel közelebb áll hozzá a szepesszombati és a szepesbéla kapu. Ennél összetettebb, egységes lábazattal alakított a batizfalvi típus, és

ennek továbbfejlesztett, sarokhengertaggal ellátott változata Létánfalván, Szepessümege, Poprádon és Toporcon. Ez utóbbi kapu az egyik legtipikusabb szepesi alkotás. Ennek közeli rokona a márkusfalvi típus, de más a fejezetek kezelése. A másik irányzat, a gótikus pálcás-homorlatos típus már általánosabban jellemző a korszakra, de ennek is van egy helyi specialitása: a belső pálcagat elvékonyítása és kis méretű fejezettel való ellátása (Keresztfalu, Nagyszalók, Ruszkin). Az is jellegzetes, hogy a kapu szemöldökgyámja maszkos díszítést kap. Talán éppen ezek hatására a Sopron megyei Nagylózson a déli mellékoltár alapozásából előkevert emberfejes faragványt a rekonstruált déli kapun hasonló pozícióban helyezte el H. Nándori Klára.³

Az ornamentális díszítés is helyi ízekkel bír. Már a kora gótikus ornamentikának is vannak speciális vonásai (a gótikától idegen díszítőmotívumok a bimbós fejezeten), de a fő vonulatot itt is a XIII. század második felének érett gótikus ornamentikája képezi. Ennek alaprétegét a batizfalvi, a mateóci és a nagyszalóki csoport alkotja: a nagy klasszikus példaképektől jócskán elmaradó, tulajdonképpen átlagos színvonalú alkotások. Ezekhez azért nehéz jó párhuzamokat találni, mert ezt a színvonalat a nemzetközi művészettörténeti irodalom már nem jegyzi. Amiket pedig fellelhetünk, azok a stílusfok, színvonal tekintetében összevethető, de közvetlen kapcsolatot nem fogunk találni. Ettől az alaprétegtől térnek el a magasabb minőségű irányába (és így maradnak a megyén belül is elszigeteltek) a szepesedelenyi és a márkusfalvi faragványok. Ennél könnyebben megma-

← Ruszkin, a lebontott templom déli kapuja a pozsonyi vár kőtarában

gyarazható, provincializálódási folyamatként értékelhető a szepesszombati és még inkább a felkai ornamentika. Egy újabb stílusréteg, a késői klasszikus gótika megjelenéséről tanúskodnak a savniki ciszterci apátság maradványai és rokonai a káposztafalvi toldaléképületben, amely ismét a felzárkózás igényét jelzi.

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy vannak helyi jellegzetességek, de ezek korántsem merevednek statikus formulává. A régióban működő műhelyek egymással kapcsolatban állhattak, volt köztük átjárás, és maguk is folyamatos átalakulásban voltak, követték a változó igényeket, a művészi újdonságokat.

A regionális stílusok működésénél rendszerint megállapítható egy **művészi központ**, amelynek a kisugárzása érvényesül. Ják körül például egy jól felismerhető késő román stílusváltozat alakult ki a Nyugat-Dunántúlon.⁴ Gyulafehérvár hatása is követhető Erdély egyes épületein.⁵ Ilyen a Szepességben nem látszik. Marosi Ernő, aki felismerte a szepesi szászok emlékeinek regionális jellegét, azt feltételezte, hogy a szepeshelyi prépostság mintaképéhez igazodtak.⁶ Csakhogy – mint láttuk – a szepeshelyi prépostság túl korán elkészült ahhoz, hogy kora gótikus formái rányomják bélyegüket az 1260-as évektől fellendülő építési tevékenységre. A sokszor központként feltételezett savniki ciszterci kolostor hasonlóképpen túl korai alapítású, átépítése pedig vélhetőleg már korszakunk végére esik. Az, hogy az érett gótika stílusfázisa szinte a szemünk láttára lép be Szepesbélán (ahol viszont a kapuszerkezet, a bor-

2. A XIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MŰVÉSZETTÖRTÉNETI HELYZETE

A Szepesség emlékanyaga, bármennyire is rányomják bélyegület a regionális sajátosságok, nem homogén. Ebben a vonatkozásban irányadó az 1960-as évektől fogva fellépő nemzedék munkássága, akik bevezették a **stíluspluralizmus** gondolatát a művészettörténetbe.⁷ Jóllehet érvényesül a stílusfejlődés nemzetközi modellje, és a romanika és a korai gótika jelenségei után itt is felbukkannak az érett gótika, majd a késői klasszikus gótika képviselői, ezek távolról sem határolhatók el mereven egymástól, és a különféle eredetű stílusjelenségek békésen megférnek egymás mellett. Nemcsak a régió területén, vagy egy-egy évtized leforgása alatt, de még egyazon épületen belül sem találunk stílusegységet. Ez természetes is a műhelyek egymásba fonódása miatt, és aligha számolhatunk a középkorban, különösen falusi szinten tudatos stílusválasztással. A stílusok keveredése tehát inkább természetes jelenségnek mondható.

daprofil és a szentély támaszrendszere régiesebb vonásokat hordoz), rámutathat ennek a településnek a fontosságára, ahol több jelentős útvonal is keresztezi egymást; de regionális központnak aligha tarthatjuk. Mint fentebb láttuk, sem a Szepességben, sem közvetlen közelében olyan művészi centrumot nem tudunk azonosítani, ahonnan az impulzusok érkezhettek volna. Ez ellentmond minden eddigi művészettörténeti modellnek, éppen ezért annyira figyelemre méltó. Felveti annak a lehetőségét, hogy a vidékies műhelyeket belső erők hajtják. Ugyanakkor mivel mozgásuk egybeesik a nemzetközi folyamatokkal, nyilván érkeztek külső hatások is, de mire ezek számunkra megragadhatók lesznek, már annyira átalakulnak, hogy pontos eredetük felismerhetetlen lesz. Magukba olvasztják őket a helyi hagyományok.

Ez persze azt is jelzi, hogy a Szepesség, bár regionális sajátosságokkal bírt, nem tekinthető zárt mikrokozmosznak. Mindenekelőtt **kapcsolatok** mutathatók ki a szomszédos régiókkal, főleg Sárossal és Abaújjal. Ahhoz, hogy megfelelően tudjuk értékelni az egyes emlékek stílusfokát, az országos és a nemzetközi folyamatokat is figyelembe kell venni. A savniki ciszterci kolostor töredékeit csak ilyen tágabb összefüggésben lehet reálisan megítélni. Vagyis egyetemes művészettörténet nélkül nincs regionális művészettörténet. Ugyanakkor az egyetemes művészet tanulságait sem lehet minden további nélkül alkalmazni, mert ezek csak a belső összefüggéseken keresztül nyerik el sajátos értelmüket. Így tehát az egyetemes törvényszerűségeket a helyi jellegzetességek alapján kalibrálni kell.

Ugyanakkor bizonyos tendenciák kitapinthatók. Így például a korábbi kutatást zavarba ejtette, hogy ugyanazon templom tornyán román stílusú ikerablakokat és/vagy félköríves párkányt találunk, míg a szentélyen mérműves ablakok és gótikus bordás keresztboltozat jelenik meg, esetleg fejlett gótikus kapuszerkezettel párosulva (pl. Kakas-lomnic, Dénesfalva, Toporc, Szepesvéghely).⁸ A megoldás vélhetőleg nem egy korábbi építési periódus feltételezése (amelyet amúgy is nehéz lenne összeegyeztetni a történeti forrásokkal), hanem annak elfogadása, hogy a különböző funkciójú épületrészeket sajátosan kezelték. Ez nem egyedül a Szepességre jellemző. Ilyen törekvések érvényesültek a beregi csoportban (pl. Csaroda) és az Alföld egyes emlékein is (pl. Berekböszörmény).⁹ Vagyis egyazon építési fázison belül sem kell stílusegységet elvárunk.

A stílus jellemzők eredője alapján, figyelembe véve a történeti körülményeket is, megpróbáltuk a szepesi emlékanya-

got **időrendi** sorrendbe állítani. Ennek alapján a következő, inkább csak megközelítő érvényű eredményt kaptuk:

XIII. SZÁZAD ELSŐ FELE	1250-ES ÉVEK	1260-70-ES ÉVEK	1280-90-ES ÉVEK	1290-ES ÉVEK ÉS 1300 KÖRÜL	1300 KÖRÜL VAGY UTÁN
5	3	9	10	18	17

Hat, csak alaprajzilag értékelhető emléket tágan a XIII. század második felére tudunk tenni, további négy datálása még bizonytalanabb, bár inkább a későiekhez húznak (a savniki ciszterciek és Káposztafalva pedig két periódusú, így jön ki a 70 emlék). A sor természetesen nem szakad meg a XIV. század második negyedében, de egy bizonyos váltás bekövetkezik: megjelennek a nagyszabású épületek (a lőcsei Szent Jakab- és minorita templom, Igló), és elindul a nagy átépítések sora. Sárosban az emlékanyag koncentráltabb, a XIII. század végére alig pár emlék tehető (Tapolykomlós, Krivány), mintegy tizennyolc templom 1300 körül vagy rövidebb utána épülhetett, nyolc 1320-30 táján, kettő inkább ez után (Singlér, Cselfalva). A nagy emlékek itt is ezt követően emelkednek ki (Bártfa, Eperjes) és lassan hangot kap itt is egy új, határozottan szárazabb, késő klasszikus gótikus stílus (Tapolyhanusfalva stb.).

Az idő előrehaladtával tehát nemcsak mennyiségi, hanem stílus változások is tapasztalhatók. Az egyik váltás az **érett gótika megjelenése**. Mint láttuk, ez az 1260-as évekre tehető, akkora, amikor az első ugrásszerű emelkedést tapasztaljuk az emlékek számában. Feltűnő, milyen kevés emléket ismerünk ezt megelőzően. Logikusan merül fel a kérdés: vajon nem a tatárjárás pusztításai tüntették-e el a korai templomokat, és nem az újjáépítés lendülete bontakozik-e ki a szemünk előtt, immár stílus megújulással párosulva?¹⁰ Bár ezt nem lehet teljesen kizárni, feltűnő, hogy a szepesi prépostsági templom nem mutat komoly károkat utaló nyomokat. Az írott források sem utalnak nagyobb pusztításra: ha az egész levéltár leégett volna, arról bizonyosan több híradás szólna.¹¹ Igaz, a menedékszírti karthauzi kolostor alapítástörténetének fontos eleme a tatárok előli menekülés – de a leírás csak késői forrásból ismert, és nem biztos, hogy az 1241-es eseményekre vonatkozik.¹² Még a ténylegesen megragadható pusztításokat sem lehet automatikusan a tatárok számlájára írni. Ólőcsén a templom második pusztulásához IV. László-kori érmék és csatában elesettek sírjai kapcsolódnak. Ez felveti, hogy a király nyögerei és a helyi nemesek összecsapásáról lenne szó, amelyre 1274-ben, 1277-ben és 1287-ben került sor.¹³ Felmerült, hogy az 1285-ös második ta-

tárjárás, illetve az ezt követő betörések (1287, 1288 és a továbbiak) talán ártalmasabbak is lehetettek a Szepességben, mint az első.¹⁴ Mindenesetre az építéztörténet tanúsága szerint nem látszik elementáris pusztulás 1241 körül, és az 1250-es években is még szerény építési teljesítményt tapasztalunk. A stílusváltás sem közvetlenül a tatárjárás után jelentkezik, hanem ezt megelőzi egy átmeneti periódus, amelyben az érett gótikának még nem látszik nyoma.

Ha nem elementáris pusztítások váltották ki az építkezések látványos megsokasodását, akkor más tényezőket kell keresnünk. A **fellendülés** és a jó színvonalú, modern alkotások megjelenése a század közepe után felveti az udvari kapcsolatok hatásának kérdését. Mint a történeti bevezetőben láttuk, IV. László felesége, majd édesanyja is rendelkezett a Szepesség felett egy ideig az 1270-es években.¹⁵ Arról viszont nem tudunk, hogy építkezéseket is támogattak volna. Szintén a Szepesség rangemelkedését jelzi a prépostok udvari (kancellári) pozíciói és Jakab prépost püspöki címe. Ezek a csatornák esetleg továbbíthatták a régió felé az országos központok új stílustendenciáit. Ugyanakkor nem könnyű eldönteni, hogy a központi kapcsolatok hatottak-e jótékonyan a Szepesség fejlődésére, vagy éppen a régió dinamizmusa miatt fordult felé az udvar figyelme; természetesen a kettő nem zárja ki egymást.

Ami a folyamatok kiteljesedését illeti, szemmel látható, hogy az 1290-es évek lendülete töretlenül folytatódik 1300 után. Sárosban az Árpád-kori jellegűnek mondható építkezések nagyrészt csak 1300 után veszik kezdetüket. Vagyis 1301, az Árpád-kor hivatalos vége semmiképpen sem képez fordulópontot a régió építészeti életében.¹⁶ Ezek a folyamatok bőven belenyúlnak a XIV. századba, és csak fokozatosan, a század második negyedétől érzékelhető egy váltás, ami a falusi építkezések szintjére további késéssel érkezik. Marosi Ernő a vidék és a falvak építészetéről így írt: „a 13. század végén s sokáig a 14. században is még leginkább a romanika felel meg egy meggyökeresedett, hagyományokkal rendelkező gyakorlat elvárásának. Sokfelé úgy tűnik, román kori kistemplomok voltak a helyi igényeket kielégítő utolsó nevezetes építkezések – legfeljebb időnként tatározásra

vagy újjáépítésre szorultak.”¹⁷ Ezt a kijelentést azzal érdekes árnyalni, hogy, mint láttuk, ez a továbbélés nem annyira a romanika fogalmával írható le, hanem az ebben gyökeröző, de alkalmasint modern, gótikus elemeket is tartalmazó stílussal, amely annyira jellemző volt a késő Árpád-kori Magyarországra.

Ha tehát művészettörténeti szempontból tekintjük, és nemcsak az országos központokat vesszük figyelembe, **az Árpád-kori építészet továbbél** a XIV. század második ne-

3. TEMPLOMÉPÍTÉS ÉS TÖRTÉNELEM

Megválaszolásra vár még az a kérdés, hogy a szepesi régió művészettörténeti viszonyai mit árulnak el a történeti kontextusukról. A lengyel és magyar történettudomány közt, mint láttuk, régi vita folyik a **podolini terület** korai hovatartozásáról. Főleg az egyházi viszonyokról maradtak fent források, amelyek arra utalnak, a krakkói püspök szívesen törekedett a területen az érdekei érvényesítésére. Ha a korszakban épült templomokat hívjuk tanúnak, azt tapasztaljuk, hogy azok nem válnak el a Szepesség többi területének építészetétől. Ugyanazokat a templomtípusokat alkalmazták (felbukkan a nyolcszög alaprajzú centrális templom is), és amennyire megítélhető, a részletformák alapján sem különülnek el. Ellenben a sziléziai falusi templomok egyáltalán nem mutatnak efféle jellegzetességeket, és még az első látásra hasonlónak tűnő lengyel- vagy csehországi kapuk is valójában más logikát követnek. A Szepesség építészet-történetileg egységes, Krakko felől nem mutatható ki kulturális hatás.

Ugyancsak felmerülhet, vajon a megye **jogi sokszínűsége** visszatükröződik-e az egyes templomok kialakításában. A válasz egyértelműen nem. Legyen a megrendelői háttér egyházi, szász vagy magánbirtokos, az épületeken ez nem hagyott nyomot. A kegyúri reprezentáció megléte vagy hiánya nem járt egyes épületrészek (torony, karzat, szentélybejárat) előnyben részesítésével vagy elhagyásával.²⁰

Ugyanakkor kimutatható, hogy a korábbi csoportokban (1250-60-es évek) a szász települések erőteljesebben jelen vannak, ami nem független attól, hogy az 1268-as forrást talán túlértékeljük, és szívesen keltezzük ez elé az akkor említett plébánosok templomait. Mivel ebben az ügyben a magánbirtokok plébánosai nem voltak érintettek, nem is bukkannak fel ilyen korán. A lánzsásnemesekhez köthető építkezések viszont inkább későiek, ami meglepő, hiszen az ő jelenlétük sokkal régebbre nyúlik vissza.

Az is jogos elvárás volna, hogy az egyes **birtokos családok** építkezéseinek rokon megoldásokat találjunk. Erre

gyedéig. Úgy tűnik, ez nemcsak a Szepességre igaz, hanem Kelet-Magyarország szélesebb régióira is.¹⁸ Ez a művészettörténeti megfigyelés egybevág a történettudomány álláspontjával is. Érdekes Zsoldos Attila találó megfogalmazását idézni: „az Árpád-kor csak a tankönyvekben ér véget III. András halálának időpontjában, egyebekben azonban, úgy tapasztaltam, I. Károly kora jóval szorosabb szálakkal kapcsolódik a 13. századhoz, mint például a Szent István megkoronázását követő évtizedek.”¹⁹

csak nagyon ritkán akad példa, mint a Görgeiek esetében Toporcon és Kislomnicon, Alsó- és Felsőrépáson, vagy a Máriássyak márkusfalvi és hernádtapolcai birtokán (de ez utóbbi esetben sem műhelyazonosságról, inkább követésről van szó). Ezek azonban olyan közeli helységek, hogy a kapcsolat különben sem volna meglepő.

A földrajzi közelség még más csoportok esetében is összekötő szál lehet, ahol a megrendelői háttér eltérő, mint Leibic–Ménhárd, Szepesbela–Felsőerdőfalva–Batizfalva, Márkusfalva–Zsegra, Szepesmindszent–Pongrácfalva, Létánfalva–Szepessümege, Szepesapocsa–Svábfalva. Ugyanakkor feltűnő, hogy Mateóc szorosabban kötődik Keresztfaluhoz, és Nagyszalók Dénesfalvához, mint a két előbbi egymáshoz, noha ezek szomszédosak, és a két műhelycsoport közt különben is vannak kapcsolatok. Az sem magyarázható a földrajzi közelséggel, hogy Poprádon a leibici körablak mása található meg, míg egy másik rétege a még távolabbi Toporccal rokon. A műhelyek tevékenységi körét tehát nem a birtokosok kapcsolatrendszere határozta meg, hanem az, hogy éppen hol volt igény rá a közelben vagy a távolban. Végül is az egész megye területe nem nagy, és az építkezések zöme a Poprád és a Hernád völgyébe vagy azok közé esik.

A földrajzi és a kronológiai szempontok összekapcsolásával kibontakozhat előttünk a **megtelepedés és az építkezések viszonya**. A pár korai emlék a törzsterületre esik, amely a Hernád vonzáskörzete: Savnik I, Illésfalva, Szepeshely és Szepesváralja, Szepesolaszi tartozik ide (3.1.2. kép). Nem zárható ki, hogy a területen további, elpusztult emlékek is ide sorolandók (Ólócse, Farkasfalva, esetleg Sztojánfalva I; ha Harasztról bebizonyosodna az első fázis megléte, ez is beleillene a képbe). Az 1250-es évekből ránk maradt emlékek (Leibic, Ménhárd, Szepesszombat, 3.1.3. kép) ennek a törzsterületnek az északnyugati peremén helyezkednek el. Ezt tágtítja ugyanebben az irányban az 1260-70-es évek alkotásainak sora (Szepesbela és rokonai: Felsőerdőfalva és

Batizfalva; Felka; Malompatak, Hunfalva, Izsákfalva), de jut a déli peremvidékre is (Káposztafalva, Szepesedelény) (3.1.4. kép). 1280-90 körül részint szintén az északnyugati (Keresztfalu, Mateóc, Nagyszalók; Hernádfalu; Ruszkin; Kakaslomnic), és a déli területek gyarapodnak (Márkusfalva, Hernádtapolca, Zsegra; Dénesfalva) (3.1.5. és 7. kép). Az 1290-es évektől fellendülő építkezések egyrészt további bővülést jeleznek (észak felé 3, nyugaton 4, délen 1), egy új irányként a keleti törzsterület északi és keleti peremén is (6), ugyanakkor magukon a régen betelepített területeken is megjelennek új építkezések (pl. Ábrahámfalva, Svábfalva, Létánfalva, Szepessümege) (3.1.6. és 8. kép). 1300 körül és azt követően folytatódik a keleti törzsterület bővítése északra (2) és délre (2), a nyugati peremen már csak egy új építkezést találunk (Gerlachfalva), viszont a törzsterület nyugati felén intenzív építkezés folyik (6), és szemmel láthatólag a terjeszkedés legfontosabb új iránya észak (5) (3.1.9. kép). Mindez elég jó összhangban van a telepítési politikával, amelyet Körmendy Andrienne körvonalazott.²¹ Ugyanakkor azt is jelzi, hogy a kibontakozás évtizedeiben a törzsterületeken is számolhatunk modernizációval, esetleg a helyi plébániahálózat bővülésével.²² A kép nyilván nem lehet teljes, hiszen számos ekkor alapított falu templomát nem ismerjük,²³ és a törzsterületek vizsgálata arra figyelmeztet, hogy ott is lehetnek ekkoriban épült, de számunkra ismeretlen példák.

Amit a Szepességről megállapítottunk, fényt vethet az **országos viszonyokra** is. Ezek a jelenségek ugyanis nem korlátozódnak erre a megyére. A korábbi évek kutatása abba az irányba mutat, hogy az Árpád-kori Magyarország építészetének legintenzívebb szakasza éppen a XIII. század vége, illetve az átnyúlik 1300-on. Ezt tapasztalhatjuk az Alföld északi részén,²⁴ a Kárpátalján,²⁵ de még az erdélyi Mezőségben, a Szamos és a Maros mentén is.²⁶ Meglepő ez a kijelentés, ha arra gondolunk, hogy ezeket az évtizedeket a központi hatalom hanyatlása, a helyi konfliktusok eldurvulása, az oligarchák előretörése jellemezte. Korántsem állítható, hogy ez az ország történetének fénykora volna. És mégis, soha annyi templom építésére addig nem került sor, mint éppen ekkoriban.

A szepességi viszonyok megfigyelése részben erre az ellentmondásra is magyarázattal szolgálhat. A tatárjárás utáni időszakot országszerte a peremterületek intenzív betelepítése jellemzi, amelyet Zólyomtól Máramarosig tartó félkörívben elemzett Szűcs Jenő.²⁷ Ez elsősorban a korábban lakatlan, erdős területek hatékonyabb kiaknázását célozta. A telepítésnek volt külső komponense is, és ez a Szepességben igen erősen megmutatkozott: elsősorban a szásznak mondott hospesek megjelenésével, de hozzájuk más

nemzetiségűek, főleg szlávok is csatlakoztak. Másrészt nem hanyagolható el a belső mobilitás sem. A tatárjárás utáni újratelepítés nem pusztán a nagyfokú pusztulással függött össze (van, ahol ezzel is számolnunk kell, de a peremterületeken kevésbé), hanem a megbomlott belső viszonyok közt a régi lakosság is megmozdult a jobb körülmények reményében. Ezt nemcsak elhagyott falvak történeti és régészeti nyomai jelzik, hanem nagyszámú új település létrejötte is. A Szepesség betelepítése tehát a külföldről érkező hospesek mellett belső erőforrásokból is táplálkozhatott, ami közvetve valóban a tatárjárás következményének tekinthető.

A hospesfalvak általában rendelkeztek a szabad plébánosválasztás jogával, és minden jel arra mutat, hogy az újonnan létrejövő települések előbb-utóbb önálló, tartós anyagból épült plébániatemplommal rendelkeztek. A plébániahálózat kiteljesedésével a régebben betelepült területeken is számol a kutatás.²⁸

A XIII. századot korábbi előzmények után, de elsősorban II. András korától a nagyvonalú birtokadományok jellemezték. Óriási volt az egykor királyi vagyon kiáramlása. Ez tehát a birtokszerkezet országos átalakulását eredményezte. A peremterületeken is hatalmas birtokok kerültek magánkézre. A művészettörténeti kutatás gyakran feltételezi, hogy az új tulajdonosok a megszerzett területeken jelenlétüknek látványos építkezésekkel is hangot adtak.²⁹ Az új birtokközpontokban valóban rangos épületek keletkeztek, és a várépítkezések mellett a templomok is ezek közé tartozhattak.³⁰ Az oligarchák hatalmuk reprezentálására a templomokat is felhasználhatták. Gyanítható, hogy a vizsolyi templom ma is látványos elemei nem függetlenek az Abáktól és az őket váltó Drugetektől, akik itt bíróságot tartottak fent.³¹ Kisebb jelentőségű központ volt Gerény, de az ottani templom építése és dekorálása is az Abák és a Drugetek hatalmi reprezentációját jelezheti.³² Borsa Kopasz roppant hatalmát jól érzékeltethette a körösszegi vára közvetlen közelében kiépült tornyos, bélétes kapus, érett gótikus faragványokkal ékesített, modern szentélykialakítású berekböszörményi templom.³³

A birtokkiáramlással függhet össze, hogy a terebélyesedő úri nemzetségek is arra törekedtek, hogy birtokaikat megosszák. Így az egyes szétváló ágaknak új központokra volt szükségük, amely eddig elhanyagolt települések életében is fordulatot hozhatott. A Szepességben a Görgei családnak több ága és így több rezidenciája is ismert, Görgő mellett Toporcon is. A Görgeikkel rokon Sváby család az 1294-ben birtokukba került Svábfalváról nevezte magát, és a falu templomának igényes kialakítása, remek gótikus kapuja joggal köthető ehhez.

Természetesen az sem zárható ki, hogy a politikai instabilitással járó pusztításoknak is voltak efféle követke-

ményei. A csarodai templom ma álló épületének datálását nem a régies vonások (mint a torony és a karzat), hanem a szentély modernitása határozza meg, így nem lehetetlen, hogy az 1311-es rajtaütés után keletkezett.³⁴ Bár Druget Fülöp birtokadományában olvasható egy olyan kitétel, miszerint érdemeket szerzett a Csák Máté elleni harcban az ország „Szepes körüli vidékein” (*in partibus regni nostri circa Scepus*), de ezt Zsoldos Attila joggal azonosította az 1317-es Szepesi melletti ütközettel.³⁵ A szepesi vár 1311-ig Aba Amadé fennhatósága alatt állt, majd a szepesiek I. Károlyhoz csatlakoztak. Nem tudni, hogy sor került-e a Szepességben konkrét újjáépítésre a belviszályok következtében.

Az 1300 körüli időszak nemcsak hogy nem tátong szakadékként az Árpád- és az Anjou-kor között, hanem hatalmas építési tevékenységével éppen hogy összeköti a XIII. és

a XIV. századot. Mint látjuk, ennek a konkrét esetekben számos egyedi oka lehet, de ezek mind egy irányba mutatnak: az országnak legalábbis a keleti felét új templomok sokasága lepi el. Ezt a Szepességben és Sárosban kézzel foghatóan megtapasztalhattuk. Nyilván nem hiábavaló törekvés felderíteni ennek a helyi okait, de érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az a kronológia, amely Magyarországon belül érvényesült, vélhetőleg európai szintű jelenségként értelmezhető. A német falusi templomok kutatása során mutattak rá arra, hogy míg délen és nyugaton az építkezési hullám 1200 körül érte el csúcspontját, addig északkeleten inkább 1300 körül vagy ez után.³⁶ Amellett, hogy a Magyar Királyság többi régiójának az emlékényaga is új tanulságokkal járhat, a további kutatás fontos feladata lesz ezt integrálni az európai és ezen belül a közép-európai folyamatokba.

JEGYZETEK

1. Vö. a bevezetésben is idézett feltételezést Marosi Ernőtől, MAROSI 2013, 133. Természetesen ugyanerre a következtetésre jut Pomfyová is: POMFYOVÁ 2001, 146.
2. GYURKÓ 2006, 38–40.
3. Feld István szíves közlése. Vö. SZAKÁCS 2021a, 400–401. a korábbi irodalommal.
4. VALTER 2004, kül. 69–84., 107–110.
5. Ehhez ENTZ 1993, 51.; HAVASI 2021 és SZAKÁCS 2021c, 148.
6. MAROSI 2013, 133.
7. MAROSI 2020, 15.
8. Vö. POMFYOVÁ 2001, 166. Szlatvin esetében archaizálást is lehetőnek tart, de ott csakugyan felülvizsgálandó a kronológia, uo. 215.
9. SZAKÁCS 2013d, SZAKÁCS 2014b.
10. A kérdésről részletesebben: SZAKÁCS m.e. 2.
11. HOLEŠČÁK 2021.
12. WAGNER II. 69–79.
13. MAREK 2006.
14. Ld. SZŐCS 2010, kül. 30–32.
15. ZSOLDOS 2001, 26.
16. Pomfyová is úgy tapasztalta, 1300 körül nincs nagy fordulat a Szepesség építészetében: POMFYOVÁ 2001, 138.
17. MAROSI 2008, 118.
18. Marosi Ernő arra mutatott rá, hogy 1300 körül országosan sincs fordulópont, MM 1987, 17. Ugyanígy utalt Szabolcs, Szatmár és Bereg templomépületeire, „amelyek elemi formáikkal ugyan sokszor régiesebbnek látszanak, mégis, okleveles adatok vagy építőelemek formai sajátosságai alapján gyakran már a 14. század elejére tehető.” MAROSI 2008, 119–120.
19. ZSOLDOS 2017, 7.
20. POMFYOVÁ 2001, 97–102.
21. KÖRMENDY 1974, különösen tanulságos a 340. oldal térképe.
22. KÖRMENDY 1986, 147–148.
23. KÖRMENDY 1974 63 példájából csak 21-hez tudunk korabeli templomot kötni.
24. SZAKÁCS 2011b.
25. SZAKÁCS 2013a, vö. SZAKÁCS 2013c.
26. SZAKÁCS 2021b.
27. SZŰCS 1993, 39–50.
28. KÖRMENDY 1986, 147–148.
29. Erre a gyakorlatra reflektál kritikusan Papp Szilárd a szatmári késő gótikus építkezések kapcsán, PAPP 2011a, 125.
30. A várépítkezések tanulságaihoz újabban: ZSOLDOS 2017, 12–13. a korábbi szakirodalommal.
31. ZSOLDOS 2017, 121.
32. SZAKÁCS 2018b és SZAKÁCS 2021e.
33. SZAKÁCS 2014b., vö. ZSOLDOS 2018.
34. SZAKÁCS 2013d, 269.
35. ZSOLDOS 2017, 37–38., ahonnan a fordítás szövegét is átvettük.
36. BACHMANN 1955, <https://www.rdklabor.de/wiki/Dorfkirche>